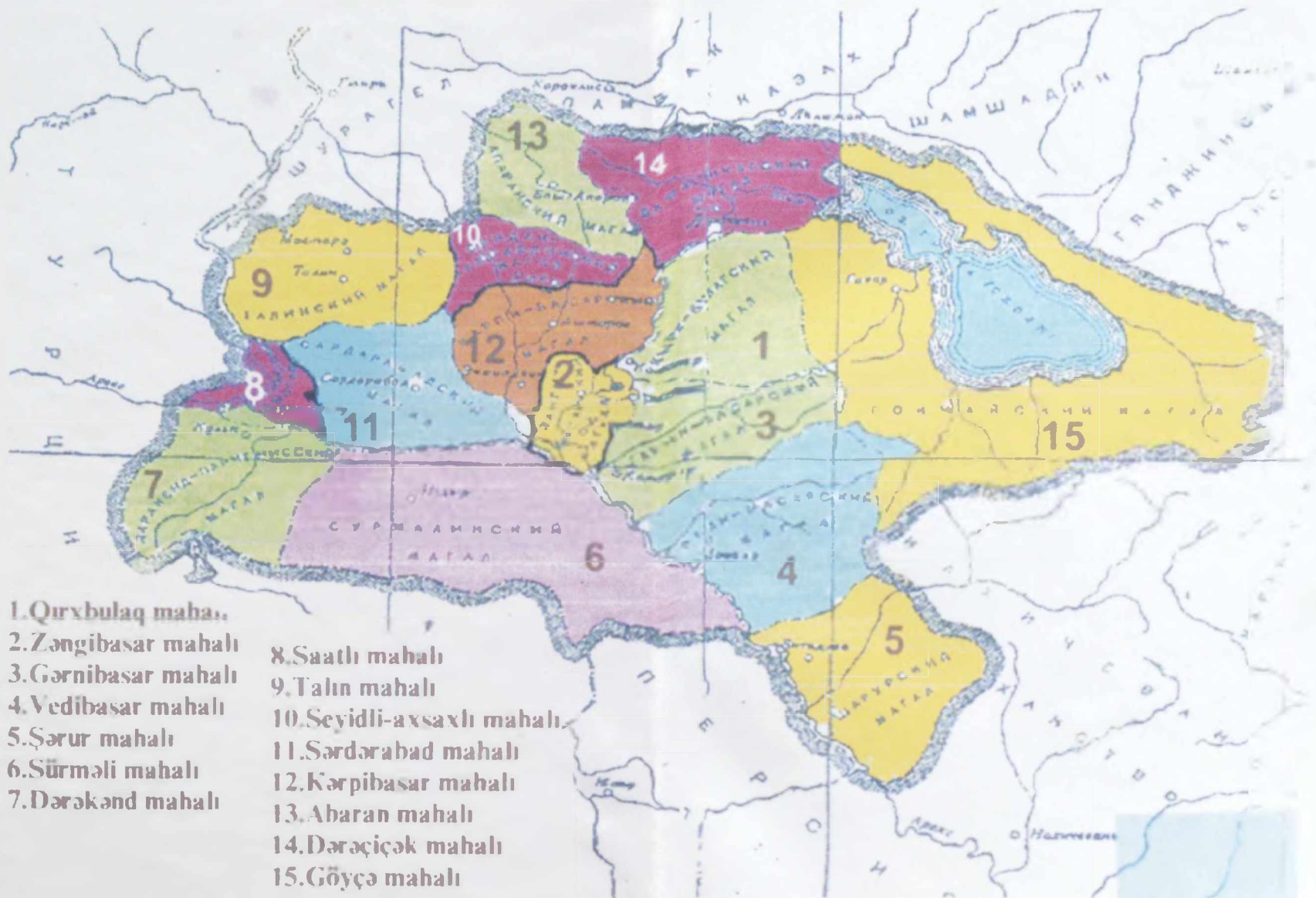

İRƏVAN XANLIĞININ XƏRİTƏSİ

**ELDAR İSMAYİL
GÜNDÜZ ƏHMƏDLİ**

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN,
GÖYÇƏ — ERMƏNİ İŞĞALI**

- 18334 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
Bakı - 2016

Məsləhətçi: Fəxrəddin MƏMMƏDOV
tarix elmləri doktoru, professor.

Redaktor: *Arif MƏMMƏDLİ*
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü.

Mənsur ƏLƏKBƏRLİ
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü.

Korrektor: *Qabil ZİMİSTANOĞLU*

Tanınmış şair, yazıçı, tarixi romanlar müəllifi Eldar İsmayılın və istedadlı şair və nasir Gündüz Əhmədlinin birgə müəllifliyi ilə işıq üzü görən "Qərbi Azərbaycan, Göyçə - erməni işğalı" adlı kitab ermənilərin zaman- zaman xalqımızın başına gətirdiyi müsibətdən, erməni işğalından və tarixi saxtakarlıqlardan həhs edir.

Xüsusilə Q.K.Qabrielyanın "Mirvari Sevan" kitabındakı saxtakarlıqlar zəngin faktlar əsasında ifşa edilir.

ISBN: 978-9952-8104-7-9

© Eldar İsmayıl

© Gündüz Əhmədli

ÖN SÖZ

Özünün maraqlı, qeyri-standart yazıları və əsərləri ilə həmişə oxucularını sevindirən Eldar İsmayılın və gənc yazar Gündüz Əhmədlinin bu əsəri çox əhəmiyyətli və ibrətəməz bir problemə həsr olunmuşdur. Bu problem xalqımıza qarşı hazırlanmış və həyata keçirilən erməni xəyanətidir və iki yüz ilə yaxındır ki, bu xəyanət ardı-arası kəsilmədən davam etməkdədir. İşğallar zəmnində qətləmlər, talanlar, sürgünlər ara vermir. Qərbi Azərbaycanın, Qarabağın işğalı, yüzlərlə şəhər, kənd və qəsəbənin xarabalığa çevrilməsinin memarı olan ermənilər bununla belə dünya xalqlarına özlərini məzlum, zavallı bir xalq kimi təqdim edirlər. Özlərinə xas olan qeyri-insani əməllərini türklərin ayağına yazırlar. Ağlayaraq, sızlayaraq böyük dövlətlərin qoltuqağacına çevrilən ermənilərlə bağlı dünyanın bir sıra siyasi xadimləri, yazıçı və alimləri, hərbiçiləri öz fikirlərini bildirərək, erməni yalanını ifşa etmişlər.

Bununla belə, erməni saxtakarlığı davam etməkdədir. Q.K.Qabrielyan adlı bir erməni müəllifinin Moskvanın "Mısl" nəşriyyatında çap etdirdiyi "Jemçujniy Sevan" ("Mirvari Sevan") kitabı erməni saxtakarlığının bariz nümunələrindən biridir. Məhz Eldar İsmayılın və Gündüz Əhmədlinin Qabrielyana cavab vermək təşəbbüsü də bu kitabı oxuyandan sonra baş qaldırmışdır. Müəlliflər faktlar əsasında saxtakar Qabrielyanın yalanlarını bir-bir üzə çıxarır, erməni tarixinin qondarma olduğunu təsdiqləyirlər. Qabrielyan Sevan hövzəsindən söhbət açarkən bu ərazinin ermənilərə məxsus, Kamo şəhərinin 2750 yaşı olduğunu qeyd edir. Əslində ermənilər Sevan hövzəsi deyilən - Göyçə mahalına ilk dəfə 1831-ci ildə gətirilmişlər. Kamo dediyi kəndin adı Kəvər olmuşdur. Sevan gölü 1931-ci ildən əvvəllər bütün xəritələrdə Göyçə gölü adını daşımışdır. Ermənilərin Türkiyədən, İrandan Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə 1978-ci ildə Mardakert rayonunda abidə

qoymuşlar... Bütün tarixi faktlar təsdiq edir ki, ermənilər Göyçə və Qərbi Azərbaycan torpaqlarına, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrinə XIX əsrin sonlarından başlayaraq köçürülmüşlər. Onda Göyçənin Kəvər (Nor Bayazet, sonradan Kamo) kəndinin 2750 yaşı necə ola bilər? Müəlliflər zəngin tarixi faktlara istinad edərək "Mirvari Sevan" kitabının tamamilə saxta olduğunu üzə çıxarırlar. Rus politoloq Mozest Kalerovun ermənilərlə bağlı işlətdiyi aşağıdakı ifadəni erməni saxtakarlığına qarşı tutarlı cavablardan biri hesab etmək olar:

"Ermənilər öz mətbəxlərini tamamilə türk və azərbaycanlılardan götürərək, hətta adlarını belə dəyişməyərək lülə kabab, basdırma, bozbaş, dolma, düşbərə, kabab, piti kimi eyni saxlayıblar. Tarixi sənədlərdən də göründüyü kimi, İrəvanın sadəcə 500 yaşı var və o, 1918-ci ildə məhz Rusiyanın köməyi ilə Ermənistanın paytaxtı olub. Ona qədər isə həmin ərazi İrəvan xanlığının mərkəzi idi. Tarix isə hələ də heç bir erməni imperiyası tanımır".

"Qərbi Azərbaycan, Göyçə-erməni işğalı" kitabının müəllifləri ermənilərin utanmadan "zəngin erməni dili" lovgalıqlarını əyani şəkildə ifşa edirlər. Ümumiyyətlə, ermənilərin özəlləşdirdikləri Azərbaycan sözlərinin geniş şəkildə izahının verilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəlliflərin dediyi kimi, bütün lüğətlərlə tanış olaraq belə qənatə gəlmək olur ki, bircə kəlmə erməni sözü Azərbaycan dilində işlədilmir. Tarixən ermənilər öz fiziki varlıqlarını saxlamaq naminə bu xalqların dil, adət-ənənələri altında gizləniş, çirkin əməllərini həyata keçirmişlər. Kitabın müəllifləri çox tutarlı dəlillərə, mənbələrə əsaslanaraq, görkəmli mütəfəkkirlərin fikirlərinə istinad edərək erməni saxtakarlığını, erməni yalanını güclü məntiqlə ifşa etmişlər. Son olaraq onu demək yerinə düşər ki, əsərdəki qaynaqlarda gətirilən dəyərli fikir və iqtibaslar Azərbaycan tarixini öyrənənlər, onunla maraqlananlar və gənc nəsil üçün çox dəyərlidir.

Qoşqar ƏLİYEV,
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor.

"ARXİVLƏRİ AÇDIQ... ERMƏNİLƏR TÜRK LƏRDƏN ÜZR İSTƏYƏCƏK"

"O zaman Reyqan bizə "erməni soyqırımı"nu araşdırmağı tapşırırmışdı". Bu sözlər ABŞ Prezidenti Ronald Reyqanın məsləhətçisi Bryus Feysnə məxsusdur. Məhz o bir neçə il bundan öncə Reyqan dövründə "soyqırım" araşdırmalarıyla bağlı fikirlərini səsləndirərək, erməniləri məyus etmişdir.

Bryus Feynin fikirlərini yenidən oxucularımıza təqdim edir: "Reyqanın tapşırığına əsasən, o zaman biz bu məsələ ilə əlaqədar araşdırma apardıq. Həmin vədə Avropa ölkələrinin və Osmanlı imperiyasının indiki hərbi arxivlərində saxlanılan müxtəlif materialları ortaya çıxardıq. Araşdırmalar göstərdi ki, ermənilərin "soyqırım"la bağlı söylədikləri əsassızdır. "Erməni soyqırımı" haqqında nağıllar erməni tarixçilərinin özlərinin təxəyyülü və uydurmasıdır.

Unutmaq lazım deyil ki, həmin vədə Türkiyədə bütün etnik və dini azlıqlar türklərin özlərinin şəxsən istifadə etdikləri imtiyazlardan yararlanırdılar. Yunanlar, ermənilər, kürdlər, çərkəzlər, suryanlar, ərəblər və digər azlıqlar həmin dövrdə Türkiyədə kifayət qədər yüksək vəzifə tuturdular. Bu baxımdan ermənilər daha çox imtiyazdan istifadə edirdilər. Birinci Dünya Müharibəsi illərində Türkiyə erməniləri vətənlərini satdılar və Osmanlı İmperiyasının düşməninə sığındılar. Erməni hərbi hissələri Qafqaz cəbhəsində rus ordusu ilə çiyin-çiyinə vuruşurdu. Onlar türk və gürcü kəndlərini talan edir, yandırır, dinc sakinləri öldürürdülər. Nəticədə təxminən 2 milyona yaxın insan həyatını itirdi. Bütün hər şeyə rəğmən Türkiyə tərəfi bizə öz arxivlərindən istifadəyə icazə verdi, amma ermənilər öz arxivlərini göstərməkdən qəti şəkildə imtina etdilər.

Mənim fikrimcə, əgər bu arxivləri açmağı bacarsaq, həqiqət üzə çıxacaq. O zaman ermənilər bütün dünya, o cümlədən türklər qarşısında tarixi yalanlarına görə üzr istəməli olacaqlar".

"ALTERNATİV" Xəbər Agentliyi

“**B**öyük Ermənistan” iddiası ilə 200 ildən artıq bir dövrdə qınından sıyrılmış paslı qılınc kimi qanlar axıdan, şəhər və kəndləri dağıdıb viran qoyan, eyni zamanda özünü «zavallı və əzabkeş» bir xalq kimi qələmə verən, güclü dövlətlərin qoltuq ağacına çevrilən ermənilərin işğalçılıq siyasəti ömür boyu bizi düşündürmüşdür. 1828-ci ildən çar Rusiyasının təbəhliyinə keçmiş indiki Ermənistan da cəmi-cümlətən 2 milyon erməni yaşayır. Dünya ölkələrində də təxminən bu qədər erməni vardır. Yəqin ki, indiki Ermənistan ərazisi 6-7 milyonluq əhali üçün heç də darlıq etməz. Bəs onda nəyə görə ermənilər Ermənistan da yaşamırlar?

Anadolunun bir hissəsindən, Cənubi Azərbaycanın yarısı qatılmaqla Xəzərdən Qara dənizə qədər «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiasında olan ermənilər bu qədər əhali ilə bu qədər böyük ərazidə nə etmək fikirindədilər? Görən bu ərazi iddiaçılara verilsə hər kəndə, şəhərə neçə erməni düşər və gözləri doyar mı?

Görəsən həm özlərini, həm də qonşu xalqları məhrumiyyətlərə düşür etmədən rahat bir həyat tərzini keçirmək bu millətə nə vaxt nəsis olacaq?

1988-ci il erməni təcavüzünün və növbəti terrorçuluq siyasətinin növbəti mərhələsi idi. İndiki Ermənistanın yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri öz isti ocaqlarından silah gücünə çıxarılib didərgin salındılar. Boşaldılmış kəndlərdə bu gün ya tamamilə yaşayış yoxdur, ya da çox cüzi miqdarda erməni millətinə məxsus əhali yaşayır.

Yenə də belə bir sual meydana çıxır: ermənilərə torpaq lazımdırsa bəs bu kəndlərdə niyə yaşamırlar? Mono respublika yaratmaq iddiasında olan erməni millətçiləri Göyçədə,

Qaraqoyunluda, Dərəçiçəkdə, Zəngibasarda, Zəngəzurda, Vedidə, Qəmərliyə, Ağbabada, Dərələyəzdə, Pəmbəkədə və başqa yerlərdə yaşayan Azərbaycan türklərinin evlərinə Azərbaycan da yaşayan erməniləri yerləşdirməyə can atdılar. Nəticədə həmin evlər boş qaldı. Ermənilər isə dünya ölkələrinə səpələndilər...

Bu mənzərə həmişə müşahidə olunub. Tarixən iddialarla yaşayan ermənilər böyük dövlətlərin əlində alətə çevriliblər.

Hər hansı bölgədə sabitliyi pozmaq lazım gəldikdə dərhal yada düşürlər...

Həmin dövlətlər qarşısında müəyyən təəhhüdlər qoyduqdan sonra başlarına bir çanaq qan alıb gəzdirir və kiminsə (əsasən türklərin) üstünə tökürlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, böyük xristian dövlətlərinin türk xalqlarına qarşı yeritdikləri düşmənçilik siyasətini bilirlər. Həm də böyük güclərə xoş gəlmək üçün yuyulmamış qaşığı kimi sıçrayıb ortaya düşürlər. Görəsən arxasını kimlərə sə söykəməyə ermənilər bu «qəhrəmanlıq»ı edərildirmi? Əsla yox!

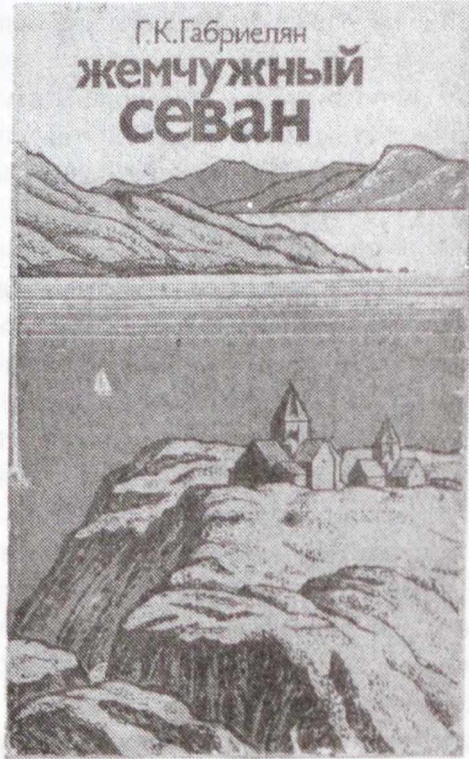
Bir neçə il əvvəl Q.K.Qabrielyanın Moskvanın «Mısl» nəşriyyatında 1978-ci ildə çap olunmuş «Jemçujniy Sevan»¹. («Mirvari Sevan») kitabı əlimizə düşdü. Kitab bizim üçün olduqca maraqlı idi. Ona görə ki, doğulub, boya-başa çatdığımız, daha doğrusu, adını uşaqlarımızın da əzbərdən bildiyi, ən azı on beşdən artıq babamızın yaşayıb, ağuşunda yatdığı bir torpaqdan danışılırdı.

Kitabı vərəqlədikdə Sovetlər ittifaqı dövründə bu ərazidə gedən tikinti-abadlıq işlərindən, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafından, elm, maarif və mədəniyyət sahəsindəki uğurlardan geniş söhbətlə qarşılaşırsan.

Dünyanın heç bir yerində olmayan bir saxtakarlıq oxucunun diqqətini dərhal çəkməyə bilmir. Müəllif Sevan hövzəsində yerləşən rayonlardan, xüsusilə bölgənin təsərrüfat həyatındakı

¹ Q.K.Qabrielyan, «Jemçujniy Sevan» Moskva, «Mısl» nəşriyyatı, 1978.

naliyyətlərdən söhbət açır, lakin burada yaşayan və bu işləri görən azərbaycanlıların üstündən sükutla keçir. Yalnız hər şeyi erməni xalqının adı ilə bağlamaqla kifayətlənir.

Yəni bir neçə il əvvəl dəyişdirilib erməniləşdirilmiş yaşayış məntəqələrindən söhbət açarkən onun eradan əvvəllərlə səsleşdiyindən ağız dolusu danışır. Necə deyərlər, «qələmin qarası, kağızın ağı» - erməni tarixi barədə nə uydurma deyirsən de...

Bu kitabın müəllifləri olaraq canlı şahidi olduğumuz, adı gedən dövrdə həmin ərazidə yaşadığımız halda, gözümüz görə-görə bu qədər saxtakarlığa yol verildiyini görəndən sonra bu qənaətə gəlirik ki, erməni tarixi sözün əsl mənasında

üfürüb şar doldurmaq üsulu ilə yazılıb.

Bu gün gen-bol adı çəkilən Sevan gölü çox da uzaq tarixə malik olmayan toponimdir. 1930-cu illərdən əvvəlki xəritələrə baxsanız indiki Sevan gölü Göyçə gölü adlanmışdır. Və bu gün Sevan hövzəsi adlanan ərazi qədim Göyçə mahalıdır. Buranın yerli əhalisi tarixlər boyu Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Müəllif «Mirvari Sevan» kitabında Zəngi çayının adını çəkir və sonra mötərizədə qeyd edir: «Zəngi Razdan çayı-nın qədim adıdır». Lakin Qabrielyan demir ki, Zəngi sözü tarixlər boyu burada yaşamış Azərbaycan türklərinin bu çaya verdiyi addır.

Ən böyük saxtakarlıqla kitabın 92-ci səhifəsində üzleşirik. Müəllif yazır ki, Sevan hövzəsində ən böyük şəhər Kamo (əvvəlki Nor Bayazet) şəhəridir. 2800 ildən artıq yaşı olan bu şəhər Yerevanın yaşığıdır. Halbuki Qabrielyanın YEREVAN dediyi məkanın əzəli adı İRƏVAN olmuşdur. 1936-cı ilin iyun ayının 12-də Ermənistan Ali Şurası “Erivan” şəhərinin Yerevan adlandırılması haqqında fərman vermişdir. Bundan bir neçə il sonra ermənilər daha bir saxtakarlığa imza atmışlar. Erməni radiosu 1968-ci il mart ayının 21-də Novruz bayramının axşamında dünyaya xəbər yaydı ki, oktyabrda Yerevan (gah Erebuni, gah Erivan) şəhərinin 2750 illiyi təntənəli surətdə qeyd ediləcəkdir. Faktlara diqqət yetirək və tarixi saxtakarlığı müşahidə edək. Halbuki tarixi mənbələr göstərir ki, İrəvan qalasını, İrəvan şəhərini Səfəvi şahı I Şah İsmayıl Xətai saldırmışdır. Şah 1508-ci il aprelin 10-da Azərbaycanın qərb bölgəsinə hərbi yürüşə çıxır. Hər yana baş çəkəndən sonra başlanğıcını Göyçə gölündən alıb Araz şayına tökülən Zəngi çayının sahilində qılıncını torpağa sancıb üzünü sağında dayanmış sevimli sərkərdəsi Rəvan xana çevirib deyir: “Sən burada qal, möhtəşəm qala ucalt və şəhər sal. Yengi sənədə Təbrizdən qayıdıb baxacam.”

Qalanın tikintisi haqda saray salnaməçisi Mirzə Əli Ərdəbilinin şəhadətinə görə tikinti işlərində çalışanlar hamısı türklər olub. Çah bir ildən sonra - 1509-cu ilin nisan (aprel)

ayında tikintini yoxlamağa qayıdır. Yeni salınan şəhəri görəndə gözlərinə inanmır.

Möhtəşəm qala divarları, bürcələr, döyüşçü qüllələri şahı heyran etmişdi. Xoş mənzərədən rıqqətə gələn hökmdar qalanın və şəhərin açarlarını Rəvan xandan qəbul edirkən, oradaca adqoyma mərasimi yapır. Rəvan xanın şərəfinə şəhərə Rəvan adı verir. Bu ad beləcə də dünya xəritələrinə düşür. 1509-cu ilə kimi ermənilərin uydurduğu Erebuni, Erivan adlı bir şəhər nə bir beynəlxalq xəritədə görünmüş, nə bir səyyah, nə bir siyasi xadim tərəfindən qeydə alınmışdır¹.

Nor Bayazet – Yeni Bayazet deməkdir. 1831-ci ildə Türkiyənin Bayazet vilayətindən gətirilən ermənilərin ilk dəstələri azərbaycanlı kəndlərinə yerləşdirilməyə başladı. Bayazetdən gəlmiş ermənilərin şərəfinə buradakı türk kəndlərindən biri Nor Bayazet adlandırıldı. Bu kəndin əzəli adı Kəvər olmuşdur².

Kəvər Göyçənin tanınmış kəndlərindən biri olub. Hətta qədim aşiq havalarından biri olan «Sarıtel»in ilk adı da «Kəvəri» olub.

Aşıqlar bəzən bu havanı öz ilkin adı altında ifa edirlər. Soruşmaq istərdik: Bundan əvvəl Kəvərin 2800 yaşı olduğunu təsdiq edən mənbə varmı? Kamo adı isə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra (29 noyabr 1920-ci il) Kamo ləqəbi altında işləyən inqilabçı S.A.Terpetrosyanın şərəfinə verilmişdir. Demək 1831-ci ildən kitab yazıldığı dövrə, 1978-ci ilə kimi 147 ildirsə, bəs 2800 il haradan peyda oldu?

Müəllif Kamonun Yerevanla həmyaşlı olmasını da iftixarla qeyd edir. Deməli, Yerevanın da Erebuni adı altında 2750 illik yaşı da bax beləcə uydurmadır. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanın bu saxta tarixi haqda mətbuatda çox yazılıb.

¹ “525-ci qəzet”, 7 yanvar 1998-ci il, Oqtay Eldəgəz, İrəvan “Coker”i.

² Şopen İ.İ. «İstoriceskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu prisoedineniya k Rossiyskoy imperii», SPB, 1852.səh 543-599.

Müəllif bu kitabında bir sətir də olsun azərbaycanlı əhali haqda söhbət açmasa da, hələ də ermənilərin daldalayıb, aradan çıxara bilmədikləri toponimlərdən bu kitabın özündə də «yaxa qurtara bilmir». Azərbaycan toponimləri haray salıb kitabın səhifələrindən qışqırır və biz varıq deyirlər:

Şorja	–	Şorca səh. 15.
Zanqu	–	Zəngi səh. 16.
Alaqellyar	–	Alagöllər səh. 18.
Pambak	–	Pəmbək səh 21.
Araqats	–	Ələyəz səh. 21.
Azat	–	Azad səh. 21.
Vedi	–	Vedi səh. 21.
Maral	–	Maral səh. 22.
Armağan	–	Ağmağan səh. 23.
Qyamış	–	Qamış səh. 24.
Artaniş	–	Ardaniş səh. 25.
Kaşatax	–	Qoşatağ səh. 26.
Karaxaç	–	Qaraxaç səh. 26.
Keyti	–	Keyti səh.26.
Noratus	–	Nərədüz səh. 31.
Şişkaya	–	Şişqaya səh. 31.
Şirak	–	Şirək səh 34.
Lori	–	Loru səh 34.
Şurabad	–	Şurabad səh. 36.
R. Masrik	–	Məzrə çayı səh. 52.
Qyumuşskaya (QES)	–	Gümüş səh. 61.
Arzni	–	Ərzinə səh 61.
Eleqis (uşele)	–	Ələyəz (dərə) səh. (61-dən sonra verilmiş şəkillər)
Şurabad	–	Şurabad səh. 36.
R. Masrik	–	Məzrə çayı. səh. 52.
Qyumuşskaya (QES)	–	Gümüş səh. 61.
Arzni	–	Ərzinə səh. 61.

Qerqer	–	Qarqar səh. 65.
Verşine Alibek	–	Əlibəy yüksəkliyi – səh 67.
R. Qedar	–	Gedər çay səh. 68.
S. Axundov	–	Axundov kəndi səh. 70.
Arzakan	–	Ərzəkan – səh. 71.
Nurnus	–	Nurnus – səh. 71.
Bjni	–	Bjni səh. 71.
R. Arpa	–	Arpa çayı səh. 80.
Ayriyank	–	Əyriyəng səh. 85.
Zod	–	Zod səh 88.
Qyuney	–	Güney səh 99.
Muxan	–	Muğan (Hacı Muğan) səh. 101.

Əlbəttə bu saxtakarlıq Qabrielyan üçün kəşf sayıla bilməz.

Bu mövqə tarixlər boyunca ermənilərin qanına və canına işləmiş mənfi xususiyyətlərdir. Bu zaman erməni aliminin özləri barədə dediyi məşhur bir stat yada düşür: *"Erməni xalqının əsli nədir; necə, və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmiş? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur"*¹.

Vaxtı ilə əhalisinin 90 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edən bu günkü Ermənistanda nə bir nəfər azərbaycanlı qalıb, nə bir tarixi abidə. Hətta 11 məscidli İrəvan şəhərinin «Toxmaqgöl» qəbristanlığından bir daş da nişanə qalmayıb.

Saxtakar Qabrielyanın və qabrielyanların diqqətinə çatdırmaq istərdik ki, Göyçə qədim və zəngin tarixə malikdir. Tarix saxtakarlıq sevmir. Göyçə haqda qısa xronologiya:

Göyçə 3172 kvadrat kilometrədən artıq bir ərazidə (gölün ərazisi buraya daxil deyildir.) Göyçə gölünün (indiki Sevan

gölü) ətrafındakı türk ellərinə verilən qədim addır. Cənubdan Ağzıbir, Palantökən dağları ilə Gərnibasar, Vedibasar, Dərələyəz, qərbdən Dərəçiçək, şərqdən Cavanşir, şimaldan Şahdağ silsiləsi - Gəncə dağı, Daşkəsən, Gədəbəy, Şəmsəddin mahalları və Qaraqoyunlu dərəsi ilə çiyin-çiyinə dayanmışdır. Ümumiyyətlə, İndiki Ermənistan ərazisindəki Kamo (keçmiş Nor Bayazet-Kəvər), Vardenis (keçmiş Basarkeçər), Martunu (keçmiş Qaranlıq), Sevan (keçmiş Yelonovka-Böyük Ördəkli) Krasnoselk (keçmiş Çəmbərək) rayonlarının ərazisi Göyçə mahalı adlanmışdır.

Əsrlər boyunca Göyçə dağları Gəncə, Eldar, Şəmkir, Tovuz, Qazax, Qarabağ ellərinin yaylaq yeri olmuşdur.

1. 488-ci ildə Alban kilsə yığıncağında Koqçaydan keşişin iştirak etməsi qeyd olunmuşdur.
2. Alban tarixində bu gölə "Qelam" demişlər. ("Alban tarixi" 1-ci kitab, 16 fəsil).
3. "Kitabi Dədə Qorqud" eposunda "Gökcə Tenqiz" kimi işlədilir.
4. Bu gölün Göyçə adlanması XII-XIII əsrlərə aiddir.
5. 1396-cı ildə Əmir Teymurun Cənubi Qafqaza hərbi səfəri ilə əlaqədar olaraq Həmdulla Qəzvinin əsərində (XIV əsr) "Qəkcə Tenqiz" 1548-ci ilə aid mənbədə "Qəkcə Dengiz" formasındadır.
6. 1510-cu ildə Şah İsmayıl Xətəinin fərmanında Göyçə mahalı adlandırılmışdır.
7. Qiyasəddin Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" əsərində yazır: "Miladdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayaraq Göyçə-Zəngəzur bölgələrində türk tayfaları yaşamışdır. Urartu çarlarının eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən əvvəl bugünkü Göyçə-Kiçik Qafqaz-Zəngəzur bölgəsindəki qayaüstü yazılarda göstərdikləri coğrafi adların əksəriyyəti XIX əsrdə həmin ərazidə Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kənd adları eynidir. (Məs: Adyaman, Gökənd, Qulucan, Ördəkli, Ellər,

¹ Aboqyan M, Erməni ədəbiyyatı tarixi, İrəvan 1978, səh.11. (Rus dilində)

- Aqut-Kom (Ağıl-Kom), Zərgərli (Sarıyaqub), Şinatağ və s.
8. Görkəmli Azərbaycan alimi Mirəli Seyidov 1981-ci ilin iyul ayında Göyçədə və Qaraqoyunludakı yüksəkliklərdə oğuz qəbirləri ilə tanış olduqdan sonra demişdir: Göyçə və ona yaxın ərazilər tarixən türklərin vətəni olub. Bu ərazidə gördüyüm türk-oğuz izləri bizi çox qədimlərə aparıb çıxarır”.
 9. Böyük türk alimi Toğan öz elmi araşdırmalarına əsaslanaraq qeyd edir ki, Göyçə Gölünün ətrafı ən qədim türk torpaqlarıdır.
 10. Professor Mürsəl Həkimov yazır: “Sayını istədiyimiz qədər artırma biləcəyimiz əfsanə-əsatir, yorum-yozumlarından başlayır Ulu Göyçə eli, “Göyçə gölü”nün Oğuz-elat tarixi. Bu tarixi Hun sərkərdələri Balamir, onun oğulları Ulduz xan, sonralar Muncuq, Atilla kimi türk xaqanlarının-kağanlarının sərkərdələrinin Ulu Göyçədəki görkü ilə, başında gəzdirdiyi börküsü ilə səsləşir”.
 11. 1386-cı ildə Əmir Teymur Cənubi Qafqaza hərbi səfərə çıxmışdır, rəvayətə görə Nərgiz adlı bir qadın sərkərdəsi onun qarşısına qoşunla çıxıb.
 12. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai Şirvandan qayıdarkən Xınnə dərəsi ilə Göyçəyə dönmüşdür, “Şah meydanı”nda qoşunu dincəlməmişdir. 1628-ci ildə Şah Abbas Göyçədə olmuşdur, “Böyük Köç”... 1738-ci ildə Nadir Şah Əfşar Göyçədə olmuşdur. “Zincirçıxan”, “Topaşan”, “Şah ocağı”, “Nadir təpəsi”, “Nadir bulağı” və s.

Koroğlu ilə bağlı yer-yurd adları-Kəvər bölgəsində yerləşən Quyuqənd kəndinin üstündəki uca dağın adı “Çənlibel” olmuşdur, Şorçada “Ada təpə” dağına “Koroğlunun başı” deyilmişdir, Kəsəmən kəndində “Koroğlu təpəsi”. Dərə kəndinin özüündə “Dəmirçi oğlu”, Ardanişın özüündə “Qalaça”, Ağbulaqda “Bəlli Əhməd düşən”. Q.K.Qabrielyan “Qədim

torpağın ritmi” başlıqlı bölmədə yazır: “Təəccüblüdür ki, erməni xalqının taleyi faciəvi şəkildə formalaşdırılmışdır. Əsrlər boyu xarici istilacılar şəhərləri talan eləyib boşaltmış, qiymətli tarixi abidələri məhv etmişlər”. (Q.K, *Qabrielyan, “Mirvari Sevan”, Moskva 1978. Səh.85.*) Qabrielyanlardan soruşmaq istərdik: bu ərazidə sizin hansı qədim abidəniz olub və o nə vaxt dağıdılıb? Bəlkə alban, yunan və xristianlığı qəbul etmiş türklərin abidələri ermənilərə məxsus imiş? 1988-ci il hadisələrinə ermənilər hazırlıq gördüyü dövrdə Azərbaycanın dağına- daşına çəkilib qayalara xaç şəkili vurmağı gücləndirmişdilər. Yəqin ki, qaya üzərindəki bu təsvirlər indi kitablara salınaraq “qədim erməni xalqının 2- 3 minillik” tarixi rolunu oynayır...

“Mirvari Sevan” kitabının müəllifi Göyçədə bir qədim erməni abidəsi göstərə bilərmə? Əsla, göstərə bilməz. Olmayan şeyi necə göstərmək olar? Amma qabrielyanlar utanmadan kitab yazar, öz yalanlarını insanların beyninə yeridə bilirlər. ...

Saxta kitab müəllifinə Reqnəm İnformasiya Agentliyinin baş redaktoru **Mozest Kalerovun** aşağıdakı kəlamı ilə cavab vermək istərdik:

“Tarixi sənədlərdən də görüldüyü kimi, İrəvanın sadəcə 500 yaşı var və o, 1918-ci ildə məhz Rusiyanın köməkliliyi ilə Ermənistanın paytaxtı olub. Ona qədər isə həmin ərazi İrəvan xanlığının mərkəzi idi. Tarix isə hələ də heç bir erməni imperiyası tanımır”. Rusiyanın ermənilərə köməklik etməyinə baxmayaraq heç də onlar rusların ürək dostu olmamışlar. Bir də ki, ermənilər həmişə dünya xalqlarını aldatmışlar ki, “biz xristian olduğumuza görə türklər bizi qırırlar. Siz müdafiəmizə qalxın!”

Həşiyə: Əzəli türk torpağı olan İrəvanda və indiki Ermənistanda 1988- ci ilə kimi Azərbaycan türkü çox az idi. Azərbaycanlılar İrəvanda rus dilində bir söz soruşanda ermənilər ya cavab vermir, ya da təhqiredici sözlər yağdırırdılar: **“Siz o dili Bakıya gətiribsiniz, buraya gətirə bilməzsiniz!**

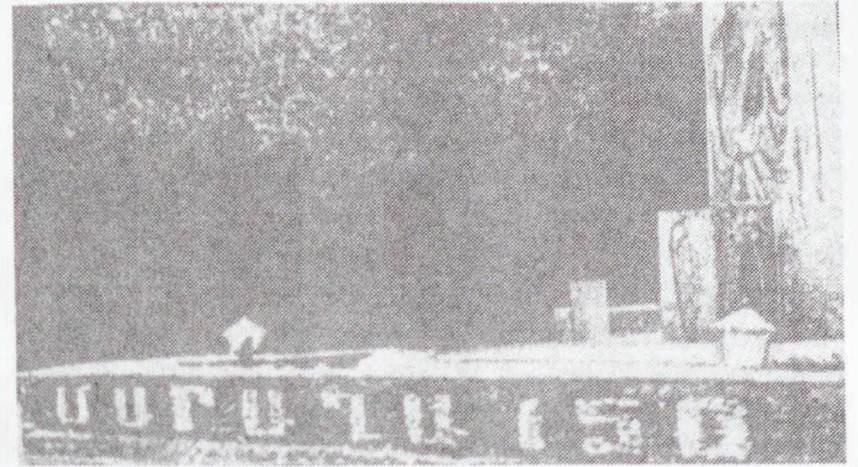
Gedin, rus dilini Bakıda işlədin, burada erməni dili var!”

İnsanlar istər –istəmər düşündülər: rus xalqını özlərinə hamı seçən ermənilərin ruslara olan sevgisi də saxtadır! Göyçədə və eləcə də Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində olan tarixi abidələr, ziyarətgahlar ancaq türklərə aiddir. Burada erməniyə məxsus heç nə yoxdur. Bütün dünya bilməlidir ki, Göyçə mahalı tarixi abidələri ilə zəngin olan ulu türk yurdudur. Çox təəssüflər olsun ki, bu abidələr vaxtında öyrənilmədiyindən onlar ermənilər tərəfindən dağıdılıb məhv edildi, ya da ki, tədricən xaç nişanı vurmaqla erməni abidəsi kimi qələmə verildi. Göyçə ilə Dərələyəz arasındakı “Səlim gədiyi” adlanan yerdə daşdan tikilmiş, sal qayanı xatırladan “Şah Abbas Karvansarayı” xalqımızın nadir memarlıq abidələrindən biridir. Əfsuslar olsun ki, bir sıra tarixi abidələrimiz kimi 1988-ci ildə erməni millətçiləri binanın fasadında olan ərəb əlifbası ilə yazılmış daş lövhəni çıxartmış və yerinə erməni əlifbası ilə yazılmış saxta daş lövhə qoymuşlar.

“Biz qədim xalqıq”, “Bu torpaqlar ta qədimdən bizimdir” deyən ermənilərə saxtakarlıqları cavab verir. Erməni saxtakarlığı sürəklə davam etdirilir. Bu gün “Qarabağ bizimdir”-deyən ermənilər düşünmədən tarixi yalanlarını qoyduqları abidə ilə təsdiqləmişlər. Qarabağ erməniləri 1978- ci ildə özlərinin İrandan bura, yəni Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyini bayram etmiş, bu münasibətlə Dağlıq Qarabağda Ağdərə rayonunun Marquşavan kəndində bir xatirə abidəsi inşa etmişlər. 1000- 2000 illik tarixdən dəm vuran ermənilər sonradan səhv etdiklərini başa düşərək 1988-ci ildə həmin abidəni dağıtmışlar. Çünki abidə ermənilərin Qarabağa gəlmə etnos olduqlarını təsdiq edirdi. Baxın uçurulmuş bu abidəyə...

Abidə "MARAĞA 150" adlanırdı...

MARDAKERT ABİDƏSİ

18334

Basarkeçər rayonunun Dərə kəndi yaxınlığındakı “Karvansaray”, İran, Naxçıvan və İrəvan tacirləri tərəfindən tikilmişdir. Gədəbəy mis mədəninə filiz aparan tacirlər həmin karvansarayda gecələyirmişlər. Zədə kəndi axınlığında “Qoç daşı”, “Ağzıbir” ərazisində “Ağqala”, “Adatəpə”, “Qalaça”, “Soyuqbulaq”da kilsə və digər abidələr uçub-dağılsa da, tariximizin yadigarları kimi maraqlıdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, islamdan xeyli əvvəl yayılmış xristianlığı qəbul edən türk tayfalarına məxsus kilsələrin olması inkarolunmaz həqiqətdir. Lakin “Qurd ağzından quş qapan” ermənilər bu cür türk-xristian abidələrinə sahib çıxmaqdan çəkinməmişlər.

Göyçədə olan ziyarətgahlar əsrlər boyu xalqın inam yerinə çevrilmişdir. Onlardan “Şah ocağı”, “Pir dağı”, “Ocaq dağı”, “Qara daş”, “Mirəli ağa”, “Miryaqub ağa”, “Mirismayıl ağa”, “Seyid Bayram”, “Mirmahmud ağa”, “Qara Seyidin qəbri”, “Seyid ölən”, “Düldül daşı”, Qaranlıq kəndində “Daşatdı”, “Miskin Abdal ocağı”,

“Alma ağacı”, “Dağdağan”, Sevan yaxınlığındakı “Piryaqub”, “Qurban daşı” və s. təkcə Göyçə camaatının deyil, Qazax, Tovuz, Gəncə camaatının da ziyarət etdiyi müqəddəs ocaqlar olub.

XIV-XV əsrlərdə Göyçə mahalı Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Göyçə sonralar Səfəvilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Professor Oqtay Əfəndiyev “Azərbaycan Səfəvilər övründə” kitabında yazır ki, Şah İsmayıl 1500-cü ildə Göyçəyə hərəkət etmişdir. Biz, həmin ərazilərdə yaşayan insanlar bu gün sağ ikən danılırsaq, hətta heç «Ermənistan»da türk izi olmadığını gözümüzün içində oxuyurlarsa, bəs ermənilər bizdən sonra nələr etməyəcəklər?! Hamının yaxşı yadındadır ki, Sovetlər İttifaqının hakimiyyəti dövründə Moskva radiosunda SSRİ xalqlarının mahnıları və rəqs havaları səsləndirilirdi. Diktorun saxta, birtərəfli mövqeyi gülüş doğurmaya bilməzdi...

Moskvəli diktorun elanı:

-Armyaniskiy narodniy tanets (erməni xalq rəqsi) – «Uzun dərə», «Köçəri»...

Bütün dünyanın dilçi alimlərindən soruşmaq lazımdır ki, «uzun», «dərə» və «köçəri» sözləri türk sözüdür, yoxsa erməni?!

Bir dəfə rayon mərkəzində (Krasnoselsk) mədəniyyət işçilərinin seminar müşavirəsində iştirak edən Ermənistan mədəniyyət nazirliyinin nümayəndəsi demişdi: “sonu van, tan, can, an şəkilçiləri ilə bitən sözlər hamısı ermənilərə məxsusdur və buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, erməni xalqının özü kimi dili də dünyada ən zəngin dildir. Bir nəfər azərbaycanlı söz alıb deyir: -O zaman Tayvan, Livan, Kuban, Pakistan da sizindir? O, cavab verə bilmir. Azərbaycanlılar qəh-qəhə çəkib gülüşürlər. Biz kitabda və digər mənbələrdə gedən erməni yalan və saxtakarlıqlarına yazı boyu münasibət bildirəcəyik. Qərribə orasıdır ki, dünyanın demokratiyadan, insan haqlarından dəm vuran super gücləri erməninin iğalçı

bir dövlət olduğunu, bu gün Azərbaycan torpaqları üstündə Ermənistan adlı bir dövlət qurduqlarını bilərək, Qarabağ ərazisini zəbt etdiyindən xəbərdar ikən yenə ermənilərin yanında olduqlarının fərqi yoxdur. 100 ildir ki, ermənilər Türkiyə dövlətinə qarşı iftira olaraq soyqırım iddiası ilə çıxış edirlər. Əslində ermənilər Antanta dövlətlərinə qoşularaq türklərə xəyanət edərək onları arxadan vurmuşlar. Lakin Fransa, İngiltərə kimi dövlətlər erməniləri soyqırım iddiası ilə yüklədilər. Bu gün də həmin iddia davam etməkdədir. Türkləri tamamilə sevməyən, türk-müsəlman xalqlarını sürgünlərə göndərən, represiyalara məruz qoyan İ.V.Stalin qondarma erməni soyqırım haqda nə demişdir?

Türkiyəli araşdırmaçı Mehmet Perinçek yazır: Stalinin Çiçerinə Bakıdan göndərdiyi maraqlı arxiv materialına rast gəldik. Belə ki, Stalinə aid olan bu sənəd erməniləri başda Rusiya olmaqla məzlum görən digər dünya dövlətlərinə tutarlı bir cavabdır.

Həmin sənəddən bir hissəni təqdim edirik:

“(...) Xəbərdarlıq edirəm, ilk olaraq türklərin ermənilərə hücumları haqqında olan söz-söhbətlər, Antanta dövlətlərinin agentləri tərəfindən qəsdən şişirdilməkdədir. Niyə söz-söhbətlərə qulaq asırsınız, sakit davranın (...).”

Stalin. 3 noyabr, 1920-ci il

Rusiyalı yazıçı və ictimai xadim Aleksandr FOMENKOV 2015-ci ilin yanvar ayında Ermənistanın Gümrü bölgəsində rus əsgərinin bir erməni ailəsində törətdiyi ölüm hadisəsi ilə əlaqədar ermənilərlə Rusiya arasında yaranan ziddiyyətlə bağlı “Rusiya ictimaiyyətinə müraciət” etmişdir.

“Rusiya ictimaiyyətini və elmi dairələri erməni saxtakarlıqlarının işə edilməsində Azərbaycanın istifadə etdiyi

təcrübəyə diqqət yetirməyə çağırıram”, – deyər A.Fomenkonun “Rusiya ictimaiyyətinə müraciətində” bildirilir. Onun sözlərinə görə, belə texnologiyaları Rusiyada da tətbiq etmək lazımdır, “yoxsa biz ruslar tezliklə Rusiyanın böyük knyazını Vladimir MONASMAXYAN, Moskvanın əsasını qoymuş Yuri Dolqorukinin isə Yuri DOLQORUKYAN adlandırılmasının şahidi olacağıq”.

“Bəli, məhz belə, əgər başqa xalqlar ermənilərin onlara məxsus məişət əşyalarını, xalq musiqisini, mahnıları, kulinariya və digər mədəni irs nümunələrini mənimsəmələrindən şikayət edirlərsə, onlar bizdən də adamları oğurlamağa başlayıblar. Özü də hansısa Vasya və Maşaları deyil, generalissimuları oğurlayırlar. Böyük rus sərkərdəsi Aleksandr Vasilyeviç Suvorov ermənilərin iddiasına görə, erməni əsillidir. Onlar bu bəyanatı ona əsasən verirlər ki, Aleksandr Vasilyeviçin anası uşaq vaxtı Manukova soyadını daşıyıb, bu soyad isə yalnız və yalnız ermənilərin Manuk adından yarana bilərdi. Bu nə sayıqlamadır?!”, – deyər alim vurğulayıb. O, müraciətində bildirib ki, ermənilərin saxtakarlıqlarına və onların rus mədəniyyəti tarixini və böyük ictimai xadimlərini mənimsəmələrinə dair çoxlu faktlar sadalaya bilər.

Uzun illər İrəvəndə (Yerevan) Azərbaycan dilində çıxan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin baş redaktoru, Azərbaycan SSR Tovuz Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi işləmiş Həbib Həsənov “Ekspress” qəzetinin 13 avqust 2003-cü il tarixli sayında çap etdirdiyi “Erməni soyadı- Hardan gəlir bu səs?” məqaləsindən:

Qarabağ mülklərinin nəsilləri

Onların heç biri qarabağlı olmayıb. Başqa yerlərdən gələn milliyəti məlum olmayanlardır. Azərbaycanlı adlarını qəbul etməklə, uşaqlarına türk adları qoymaqla, qızlarını nəfisi boş xanlara, bəylərə verməklə mövqelərini möhkəmlətməmiş, arxadan xanlıqları bir-birinə qarşı qaldırmağa, onlar arasında

düşmənçilik toxumu səpməyə müvəffiq olmuşlar. Bunlar haqqında Raffinin “Xəmsə mülkləkləri” çoxcildli əsərində və “Gəncə qəzası” kitabında geniş məlumat var. Mirzə Adıgözəlbəyin “Qarabağnamə” əsərində də Qarabağ mülkləri barədə yığcam məlumatlar verilib.

Bəylər (Beqlər) nəsli. Məlik Bəylər (Beqlər), Məlik Bəylər bəy (Beqlər bek), Məlik Tanraz, Məlik Sarıxan bəy (Sayırxan bek), Məlik Allah Qulu Sultan, Məlik Allahverdi, Məlik Həsən Cəlani (Cəlanyan) Məlik Şahnəzər, Məlik Yusif, Məlik Mirzəxan, Məlik Rüstəm (Rostam), Məlik Cümşüd (Cumşud), Məlik Firudin (Fridon), Məlik Yeqan, Məlik Ulubab, Məlik Hətəm və sair. Yaddaşıma müraciət etdim, arxiv qaramalarından ələ keçənləri, lüğətləri vərəqlədim. Aydın oldu ki, ermənilər təkcə türk-Azərbaycan soyadlarını deyil, həm də lüğət tərkibimizdə olan sözlərimizi də özününküləşdirmiş, “ə”, “ö”, “ü” hərflərini “v”, “ye”, “o” və başqaları ilə əvəzləmiş, sözlərin ilk mənasını tanınamaz hala salmışlar. Onların hamısını qeyd etsəm, qəzetin bir neçə sayı bəs etməz. Amma bəzi maraqlı sözləri oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm.

Ermənilərin özəlləşdirdikləri həmin sözlərin türk-azərbaycan, ermənicə yazılışı

Adət	-	adət
Azar	-	azar
Aləm	-	alam
Alov	-	alav
Ələf (ot)	-	alaf
Əlvən	-	alvan
Əjdaha	-	ajdaha
Əmanət	-	amanat
Əvəlik	-	aveluk
Araba	-	araba
Bağça	-	baxça
Bəxt	-	baxd

Bağ	-	bağ
Bəhrə	-	bahra
Pencər	-	bancar
Başlıq	-	başluğ
Bülbül	-	bulbul
Bol	-	bol
Bostan	-	bosdan
Bostançı	-	bosdançı
Buxarı	-	buxari
Dabbaqxana	-	dabaxana
Damar	-	damar
Dən	-	dan
Dəftər	-	davdar, daftar
Didərgin	-	dandargyun
Dik	-	dik
Döşək	-	doşək
Duz	-	duz
Dükən (mağaza)	-	dukan
Zərbab	-	zarbab
Zərvərəq	-	zarvarağ
Zindan	-	zndan
Tabaq	-	tabak
Tələf	-	talaf
Talan	-	talán
Talançı	-	talancı
Taxt	-	taxd
Tənbəl	-	tanbal
Tayfa	-	tayfa
Tərs	-	tars
Teşt	-	teşd
Toz	-	toz
Tula	-	tula
Xəbər	-	xabar
Xəta	-	xata

Xətir	-	xater
Xan	-	xan
Xəşil	-	xəşil
Xaşlama	-	xaşlama
Xəncər	-	xançar
Xonça	-	xonça
Xata-bala	-	xata-bala
Yəni	-	yani
Yaman-pis	-	yaman
Yabı (qoca at)	-	yabu
Yalançı	-	yalançı
Yaylaq	-	yaylaq
Yovşan	-	yavşan
Yara	-	yara
Yapıncı	-	yapunçu
Yağ	-	yuğ
Yurd	-	yurd
Nazik	-	nazuk
Nal (at nalı)	-	nal
Nalbənd	-	nalband
Nəfəs	-	nafas
Nərmənazik	-	narmanazuk
Nizə	-	nizak
Nazlı	-	nazlu
Namus	-	namus
Novdan	-	navdan
Şabaş	-	şabaş
Şen	-	şen
Şil	-	şil
Çadır	-	çadr
Çatı	-	çatu
Çalma	-	çalma
Çay	-	çay
Çiban	-	çiban

Çarşab	-	çarşaf
Çöl	-	çol
Çombaq	-	çomax
Çəpər	-	çapar
Cadu	-	cadu
Səbəb	-	sabab
Sağ (canlı)	-	sağ
Səbr	-	sabr
Salam	-	salam
Sazax	-	sazax
Sandıq	-	sandıq, snduk
Saç	-	saç
Sancı	-	sancu
Səbət	-	sapat
Padşah	-	padişah
Palaz	-	palas
Paxıl	-	paxıl
Paxlava	-	paxlava

Erməni dilində 18-ci hərf “Ğ-ğ” adlanır. Azərbaycan dilində sözün əvvəlində “Ğ-ğ” hərfi yazılmır. Çünki dilimizdə “Ğ-ğ” hərfi ilə başlayan söz yoxdur. Ermənilər türk-Azərbaycan mənşəli “Q-q” hərfi ilə başlayan sözləri “Ğ-ğ” hərfi ilə əvəz etmiş, ilkin mənasından təmamilə fərqli yeni ifadə yaratmışlar. Erməni dilinin izahlı lüğətində “Ğ” hərfi ilə başlayan 247 söz vardır ki, onların da 60-dan çoxu türk-azərbaycanlı mənşəlidir. Azərbaycan oxucusu üçün çətin olmasın deyə, bu sözləri “Q” hərfi ilə yazır, xahiş edirik onları iki cür həm “Q”, həm də “Ğ” kimi oxusunlar. Onda fərqi daha səhih müəyyən etmək olar.

“Q” hərfi ilə başlayan Erməni dilində türk-Azərbaycan sözləri yazılan türk-Azərbaycan sözləri

Qəbul	-	qabul-ğabul
Qada	-	qada-ğada

Qədir	-	qadr-ğadr
Qazaxı (rəqs)	-	qazaxi-ğazaxi
Qazan (qab)	-	qazan-ğazan
Qazıx (kotan aləti)	-	qazux-ğazux
Qat (lay)	-	qat-ğat
Qatar	-	qatar-ğatar
Qatır	-	qatır-ğatır
Qaytan	-	qaytan-ğaytan
Qala	-	qala-ğala
Qələt	-	qalat-ğalat
Qələm	-	qalam-ğalam
Qələmkar	-	qalamkar-ğalamkar
Qəlp (pul)	-	qalp-ğalp
Qəlb (insan)	-	qalb-ğalb
Qəlyan	-	qalyan-ğalyan
Qəlib	-	qalib-ğalib
Qalxan	-	qalxan-ğalxan
Qalmaqal	-	qalmaqal-ğalmağal
Qax (quru meyvə)	-	qax-ğax
Qəmə	-	qama-ğama
Qamiş	-	qamiş-ğamiş
Qamçı	-	qamçi-ğamçi
Qayda	-	qayda-ğayda
Qaytağı (rəqs)	-	qaytağı-ğaytağı
Qaytan	-	qaytan-ğaytan
Qayış	-	qayış-ğayış
Qaymaq	-	qaymax-ğaymax
Qəylan	-	qaylan-ğaylan
Qeyrat	-	qayrat-ğayrat
Qənəvüz	-	qanavuz-ğanavuz
Qənd (şəkər)	-	qand-ğand
Qantar (tərəzi)	-	qantar-ğantar
Qantarçı	-	qantarçı-ğantarçı
Qəşəng	-	qaşanq-ğaşanq

Qaşqa (at)	-	qaşğa-ğaşğa
Qaçaq	-	qaçağ-ğaçaq
Qəssab	-	qasab-ğasab
Qasid	-	qasdi-ğasdi
Qovurma	-	qavurma-ğavurma
Qaraçı	-	qaraçı-ğaraçı
Qaravaş	-	qaravuş-ğaravuş
Qart (qoca)	-	qart-ğart
Qərib	-	qarib-ğarib
Qapaq	-	qapağ-ğapağ

Bax, beləcə erməni ziyalıları türk-Azərbaycan mənşəli soyadlarında və islahatlarda bir-iki hərfi dəyişməklə sözlərin quruluşunu mürəkkəbləşdirmiş, onları erməni qəlibinə salmışlar. Bunlar təsadüfi deyil, sistemdir. Erməni bədii ədəbiyyatında Frigdən tutmuş, Raffiya qədər şeir və romanlarda geniş istifadə edilmiş, bu səbəbdən də erməni lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Yaddaşımı oyatdım, lüğətləri vərəqlədim, lakin erməni dilindən Azərbaycan dilinə keçən və istifadə edilən bircə sözə, bircə ada da rast gəlmədim. H. Acaryan fars, ərəb, türk dillərinin erməni soyadlarına təsiri haqqında danışarkən qeyd edib ki, bu sözlərin sadəliyi, daxili mənə gözəlliyi mühüm rol oynamışdır. Biz isə əlavə edirik ki, ermənilər öz fiziki varlıqlarını saxlamaq naminə bu xalqların dil, adət-ənənə əbası altında gizlənib və çirkin əməllərini icra etmək məqsədi güdüblər. Onlar üçün vətən, torpaq yox, sakit həyat, var-dövlət birinci yerdə durmuşdur. Bir yerdə çətinliklə rastlaşdıqda, digər bir xam yer axtarmış, oraya axışmağa başlamışlar. Beləliklə, bütün dünyaya səpələnmiş, dərhal yeni yerdəki adları əxz etmiş, övladlarını "can" deyər çağırmağa başlamışlar. Ermənilər o qədər də vətənsəvər, torpaqsəvər deyillər.¹

¹ Həbib Həsənov, "Ekspress" qəzeti, 13 avqust 2003-cü il, "Erməni soyadı - Hardan gəlir bu səs?"

Sovetlər ittifaqı dövründə Azərbaycan tarixinin əsas təhlili qalıb, düşmən qüvvələrin göstərdiyi səy nəticəsində türk xalqlarının tarixi Hind-Avropa mədəniyyətinə culaşdırılıb.

Arxeoloji tapıntılar, abidələr İran mədəniyyəti adı altında qeyri-türk xalqlarının adına çıxılmışdır. Belə bir tendensiya yaranıb ki, guya türklər bu ərazilərə orta əsrlərdə gəlirlər. Məlum həqiqətdir ki, Sak mədəniyyətinin tarixdə böyük rolu olmuşdur. Məhz bu mənada tarixi həqiqəti pərdələmək məqsədi güdən üzdənirəq «tarixçilər» şəxsi istəklərinə uyğun olaraq sak mədəniyyətini türklükdən kənarlaşdırmaq sahəsində iş aparmışlar. Demək olar ki, nəinki Azərbaycan alimləri bu sahədə məqsədyönlü iş aparmayıb, hətta onların arasında bədxahlarımızın səsində səs verənlər də tapılıb.

Hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcu öz tarixini öyrənməkdən ibarət olmalıdır. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdiyi bir vaxtda tariximizi sıradan çıxarmağa can atan qüvvələr daha da güclənmişdir. Bu səbəbdən 1 yaşlı körpədən tutmuş 100 yaşlı qocaya kimi hər gün bu xalqın qulağına Azərbaycan tarixi, türk mədəniyyəti haqda söhbət çatdırılmalıdır. Azərbaycanın tarixi ilə təkə tarixçilər deyil, bütün ziyalılar və bütün xalq məşğul olmalıdır. Biz də bir Azərbaycan vətəndaşı, oğuz türkü kimi, millətini, eyni zamanda həqiqəti sevən qələm sahibi kimi tariximizin bəzi məqamlarını oxuculara çatdırmağı özümüzə borc bildik.

* * *

Tarixi mənbələr göstərir ki, Qafqaz bölgəsində türk soylu qəbilələr hələ eramızdan xeyli əvvəl yaşamışlar. Gürcü mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, türkdilli xalqların nümayəndələri olan hunlar, buntürklər (bunturqlar), qıpçaqlar yeni eradan əvvəl və yeni eranın ilk əsrlərində Qafqaz ərazisində yaşamışlar. Mənbələrdə bildirilir ki, Zaqafqaziya ərazisində yaşayan ən qədim qəbilələrdən biri də Basil qəbiləsidir. Basil qəbiləsi digər türksoylu qəbilələr kimi, daha

doğrusu həmin qəbilələrin birliyi sayəsində bir çox türk xalqlarının biçimlənməsində və yetkinləşməsində mühüm rol oynamışdır. V əsrdə yaşamış tarixçilərdən Aqafanqel və Pavstos Buzand da hunların və b. türkdilli xalqların yeni eranın başlanğıc dövründən Qafqazda, eyni zamanda Zaqafqaziyada yaşamaları barədə müfəssəl bilgiler vermişlər.¹

Pavstos Buzand türkdilli xalqlardan, o cümlədən hunlardan söhbət açmış və qeyd etmişdir ki, hunlar 217- 238-ci illərdə ağvanlarla (albanlarla), gürcülərlə birlikdə yadelli Sasani işğalçılara qarşı vuruşmuşlar.

Daha sonra o, qeyd edir ki, erməni şahı II Arşaq (345-368-ci illər) İran şahı Şapurla müharibə edərkən hunları yardıma çağırır.

VII əsr erməni coğrafiyaçısı Anani Şıraqaşi «Coğrafiya» əsərində tez-tez hunların adını çəkir. Ümumiyyətlə M. Seyidov qeyd edir ki, V-VII əsr erməni qaynaqlarının əksəriyyəti Azərbaycan, türkdilli qəbilə birləşmələri silsilələrinin Qafqazda qədimdən yaşadıklarını yazırlar. Eyni zamanda yunan tarixçiləri türkdilli qəbilələrin bu ərazidə qədimliyini təsdiqləyirlər.²

Ayrı-ayrı mənbələrdə, əsasən ərəb, gürcü, yunan mənbələrində də türkdilli xalqların eradan əvvəl Qafqazda yaşadığı göstərilir. Bu tayfalardan birinin, Bulqarların da eradan əvvəl Qafqazda yaşadıkları haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, Qafqazda Bulqarlara məxsus ölkə olmuşdur.

Xüsusilə, erməni tarixçisi V yüzillikdə yaşamış Movses Xorenasi bu haqda daha ətraflı və maraqlı məlumat verir. Tarixçinin məlumatına görə, eramızdan əvvəl 149-127-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Vağarşaqın vaxtında Qafqaz

¹ Pavstos Buzand. Erməni tarixi, Yerevan, 1947, səh. 94,199.

² M. Xorenasi, Erməni tarixi, (erməni dilində), Yerevan, 1961. Səh. 153. Göstərici Mirəli Seyidov Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən B.1989.səh.6.

dağının ətəklərində bulqarların ölkəsində tayfalar arasında düşmənçilik baş verir. Bulqarların bir çoxu Ermənistanı köçür və Qoğdan aşağıdakı düzənlikdə məskunlaşırlar¹.

Uzun illər Arran-Aran sözünün açımında fəaliyyət göstərmiş bir sıra alimlər yanlış yol tutaraq Azərbaycan dilli qəbilənin «Aran» sözünə min bir don geydirmişlər. Bu söz əgər Azərbaycan ərazisində işlənmiş sözdürsə, açımını da Azərbaycanda axtarmaq lazım deyilmi? Qədim bir Azərbaycan atalar sözünü yada salmaq istərdik: «Aranda tutdan oldum, dağda qurutdan».

Aran sözü Azərbaycanda isti, düzən yerlərə, Özbəkistanda xoş hava ilə yerlərə deyilmişdir. Eyni zamanda bəzi türk tayfaları Aran – sözünü ərəb kimi (igid, cəsur, mərd) işlətmişlər.

Mahmud Kaşğarının XI əsrdə qeyd etdiyinə görə, «aran» sözü bir sıra türk dillərində «mal-qara həyatı», «tövlə» mənasında işlənmişdir.!

Dərin araşdırmalardan sonra görkəmli Azərbaycan alimi Mirəli Seyidov aşağıdakı qənaətə gəlmişdir:

«Türk dilində olan Aran yer adı və çoxanlamlı sözünün eradan əvvəl Azərbaycanda işləməsi və onun eranın ilk əsrində əfsanəvi şəxsiyyətlə bağlanması göstərir ki, bu adı yaradanlar əskidən bu torpaqda yaşamış Azərbaycan dilli qəbilələrdir».

XIII əsr müəllifi Şibəhəddin Nəsevî yazır ki, Arrandakı türkmənləri bir yerə toplusaydılar, qarışqa və çəyirtkə yığnağını xatırladardı!

Alban sözü də heç vaxt bir mənalı qəbul edilməyib. Ancaq əslində «al» sözü türk dillərində ucalıq deməkdir. Azərbaycan türkləri xoruz ucadan səslənəndə ban-banladı deyirlər. Altaylarda, türkmənlərdə də «al» sözü uca, yüksək kimi qəbul edilmişdir. Türkdilli xalqlarda «Altay» uca dağ

¹ Mirəli Seyidov. «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən», B.1989, səh.61.

mənasını verir.¹

M. Seyidov tutaprlı dəlillərlə sübut etmişdir ki, Alban sözü də türk-Azərbaycan sözüdür. O yazır:

«Azərbaycanın bir hissəsinin əskidən Alban-Aran-Ağvan adlanması belə fikri bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan türklərinin etnik tərkibinin əsas qolunu təşkil edən türkdilli xalqlar burada bu yer adları yaranmamışdan qabaq yaşamış və özləri də öz dağlarına, daşlarına, ölkələrinə ad verməmişlər».

Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının yaşadığını təsdiq edən mənbələrə istinadən demək mümkündür ki, yeni eradan xeyli əvvəl, yəni II minillikdə Urmiya gölü hövzəsində türk qəbilələri yaşamışlar. Olduqca cəsur və döyüşkən olan, eyni zamanda mülayim təbiətli bu insanlar turukki adı ilə tanınmışlar. Həmin dövrdə Şuşarra uğrunda gedən qızğın döyüşlərdə Turukki (Turuki), Lullubi və Kutilər Assuriyaya qarşı kəskin mübarizəyə qalxmışlar².

Azərbaycan alimi, professor Firudin Cəlilov Türkiyə tarixçilərinə göndərdiyi məktubda yazır: (Türkiyədəki tarixilərə önerim) Türkiyədə hep türklerin 1071-de geldiği konuşulur, son zamanlar bu tarihi eskiye çekenler de çok güzel konuşurlar, ama "buradan gittik" yerine, hep "buraya geldik" derler. Arkadaşlar, göçün yönü sloqanla degil, ilmi belgelerle verile bilir. Sizin böyle belgelerden hiç haberiniz yok!!!! Altay yöresnde eneolit çağı Anadolu eneolitinden 4 binyıl gec kalmış. 4000 yılın farkındamısınız? Hep oradan geldik dersiniz, oranın batıdan gitmiş Andronovo ve Afanasyevo kulturu çağından önceki arkeoloji kulturelara aid bir uzman arkeoloq yazısı okudunuzmu? Ama ben okudum, bu konuya yıllar verdim. Göçlerin arkeoloji belgelere göre, kronolojisi ve yönü de böyle:

¹ Azərb. Tarixi, 1 hissə, B.1994.səh.338. (Bunun yeri məlum deyil). Mirəli Seyidov, adı çəkilən əsəri, səh 83.

² Mahmud Kaşğari. Divani-lügət-it türk, Ankara., 1941, səh.458.

Ön Asiyadan Orta ve Merkezi Asiyaya ilk göçlər 5500, ikinci böyük göç de 3500 yıl önce olmuş, bu miqrasiyanın arkeoloji bəlgələri vardır. Doğu ve Kuzeye giden türk boylarının az bir kısmı 2700 (saka-kamer) və 1000 yıl önce (selcuqlar) ATA yurda dönmüşlər.

Eramızdan əvvəl II minilliyin başlanğıcında əski Azərbaycan Tayfalarını ayrı-ayrı başçılar, yaxud xırda hökmdarlar idarə etsələr də hər hansı xarici müdaxiləyə qarşı tayfalar möhkəm birlik yaradaraq ayağa qalxırdılar. Azərbaycan etnosları turukkilərin, kutilərin, lullubilərin və şubarların Assuriyalara işğalçılıq siyasətinə qarşı nümayiş etdirdikləri şücaətli döyüş səhnələri bu birliyin nəticəsidir¹.

Eramızdan əvvəl III minilliyin sonunda Kutium və Lullubum dövlətləri süquta uğradıqdan sonra, onlar xırda hakimiyyətli dövlətlərə parçalanırlar. Həmin dövlətlər Azərbaycanın erkən dövlətləri olaraq onları türkmənşəli sülalələr idarə edirdilər.

Turukki etnonimi türk tayfa adının erkən forması olmuşdur. Yeni eradan əvvəl III minillikdə Ankadmixi yazıları etnonimi erkən «TurukkiTuruki» formasını saxlamışdır. Bununla da Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən biri prototürklər olmuşlar. Beləliklə məlum olur ki, prototürklər (erkəntürklər) istər Azərbaycanın, istərsə Anadolunun və eləcə də Orta Asiyanın sakinləri olmuşlar.

Urmiya gölü ətrafında yaşayan prototürklərdən biri də Lullular (tayfa) olmuşdur. Arattanın başlıca sakinləri olan Lullular Azərbaycanın prototürk əhalisinə verilən addıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Aratta özü də dağ mənasında işlədilan qədim türk sözüdür. Eramızdan əvvəl VIII əsrdə həmin ərazi (Aratta) «dağ», «dağ»lıq ölkə adlanmışdır.

Mannada yaşayan əhalinin başlıca dili ən qədim türk dili olmuşdur. Yeni eradan əvvəl III-I minilliklərdə Cənubi

¹ Firudin Cəlilov, facebook, 11 oktyabr, 2015.

Azərbaycan ərazisində türk dilində danışan etnoslar yaşayıb və həmin etnoslar hakim türk sülalələrinin əsasını qoymuşlar.

Eramızdan əvvəl VIII yüzilliyin sonu, VII yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanda şimaldan gəlmiş tayfalar arasında türk mənşəli etnoslar əksəriyyət təşkil etmişlər. Təbii ki, yerdəyişmə vaxtı tayfalar soyu bir, dili bir tayfalar arasında özünə sığınacaq axtarırdılar. Həmin dövrdə kənardan gəlmiş hər hansı bir tayfa qohumluğu olmayan etnoslara məxsus ərazidə torpaq mənimsəyib, orada məskun ola bilməzdi. Məhz Mannada və Arazın şimal hissəsində məskunlaşan kimmer, skit və saklar da yerli əhali ilə olan mövcud dil qohumluğuna söykənmişdir. Arazın cənubunda və şimalında yerləşən əyalətlərdə türkdilli etnosların yaşaması kənar ölkələrdə yaşayan türk tayfalarının Azərbaycana geniş axınına şərait yaradırdı. Yazılı mənbələrin verdiyi məlumata görə, türkdilli tayfaların Azərbaycana, dil cəhətdən qohum olan etnosların yanına ilk axını kimmer, skit və sak tayfalarının yerdəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, e.ə. VII əsrin birinci rübündə şimalda yaşayan kimmer, skit və sak tayfalarının On Asiyaya axını başlanır, onların böyük bir qismi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşır. E.ə VIII əsrə qədər kimmerlər Qara dənizin şimalında yaşamışlar. Şimali Qafqazın qərb hissəsi, Kerç və Kırım yarımadası kimmerlərin vətəni olmuşdur. Skitlərin Şimali Qara dəniz sahillərinə və On Qafqaza e.ə VIII əsrin ikinci yarısında gəlmələri ehtimal olunur¹. Skitlər Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Urmiya gölünün qərbində və şimalında yerləşmişdir.

Midiya şahı II Kir (e. ə 558-530) 530-cu ildə massaget tayfalarına qarşı hərbi yürüş təşkil etdi. Herodot massaget tayfalarını olduqca cəsur və qədərsiz xalq kimi qələmə verib. Ayrı-ayrı tarixçilərin fikrincə bu «skit xalqıdır». Onlar Urmiya gölünün qərbində yaşamışlar. Tarixi həqiqətdir ki, VII əsrin

¹ Azərbaycan tarixi, I cild. Bakı, 1994. Səh 103.

əvvəllərində Azərbaycanda massagetlərin də daxil olduğu skit və sak tayfaları məskən salmışdılar. Strabon qeyd etmişdi ki, skitlərin bir hissəsi massaget və sak adını daşıyırdı.

II Kir Araz çayından şimalda – Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan və massaget adlanan etnoslara qarşı etdiyi yürüşdə uğur qazana bilmədi. Bu tayfaların cəsur hökmdarı **Tomris** (o, qadın olub) tərəfindən ciddi müqavimətə uğradılaraq həlak olub. Beləliklə, fars ordusu darmadağın edilib.

Yeni eradan əvvəl II əsrdə Albaniyanın hökmdarı Aran olmuşdur. Burada ərən mənasını verən Aran qüdrətli bir sərkərdə kimi tanınmışdır. V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində Albaniya əhalisi dini istiqamətdə ikili həyat tərzini yaşayırdı. Əhalinin bir qismi xristianlığı qəbul etmişdisə, bir qismi isə köhnə dinlərə ibadət edirdi. Albaniya əhalisi əsasən xristianlığa meyl etmirdi.

IV əsrin 30-cu illərində Albaniyanın Paytakaran (türk dillərində «geniş düzən», «geniş aran» deməkdir) vilayətində Sanatürk, yaxud Sanesan (ən sayılı, ən nüfuzlu) özünü hökmdar elan etmişdir. Armeniyanın arşaki hökmdarı III Tradatın oğlu II Xosrov Katak (332-338-ci illər) yürüş təşkil edib Paytakaranı işğal etdi.

Sanatürk 337-ci ildə albanlardan ibarət 30 minlik ordu ilə Arminiya yürüş təşkil etmiş və paytaxtı Valarşapatı tutmuşdur. O, buranı bir il öz əlində saxlamışdır. Hunların bu hökmdarı Ermənistanın bu hissəsində yaşayan türk etnoslarını xristian təbliğatının təcavüzündən qorumuşdur¹.

Armeniyanın harada olması?

Bu suala Strabon belə cavab vermişdir: «Armeniyanın Van gölü yanında kiçik bir ərazidir». Bəs onda «Böyük Ermənistan» nə deməkdir? Tarixdən görünür ki, miladdan əvvəl və bir müddət sonra ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan xalqlar özlərinin

¹ Azərbaycan tarixi, I hissə. Bakı, 1994, səh 179. Yəni orada ...səh 179.28

hökmdarını təyin etmiş, qonşu ərazilərə yürüş edərək, öz ərazilərini genişləndirməyə can atmışlar. Kiçik bir ərazi olsa da, Armeniya şahları da vaxtaşırı ətraf ölkələrə hücumlar etmiş, gah uğursuzluğa düçar olmuş, gah qələbə qazanmışlar. Qazanılan uğurları tarixdə şişirdərək misli-bərabəri olmayan qələbə kimi təqdim edən erməni tarixçiləri, hansı vilayətdə, ölkədə bir qrup erməni adı çəkilibsə oranı da Armeniya-Ermənistan adlandırmışlar.

Tarixi mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə, indiki Ermənistanın ərazisində bütün dövrlərdə türklər ermənilərdən sayca qat-qat çox olmuşdur. Bu da təbii haldır. Bu gün Anadoluda 60 milyon, Cənubi Azərbaycanda 30 milyondan yuxarı, Şimali Azərbaycanda 9 milyon türk, cəmi dünyada 6 milyon erməni mövcuddursa, demək fikrimizi sübut etməyə ehtiyac yoxdur. 571-591-ci illərdə İranla Bizans arasında müharibə gəldi. Bu müharibə Albaniyaya da təsir etmişdi. 574-576-cı ildə Bizans ordusu Alban ərazisi ilə Kür çayının sahilinə çatdı. Bu ərazidə Hun tayfa ittifaqına daxil olan türk mənşəli sabirlər yaşayırdılar. Həmin tarixdə formalaşmış türk dövlətinin sərhədləri Orta Asiyadan Qafqaza qədər uzanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixçilər və tarix ilə məşğul olan digər qələm sahibləri çox vaxt erməni mənbələrinə istinad etmişlər. Görəsən, tarixlər boyu torpaq iddiasında olan ermənilər tarixi kimin xeyrinə yazmış olurlar? Digər bir tərəfdən özlərini dünyanın ən qədim xalqı sayan və Nuh peyğəmbəri də erməniləşdirən, hiyləgərlikdə tayı-bərabəri olmayan ermənilərin yazılı mənbələri həqiqətə yaxın ola bilərlərmi? Erməni xislətinə bələd olanlar deyə bilər ki, əsla, əsla inanmaq olmaz! Həqiqət isə belədir ki, harada bir erməni kəndi olubsa, ermənilər o əraziyə (qeyri millətləri nəzərə almadan) "Ermənistan" demişlər. Sual oluna bilər ki, bəs erməniyyə sözünü türklər özləri də işlətməmişlərmi? Bəli, işlətməmişlər. Türklər özləri bu ərazilərdə ta qədimdən kütlə halda yaşamış və Ərməniyyə adını işlətməmişlər. Bu, sadəcə olaraq toponimdən

başqa bir şey deyildir. Ayrı-ayrı ərazilərə, yaşayış məntəqələrinə verilmiş adlar bəzən hər hansı bir hadisə ilə bağlı ola bilər.

Göyçə mahalının 120-dən artıq kəndi arasında erməni adını daşıyan bir kənd olmuşdur. Bu kəndə «Dəmirçi Poğos» demişlər.

Bəs bu ad bu kəndə necə verilmişdi?

XVII əsrdə Kəvər qəzasında olan Sünbüllü kəndinin camaatı kənddə dəmirçiyə ehtiyac olduğundan bir dəmirçixana açmaq qənaətinə gəlir. Bu işə eçmişdinli Poğos adlı bir erməni cəlb edilir. Bağlanan müqaviləyə görə, dəmirçixananı Poğos tikib, avadanlıq qoyub işə salmalı və bir il ərzində bir nəfər öyrətməli olur. Əvəzində heç bir maddi vəsait istəmir. Yalnız təklifi bu olur ki, kəndə onun adını versinlər. Heç bir xərcə düşməyəcəklərini görən sadələvh türklər tələm-tələsik razılıq verirlər. Beləliklə, orta əsrlərdə salınmış Sünbüllü kəndinin adı dəyişib «Dəmirçi Poğos» adlanır. Kənddə yaşayan Azərbaycan türkləri bu sözə heç bir əhəmiyyət verməsə də, bu ad ermənilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olur.

Bəzi məlumatlara görə, indiki Ermənistan ərazisinə erməniyyə sözünü ilk dəfə öz hiyləgərliyi ilə tarixdə məşhur olan Şam xəlifəsi **Müaviyyə ibn Əbu Sufiyan** miladın 668-ci ilində Alban hökmdarı Cavanşirlə görüşərkən öz qəzəbini gizlətmədən Qərbi Azərbaycanı «Ərməniyyə» adlandırmışdır. Səbəb o idi ki, ərəb işğalçılarına qarşı ən güclü müqaviməti Azərbaycan türkləri göstərirdi. Belə bir şəraitdə işğalçılar qonşu xalqları türklərlə üz-üzə qoymağa can atmaqdan çəkinməzdilər.

Azərbaycan türklərinin ərəb işğalçılarına göstərdiyi ciddi müqavimət vaxtı Müaviyyə öz vəzirindən türklərin Azərbaycanla əlaqəsini soruşanda o demişdi: «Azərbaycan qədimdən türk tayfaları tərəfindən məskunlaşmış ölkədir».

Ərəblər işğalçılıq etdiyi dövrlərdə əsasən öz mübarizəsini

bütöv bir ərazidə yaşayan, əhalisinin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən xalqlara qarşı aparırdı. Bu dövrdə ərəblərlə mübarizəyə qoşulacaq erməni qüvvələri yox idi və onlar da nəinki müqavimət göstərmir, hətta ərəb sərkərdələrinə hədiyyələr verməklə, onları qonaqpərvərliklə qarşılamaqla xətalari sovuşdururdular.

Ərməniyə adlanan ərazidə cəmi on beş min erməni var idi. Amma həmin ərazidəki türklərin sayı yüz minlərlə hesablanırdı. Demək, bu zaman erməni faktoru ərəb sərkərdələrinin diqqətini cəlb etmirdi. Digər bir tərəfdən də bir səmavi dinə qulluq etmələri də onları bu hücumlardan xilas edirdi.

Əslində ərəblərin Ərməniyyəyə hücumları mövcuddur. Və bu hücum vaxtı ərəblər böyük itkilərlə üzləşiblər. Elə isə ərəblərin bu hücumlarını dəfədənlər kimlər olubdur? Ərəb tarixçisi ibn Əsaməl-Kufi yazır:

«Məhəmməd ibn Mərvan Übeydallah ibn Abi Şeyx Əl-Əviyy adlı silahdaşını çağıraraq ona on min Şam döyüşçülərindən tahe etdirib əmr etdi ki, o, Ərməniyyəyə basqın edib, orada olan xəzərlərlə və allahsızların başqa nümayəndələri ilə hərbi əməliyyata girişsin. Übeydallah ibn Abi Şeyx də öz qoşunları ilə Ərməniyyə ölkəsinə daxil oldu. Bundan xəbərdar olan ermənlər müsəlmanların əleyhinə yüzmindən artıq olan nəhəng bir qoşun çıxardılar. Onlar müsəlmanların hamısını qıraraq, heç birini sağ qoymadılar. Və sonra da onların mallarına və silahlarına sahib oldular».

Filologiya elmləri namizədi Əziz Ələkbərli bu məsələyə münasibət bildirərkən çox düzgün bir qənaətə gələrək yazır.

«Deməli, söhbət Xəzər türklərindən və digər allahsızlardan, yəni qeyri-müsəlman və qeyri-xristian əhalidən gedir; Onlar isə şübhəsiz ki, bölgədə yaşayan müxtəlif türk tayfaları idilər»¹. Tarixdən məlumdur ki, 685-ci ildə türklər hələ islami

¹ ƏzizƏləkbərli, QərbiAzərbaycan, 1c, Bakı 2000, səh.52

qəbul etməmişdi və buna görə də tarixçi «allahsız» sözünü heç bir dinə mənsub olmayan türkləri nəzərdə tuturdu. Bildiyimiz kimi xəzərlər özləri də qədim türk tayfalarından biri olub. Onu da demək yerinə düşər ki, ermənilər bu dövrdən xeyli əvvəl Xristian dinini qəbul etmişdilər. Deməli, allahsız sayılmırdılar¹.

Tarixçi «xəzərlərlə və allahsızların başqa nümayəndələri ilə» sözünü heç də təsadüfən işlətməmişdir. Burdan belə bir nəticə hasil olur ki, ərəblərin qarşısına 100 minlərlə qoşun çıxarmaq imkanı (əhalisinin çoxluğuna görə) yalnız türklərə məxsus idi və həmin tarixdə heç bir səmavi dinə xidmət etmirdilər. Ərəblər isə məhz «allahsızlar» deyəndə türkləri nəzərdə tuturdular.

Söhbət islamiyyətdən gedərkən onu da xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, islamın ilk günlərində Məhəmməd Peyğəmbərin ordusu üçün türk oğlu Süreyc məşhur qılınc düzəldənlərdən biri olmuşdur. O, ilk türk oğlu kimi Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı islam dinini qəbul edib.

Sümeyra ilk türk qadını olaraq müsəlman kimi həmin dövrdə şəhid olub.

592-ci ildə İran taxt-tacına qayıdan II Xosrov (590-628) dərhal Bizansla sülh müqaviləsi bağlamağa müvəffəq olur, Armeniyanın və Gürcüstanın bir hissəsini Bizans imperatoruna güzəştə gedir. Həmin il Zəngəzur, Naxçıvan və Göyçə gölü ətrafı II Xosrovun hakimiyyəti altına keçir.

630-cu ildə türk xaqanlığında daxili münaqişələr baş verir, hakimiyyət uğrunda mübarizə genişlənir. Cəmi dörd il ərzində İranda on şah dəyişilir. Bu iğtişələr dövründə Albaniyanı türk xaqanlığının canişini idarə edirdi. Ölkədə əsaslı qaydada bolluq yaranmışdı. Xaqanlıq Albaniyada vergilərin yığılmasını tənzimləyirdi.

630-cu ildə Sasani qoşunu Göyçə gölü ətrafını tutdu. Cəbu

¹ Yəni orada.

xaqan sərkərdə Çorpan Tarxanın (rütbə) başçılığı altında döyüş meydanına 3 minlik ordu göndərir. Böyük hiylə və məkr sahibi olan Sasani Mərzabını orduda xidmət edən türk süvarilərinin başçısı, türk etnosuna mənsub olan Honahı hazırlayıb Çorpanla döyüşə göndərdi. Döyüş meydanında dəhşətli bir mənzərə yarandı. İki qardaş-iki türk dəstəsi Göyçə gölünün sahilində qanlı döyüşə atıldı. Sasanilər geri oturduldu. Qazanılan qələbə nəticəsində Göyçə gölü sahilboyu türk xaqanlığına tabe edildi, bununla da türk etnoslarının siyasi üstünlüyü əsaslı qaydada artmağa başladı.

Albaniyada xristianlıq V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yayılmağa başlamışdır. Bu dinə əhaliyə zorla qəbul etdirilirdi. Xristianlıq əsasən Ərsakda kök salmışdı. Çeşidli mənbələrin verdiyi məlumata görə, xristian dinini qəbul edənlər uzun müddət türk və fars dillərində danışır dılar. Demək, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türk etnosları arasında da xristianlığı qəbul edənlər olub və öz soydaşları tərəfindən təqiblərə məruz qaldıqda Ərsaka toplaşmışlar. Sonralar erməniliyi qəbul edib, öz dillərini itirmişlər.

342-350-ci illərdə Albaniyanın Armeniya tərəfindən işğal olunmasında müstəsna xidməti olan erməni sərkərdəsi Vartan Mamikonyan hansı soy- kökə mənsubdur?

Tarixçi Favstos Buzandın verdiyi məlumata əsasən, Mamikonyan nəslinin nümayəndələrindən biri Armeniya hökmdarı Varazdata göndərdiyi məktubda yazırdı: «Biz sizin xidmətçiniz deyil, yoldaşınız və sizdən üstünüz. Çünki bizim əcdadlarımız Çen (Orta Asiya nəzərdə tutulur) ölkəsinin hökmdarları idilər». Soy-kökü ilə fəxr edən bu nəsil Orta Asiya türklərinə mənsub olmuş, III əsrdə gəlib Armeniyada məskunlaşmışdı. Mamikonyanlar IV-V əsrlər Armeniyanın siyasi həyatında və xristianlığın yayılmasında mühüm xidmət göstərmişdilər. Onlar xristian dinini qəbul etdikdən sonra tədricən erməniləşmişdilər. Buna baxmayaraq onun nümayəndələrindən biri «türk Vardan» adlandırılmışdı: Bu da

onu göstərir ki, Armeniyada xristianlığın bərqərar olmasında türk mənşəli soyların xidməti az deyildi. Mamikon türk mənşəli Mamqun Mamakadından əmələ gəlmiş, Muşeq adı türkmən antroponimiyasında Moyek «qurd» şəklində işlədilmişdir.

Göyçədə yaşayan türk tayfalarından, eləcə də türkdilli Albanlardan xristianlığı qəbul edənlər olmuş, özlərinin dini kilsələrini qurmuşlar. Belə abidələrdən ikisi Şorca kəndinin şərqindəki təpənin döşündə olmuşdur. Sonralar həmin abidələr erməni abidəsi kimi ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. **İ. Ohannesyanın** müddəalarına əsaslanan Ziya Bünyadov yazır¹.

«Arranın dağlıq vilayət və rayonları olan Sünik, Arsax, Xarın (çox ehtimal ki, Xarın E.İ) Şəki, Girdiman əhalisi ilə Gəncə, İsmayılı, Qəbələ, Oğuz rayonlarının və Azərbaycan SSR-də bir sıra digər rayonların əhalisi, həmçinin Ermənistan SSR-də Sisian, Basarkeçər və digər rayonların bəzi kənd yerlərinin əhalisi indi erməni olsa da, bu əhalinin adət və ənənələri, qonşuluqda yaşayan və ata-babaları müxtəlif səbəblər üzündən müsəlman olan azərbaycanlıların adət və ənənələrinin eynidir. Bu rayonların əhalisi məhz onlardır ki, ata-babaları «erməni dini kilsəsinə qoşulmuş və ermənilərlə qarışmışlar».

Azərbaycanda türk dili getdikcə formalaşırdı. VII-VIII əsrlərdə artıq Azərbaycan dili ölkədə başlıca ünsiyyət vasitəsi səviyyəsinə yüksəlmişdi².

Tarixçilər türklərin Azərbaycana gəlişini üç mərhələyə bölmüşlər.

E. ə. VII əsrin ikinci yarısı.

İkinci mərhələ: Erkən orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş türkdilli etnoslar—kəngər, peçenekbulqar, qırçaq, sabir,

¹ Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII- IX əsrlərdə. B. 1989, səh. 98.

² Tatalqa: A. İohannesyan. Oçerki istorii osvoboditelnoy misli, str. 130.

utiqur, onoqur, xəzər, türk, uz, heptal, barsil tayfaları hun ittifaqında birləşdilər.

Üçüncü mərhələ: Səlcuq oğuzlarının Azərbaycana gəlişi. (X – XII əsrlər.) Erkən orta əsr türkdilli tayfaların ümumi adı «Hun», artıq VII əsrə yaxın «türk» adı ümumiləşdirici ad kimi işlədilmişdir.

Türk sözünün ümumiləşdirici dil kimi VI əsrin sonlarından işlədilməsindən istifadə edən erməni tarixçiləri ayrı-ayrı türk tayfalarının adını türkçülük mövqeyindən işıqlandırmamış, hətta hunların, sakların erməni mənşəli olduqlarını göstərirlər. Amma artıq dərin elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, hunlar da, saklar da qədim Azərbaycanın etnik türk tayfalarından biri olmuşlar. Bunlardan bir çoxu Ön Qafqaz ölkələrinin sakini kimi tarixdə məlumdur. Onların adı ilə yaranmış bir çox toponimlər bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumata görə, «576-cı ildə külli miqdarda sabir hunları Gəncə sahəsinə köçürülmüşdü.

Beləliklə də, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi¹.

Gürcü mənbələrində bildirilir ki, Kür çayının axarı ilə dörd şəhərdə və bunların ətrafında qəddar buntürk tayfaları yaşayırdı.

Azərbaycan ərazisində məskən salıb təşəkkül tapmış çox böyük tayalardan birinin V əsrdə Muğanda yerləşənlərin hunlar olduğunu qeyd edən tarixçi müasirlərinin onları “türk” adlandırdığını bildirir².

Həqiqətə söykənən bu deyim bir çox tarixçilərin yanlış fikirlərini alt-üst edir. Həmin deyimə diqqət yetirək: «**O (I Qubad) bizim tariximizin dəfələrlə türk adlandırdığı hunların yanına getdi**».

Həmin dövrdə Qazax-Ağstafa, Borçalı, Göyçə, Vedi,

¹ Azərbaycan tarixi, I hissə, Bakı 1994, səh.182.

² Vizantskie istoriki, str 411-412; Gürcü sənəməsi, səh 1,5.

Naxçıvan bölgəsində Kəngər türk etnosu (Kanqar) köklü məskən salmışdı. Tarixi mənbələr göstərir ki, həmin ərazilər eramızdan əvvəl də türk etnoslarının yaşadığı məskən olmuşdur. Azərbaycan (Atropateka) ölkə adı ilə cənubi, Albaniya isə şimali Azərbaycana deyilirdi. Lakin erkən orta əsrlərdə şimali Azərbaycanın da ərazisi Adərbayqan (Aturpatakan) adı altında birləşdirilirdi. Azərbaycan torpaqlarının hər iki hissəsi Dərbənd canişinliyinə daxil edilmişdi. Ərəb tarixçilərindən biri Araz çayından Dərbəndə qədər olan ərazini «Yuxarı Azərbaycan» Arran adlandırmışdı. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Arran ölkə adı Albaniya adını sıxışdırdı. Başqa xalqların tarixini erməniləşdirmək siyasəti qədim dövrlərdə də diqqəti cəlb edir. Moisey Xorenasi türk nəslini erməni geniologiyasına daxil edirdi. Onun verdiyi məlumata görə, Ağrı vilayəti ərazisində bayandur, bulqar, vanad türk tayfaları yerləşmişdi. Bu tayfalar Şaray adlı hakimə tabe idilər. Şaray «Saray» türk mənşəli tayfa adı olub¹.

Suriya tarixçisi Zaxari Ritorun (555-ci il) verdiyi məlumata əsasən, Syuni xalqının (Sisqan) da özünəməxsus dili, xaçpərəst və büt-pərəst əhalisi olub.

Syuni vilayətində türk etnik birliyi həmişə üstünlük təşkil etmiş və eyni mənşəli etnoslar yaşamışlar. IX-X əsr ərəb müəlliflərinin yazdığına görə, Aran və Sisaqan (Syuni) xəzər-türk padşahlığına tabedir.

XII-XIII əsr ərəb tarixçisi Yaqun Həməvi yazır ki, «onların (türk etnosları nəzərdə tutulur. E.İ.) dilini al-azəriyə adlandırırlar».

Türk etnoslarının mənşəyini və təkamül fəaliyyətini nəzərə almayan bəzi tarixçilər Azərbaycan türkcəsini fars, yaxud fars dilləri ləhcəsi hesab edir, əsassız bir müddəə ilə XI-XII əsrə qədər Azərbaycanda türk etnoslarının olmadığı fikri ilə çıxış

¹ Feofilakt Simokatta. İstoriya. Səh.36, 77, 102, 160. Köməkçi mənbə. Ziya Bünyadov Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh.172

etmişlər. Guya ki, Azərbaycan torpaqlarında türkçülüyn özünü yalnız Səlcuq oğuzlarının gəlişi ilə intişar tapmışdır. Əslində bu fikir kökündən yanlışdır və türk etnosları Azərbaycanda qədim dövrlərdən yaşamışdır. Türk etnoslarının siyasi və iqtisadi üstünlüyü get-gedə artmış, ardan və azər dilləri anlamı, tədricən aradan götürülmüş və türk (Azərbaycan) dili anlamı yayılmışdır. Beləliklə, erkən orta əsrlərdə çeşidli türk etnoslarının böyük birliyi yaranmış və bu birliyin nəticəsində (VII-VIII əsr.) Azərbaycan (türk) dili ümumxalq dilinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə demək mümkündür ki, bu dövrdə Azərbaycan türkləri vahid xalq kimi formalaşmışdır. Bu baxımdan tarixçi M.İ. Artamanovun maraqlı fikirləri diqqəti cəlb edir. Onun yazdığına görə, Ön Qafqazda, əsasən Albaniyanın aran hissəsində türk-sabir, xəzər, bulqar və başqa türk etnoslarının buraya gəldikləri gündən məskənləri olub.

Onların tərkibi sonralar yeni türk tayfalarının hesabına artıb, çoxalıb. Beləliklə, Azərbaycanın müasir etnik görkəmi yaranıb.

Görkəmli Azərbaycan alimi Z.M. Bünyadov Azərbaycan türklərinin mənşəyini səlcuq türkləri ilə bağlayan tarixçilərin fikirlərinin düzgün olmadığını qeyd edərək yazırdı: «Bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli, böyük və çox yığcam türk tayfalarının varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərinin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi!

İslam dininin banisi **Məhəmməd peyğəmbər 632-ci ilin**

iyun ayının 8-də vəfat etdi¹. Əbu Bəkr xəlifə seçildi və cəmi iki il hakimiyyətdə oldu. Bundan sonra hakimiyyətə Ömər gəldi. Əhatəli nüfuzu və təşkilatlıq qabiliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Ömər 634-cü ildən 644-cü ilə kimi böyük işlər görmüşdür. Onun xəlifəliyi dövründə İraq, Suriya, Misir istila olunmuşdur. Xilafət qoşunu 634-636-cı illərdə gedən döyüşdə bizansları məğlub etmişdir. Ərəblər İran üzərinə hücumla keçib 642-ci ildə Sasanilər İmperiyasını süquta uğratdılar. İran imperiyası 652-ci ildə tamamilə dağıldı. Xilafətin qoşunu 639-cu ildə Rey və Qəzvini təslim etdikdən sonra Azərbaycan üzərinə yeridi. İsfəndiyar ibn Fərruxzad Ərdəbilə güclü qoşun toplayıb ərəblərlə döyüşə girdi. Gərgin döyüşlərdən birində İsfəndiyar əsir düşdü, onun qardaşı Bəhram ibn Fərruxzad qoşun toplayaraq yenidən döyüşə atıldı. Yenə də ərəb qoşunu qalib gəldi. Ərəblərə qarşı ən güclü müqaviməti xəzərlər göstərirdilər. Xəlifə Ömər ibn Xəttab, Əbdürrəhman ibn Rəbiəni Dərbənd ətrafında yerləşən qoşuna sərkərdə təyin etdi və xəzərlərlə aparılacaq döyüşü ona həvalə elədi. Xəzərlərlə ərəblər arasında çox gərgin və qanlı döyüşlər getdi. 643-cü ildə Bələncər yaxınlığında gedən döyüşlərdən birində Əbdürrəhman həlak oldu. Beləliklə, ərəblərin iki hücumu heç bir nəticə vermədi və onlar məğlub oldular. Ərəblər yeni qoşun birləşmələri yaradaraq Bələncər uğursuzluğundan üç il sonra-646-cı ildə Arrana hücum etdilər. Ərəb ordusuna tanınmış sərkərdə Salman ibn Rəbiə başçılıq edirdi. Bu hücumla Naxçıvandan başlayan ərəblər Şəkiyə və Gorusa gəlib, oradan Arran ərazisinə keçdilər. Bu hücum vaxtı onlar ən ağır döyüşlə Bərdə ərazisində üzlaşdilər. Böyük qüvvə ilə hücumlar təşkil edən ərəb qoşunları Şəmkirdən Dərbəndəcən olan ərazini işğal etdilər. Türklərin oğuz-qıpçaq qrupuna mənsub olan cəsur xəzərlər ərəb işğalçıları ilə heç cür razılaşa bilmirlər. 653-cü ildə xəzərlər yenidən ərəb işğalçılarına qarşı ölüm-dirim

¹ Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989, səh.171.

savaşına qoşulurlar. Bu döyüşlər xəzərlər üçün böyük itkilər bahasına başa gəlsə də onlar ərəbləri ağır məğlubiyyətə uğradırlar. Həmin döyüşdə Salman ibn Rəbiə öldürülür və onun başçılıq etdiyi dörd minlik ərəb qoşunu məhv edilir.

Bu dövrdə döyüşkən xəzərlər Krımı və Şimali Qara dəniz sahillərini də ələ keçirmişlər. Ərəblər Azərbaycanı işğal etmək niyyətindən əl çəkmək istəmirdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərəblər üçün ən böyük əngələ çevrilən xəzərlər Şimali Qafqazın şərqində və Volqanın mənsəbinə yaxın ərazilərdə yaşayırdılar.

Xəzərləri bir dəfəlik susdurmaq qətiyyəti ilə yaşayan ərəblər yenə də onlarla müharibəyə girişdilər. 709-cu ildə xəzərlər ərəb qoşunlarını yenidən dağıdıb, geri oturdular.

II Yəzid öz (720-724) hökumranlığı zamanı və əl-Cərrah ibni Əbd-ül-lah əl-həkimini Azərbaycana və Ermənistanı hakim təyin etdi və 25 minlik qoşunla xəzərlərlə döyüşə göndərdi. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Cərrahın ordusu Vabandar (Vanandar) şəhərini aldı, burada 40 min türk evi var idi.

Buna baxmayaraq ərəb xilafəti getdikcə güclənir və işğal dairələrini genişləndirirdi. Onların bu gücü xəzərləri narahat etməyə bilməzdi. Uzun bir fasilədən sonra, 724-cü ildə onlar qıpçaqlarla ittifaqa girərək 30 minlik qoşunla Arranı və Ərməniyyəni tutmuş ərəbləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar və ordugahlarını ələ keçirdilər. 731-ci ildə isə böyük bir qüvvə ilə 300 minlik ordu ilə ərəbləri qovub Ərdəbilə sıxışdırdılar. Döyüşlər Savalan dağı yaxınlığında gedirdi. Xəzərlər bu döyüşdə parlaq qələbə qazandılar. Ərəblərin sərkərdəsi Cərrah öldürüldü. Xəzərlər Ərdəbili tutduqdan sonra Diyarbəkirə və Mosula yiyələndilər¹.

Bu uğursuzluqlara son qoymaq məqsədi ilə nəhayət ərəblər böyük ordu yaradıb, xəzərlərin hücumunun qarşısını

dayandırdılar. Bundan sonra Beyləqandan, Bərdədən və bütün Arrandan xəzərləri çıxartdılar.

Bəzi rəvayətlərə görə Qazax hakimi Mərvan ibn Məhəmmədin dövründə Şəmsəddin, Qaraqoyunlu, Göyçə ətrafında müsəlmançılığın genişləndiyi xarakterizə olunur. Tarixdən məlumdur ki, xəlifə Hişam 732-ci ildə Mərvanı Qazax (Kasal) hakimi təyin etmişdir.

Göytürk imperatorluğunda doqquz boydan ibarət olan türklərin biridə oğuzlar idilər. Oğuzlar Göytürk dövlətinin yaranmasında və təşəkkülündə böyük xidməti olan türk tayfalarından biridir. Oğuzlar VII əsrdə Tulaçayı boyunda, Xəsrə Ceyhun (Sır -Dərya) sahillərində yaşamışlar.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş türkdilli etnoslar arasında oğuzlar da olmuşdur. Hun ittifaqında birləşən türk etnosları-kəngər, onoqur, sabir, bulqar, qıpçaq, xəzər, türk və başqa etnoslarla birlikdə oğuzlar da vardı. Lakin bu tayfalar arasında oğuzlar azlıq təşkil etdiyindən onların şücaətləri və adları tarixçilərin diqqətini az cəlb edirdi. 22-24 türk tayfasını birləşdirən Oğuz tayfaları erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil, Urmiya əyalətlərində, Şimali Azərbaycanın Göyçə, Vədi, Sürməli, Pəmbək, Şəmsəddin, Şəmkir, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində məskunlaşmışdı. Oğuzlar bu ərazilərdə məskunlaşarkən özlərindən əvvəl burada yaşayan türk soylu etnoslara söykənmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuzlar VIII əsrin əvvəllərindən islamı qəbul etməyə başlamışlar. İslamın bu ərazidə güclənməyini dərk edən ermənilər tədricən gəlib Eçmiədzin kilsəsinə və digər kilsələrə sahib çıxmışdılar.

Sır-Dərya türkləri kimi tanınan oğuzlar istər siyasi cəhətdən, istərsə də döyüşkənlik qabiliyyətinə görə hər bir türk elindən seçilmişdir. Demək lazımdır ki, Səlcuq və Osmanlı imperatorları məhz oğuz türklərinin böyük səyi və gücü hesabına qurulmuşdur. Oğuzların bir böyüklüyü də ondadır ki, türk dünyasının mədəniyyətini yaşadan və onu şəərəflə təmsil

¹ İbn əl-Əsir V, 84; Vardan (səh.95) Turalqa: Z.Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı 1994, səh.107.

edən yeganə qövmdir.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycana və Anadoluya tədricən axın edən oğuzların ulu babası Oğuz Xaqan olmuşdur. **Oğuz Xaqanın dualarından:**

Ulu tanrı!

Milli qüvvəm, namus, əxlaq, əzm, səbat, ideal, mürkçülük ruhu, yurdsevərlik, elm, sənət, təşkilat, intizam, bədən qüvvəti və zənginlik ilə hasil olduğundan türbə bunları ver, türkdən oğru, namussuz törəsə dərhal məhv et!

Oğuz Xaqan Göyçə gölünün sahilində dəfn olunub!¹

Oğuzlar bu ərazilərə X əsrin sonu və XI əsrin əvvəllərində kütləvi surətdə axın etdilər. 1035-ci ildə dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Xorasan əyalətinə girməli oldular. Səlcuq ailəsinin başçılıq etdiyi 16-minlik atlı ilə 5 illik ağır bir müharibədən sonra Qəznəvi imperiyasına qalib gəldi. Beləliklə, bu hadisənin başında duran Səlcuqun nəvəsi Çağrı bəy Xorasanda öz dövlətini qurdu və Səlcuq imperiyası yarandı (1038-1157). Müxtəlif zamanlarda Nişapur, Rey və İsfəhan Səlcuqlar imperiyasının paytaxtı oldu. 1050-ci ildə İsfəhanı ələ keçirən Səlcuqlar sonra İrani, İraqı, Kiçik Asiyanı, Suriyanı, Ərəbistan yarımadasını, Ön Qafqazı, ümumiyyətlə Türküstandan Aralıq dənizinə, Dərbənddən fars körfəzinə qədər olan ərazilərə sahib oldular. Səlcuqlar oğuzların Qınıq tayfasına mənsub olub.

Səlcuqların hakimiyyəti qısa vaxt ərzində Bizans imperiyası hüdudlarına qədər uzandı. Bu dövrdə yaxın Şərqi islam dünyası Bizans imperiyası ilə üz-üzə dayanmışdı. İslam dünyası bu imperiya qarşısında aciz idi. Cəmi 3-4 minlik oğuz dəstəsi güclü Bizans imperiyasını geri oturdaraq yaxın Şərqi və Anadolunu xilas etdi.

Orta, Cənubi və Qərbi Anadolu əhalisi o dövrdə seyrək və aciz görünürdü. Bu seyrəklikdən və acizlikdən istifadə edən

¹ Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfəhani, "Kitabi Diyarbəkriyyə", 1470, səh.54.

ermənilər XI əsrdə Şərqi Anadoludan gəlib asanlıqla Çuxurova və Orta Anadoluda yerləşmişdilər. Həmişə pusquda durub fürsət və məqam axtaran ermənilər hətta I Səlib yürüşündən istifadə edib burada I krallıq da qurmağa müvəffəq olmuşdular. Yenə də oğuz türükləri az bir zamanda, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Orta və Qərbi Anadolunu fəth etdilər.

Bu dövrdə türk sultanları və bəyləri oğuzların Anadolunun əhali az olan hissəsində yerləşməsinə böyük canfəşanlıq edirdilər.

Oğuzlardan çox-çox əvvəl Göyçədə məskunlaşmış türk etnosları tayfa və qəbilə birləşmələri nəticəsində bu ərazinin qədim sakinləri olmuşlar.

«Oğuz dastanı»-ni təhlil edən Z.V. Toğan yazır: *«Bayandurlar digər bir çox hun tayfaları kimi V yüzilliyin təqribən 460-cı illərində Qafqaz Dərbəndi yoluyla Azərbaycana girdilər və Göyçə göl-Vangölü sahillərinə yerləşdilər.»*

Məlumdur ki, Ağqoyunlu tayfa birləşməsinin başında duran Ağqoyunlu tayfasının nümayəndələri olurdu. **Faruq Sümər yazır:**

*«Ağqoyunlu sülaləsi oğuzların Bayandur boyuna mənsub olduqları üçün hökumdarları Həmzə bəydən etibarən pullarına, fərmanlarına, bayraqlarına Bayandur boyunun damğasını qoymuşlar».*¹

XI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Sultan Toğrul bəyin qoşunu Azərbaycana heç bir müqavimətə rast gəlmədən daxil oldu. Bunun əsas səbəbi o idi ki, səlcuqlar öz dili, soykökü eyni olan doğmaları tərəfindən sevinclə qarşılanırdılar. Bundan sonra onlar Ərməniyyəni, 1055-ci ildə Bağdadı tutdular və siyasi hakimiyyətə yiyələndilər. Sultan Toğrul bəy 1063-cü

¹ Faruq Sümər, Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Bay təşkilatı – Dastanları, İstanbul, 1980. Səh. 149.167.

Tutalqa: «Tarix» qəzeti, Tofiq Nəcəfli, 15 yanvar 1992.

ildə Reydə vəfat etdi, hakimiyyətə qardaşı oğlu (1063-1072) Alp Arslan gəldi. O, 1067-ci ildə Arrana, 1069-cu ildə Gəncəyə, 1070-cı ildə Şəkiyə getdi. Oradan isə Gürcüstana basqın etdi. Sultan Alp Arslan 1071-ci ildə Bizans imperiyasının qoşununu Məlazgird şəhəri yaxınlığında darmadağın edib, Bizansa tabe olan Kiçik Asiyanın böyük bir hissəsini ələ keçirdi. Böyük fəth Alp Arslan 1072-ci ildə vəfat etdi, oğlu Məlikşah (1072-1092) hakimiyyətə başına gəldi. Bu dövrdə Gəncədə hakimiyyətə sədaqəti olmayan ünsürlər baş qaldırdı. Məlikşah həmin səbəbə görə sərkərdə Buğanın başçılığı ilə Gəncəyə qoşun göndərdi.

Tarixdən məlumdur ki, 1071-ci ildə Şəddadilər Gəncəni ələ keçirmiş və Dvin əmirliyindən sonra Gəncə əmirliyini yaratmışdılar. Qısa vaxt ərzində Arran, Sünik, Naxçıvan və Göyçə bu dövlətin tərkibinə qatılmışdı.

Beləliklə, Buğanın qoşunu Şəddadilərin sonuncu hakimi Fəzlunu hakimiyyətdən kənar etdi və bununla da Şəddadilər dövlətinə son qoyuldu. Sultan Məlikşah öz oğlu Məhəmmədi Gəncə hakimi təyin etdi. Həmin dövrdə türk tayfalarının Azərbaycana axını daha da artdı.

Oğuzlar islam dininin inkişafına güclü təkan verdilər. Həmin dövürdə Gərnibasar, Vedibasar, Dərələyəz, Göyçə, Gədəbəy, Kəlbəcər, Daşkəsən, Qazax, Şəmsəddil ərazilərində türkdilli albanlar da yaşayırdılar. Onların bir qismi xristianlığı qəbul etmiş, öz dini kilsələrini yaratmışdılar. Oğuzların islamı geniş təbliğindən sonra xristian albanları Arsaxa və başqa yerlərə çəkilib ermənilərə qoşuldular. Beləliklə, onlar erməniləşmə siyasətinə məruz qaldılar. Hətta səlcuqların gəlişindən əvvəl xristianlığı qəbul etmiş türk etnoslarının nümayəndələri mövcud idi. Onlar da erməni kilsələrinin təsiri ilə erməniləşdilər. Hazırda ermənilərin sonradan xaç nişanı vurub sahib çıxdıqları Göyçə, Kəlbəcər, Gədəbəy, Dərələyəz, Dərəçiçək, Vedi ərazilərindəki abidələrin əsl sahibinin albanlar olduğunu deyirik... Əslində bu abidələr türkdilli albanlarla

birlikdə xristianlığı qəbul etmiş türk tayfalarına məxsusdur.

Ermənilər alban abidələrini və eləcə də türk abidələrini, yaşayış məskənlərini zaman-zaman öz tarixi abidələri kimi qələmə vermiş və bu münasibətlə saxta «tarixi sənədlər» yaradaraq dünyaya yaymışlar. Tarixi mənbələrdə göstəriləyi kimi erməni və Alban ruhaniləri arasında gərgin çəkişmələr əsrlər boyu davam etmişdir. Alban kilsələrini özlərinə tabe etdirmək məqsədilə çarpışan erməni katolikləri Sasani dövlətinin və ərəb xilafətinin başçılarını öz tərəflərinə çəkərək onların qoşunlarından albanlara qarşı istifadə edirdilər. Uzun əsrlər boyu erməni katoliklərinin alban kilsəsinə qarşı apardığı mübarizə nəhayət XIX əsrdən sonra öz bəhrəsini verdi. Erməni katolikosunun xahişi əsasında 1836-cı ildə Alban kilsəsi Peterburq Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə birdəfəlik ləğv edildi.

Həmişə Sünik torpağının erməni ölkəsi olduğunu qeyd edən ermənilərin iddiası da şübhəlidir. Alban katolikləri hüquqlarının erməni katalikosları tərəfindən davamlı surətdə pozulduğunu görəndə ermənilərdən ayrılmaq üçün üsyana qalxdılar. Bu barədə Sebeos yazır: «Sünik torpağının hakimi Vaqay üsyana edib ermənilərdən ayrıldı və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivini Dvindən Paytakaran (Beyləqan) şəhərinə köçürsün və onların şəhərində Atrapatakan hüdudlarına daxil etsin ki, erməni adı onların üzərindən götürülsün. Bu əmr yerinə yetirildi»¹.

Bu mənbəyə İstinad edərək demək lazımdır ki, Sünik heç də təkcə ermənilərin yaşadığı vilayət olmayıb, türk dilli albanların və başqa etnik türklərin də yaşadığı ərazi olub².

Alban kilsələrini ləğv edib erməni kilsələrini saxlamaqda ermənilərin hiyləgər simaları yenə də görünməkdədir. Get-gedə assimilyasiyaya uğrayan alban xalqının tarixi abidələri er-

¹ M. Ormaniayi. Arinyanskaya çerkovi, str.118.

² İstoriya yepiskopa Sebeosa, stro 28-29.

mənəşdirilir, özü əriyib sıradan çıxır, «qədim erməni xalqı» qalır...

Qədim qaynaqların verdiyi məlumata, o cümlədən Həmdullah Qəzvininin, tarixçi Şərafəddin Əli Yəzdinin yazdığına görə və Azərbaycan tarixi kitabından aldığımız məlumata görə Azərbaycanın XIII-XIV əsrlərdəki sərhədləri Xəzər dənizi-Gilan Vilayəti –Zəncan, Savuc bulaq, Üşniyyə şəhərlərinin və Ruyendeyn qalasının cənubundan-Urmiya, Salmas, Xoy, Maku şəhərlərinin və Naxçıvan vilayətinin qərbindən-Dvin (Dəbil) şəhərinin şərqindən Göyçə gölü –Debed çayı- Şəki vilayətinin qərbindən və şimalından Dərbənd şəhərinin şimalından keçirdi.

Türkdilli xalqların müştərək kitabı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı türklərin dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən zəngin idrak və təxəyyülün məhsulu olan bəşəri abidədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları qopuzla sözün vəhdətində müdrikliyi, igidliyi, cəsurluğu, insana məhəbbəti, vətənə, xalqa bağlılığı koloritli, pak və tərəvətli bir anlamda qədim oğuzların zəngin və milli mədəniyyətindən xəbər verir. Türk xalqlarının çox zəngin və ulu qaynaqlarını özündə əks etdirən, dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı zaman-zaman nəsilləri heyran qoymuşdur.

1815-ci ildə Alman şərqsünası Dədə Qorqud dastanlarını aşkara çıxarmış və «Bacamın tərəgözü öldürdüüyü boy»u alman dilinə çevirərək çap etdirmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un İtaliyada Vatikan kitabxanasında saxlanan nüsxəsi də vardır. Drezden nüsxəsi əsasən Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır. Görkəmli alman şərqsünası Teodor Helgeks bu əsərlə yaxından (1859) maraqlanmış və 1892-ci ildə bu işi Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda həvalə etmişdir. V.V.Bartold uzun illər «Kitabi-Dədə Qorqud» əsəri üzərində iş aparıb, rus dilinə tərcümələr etmişdir.

V.M.Jirmunski «Kitabi-Dədə Qorqud» haqda nəşr olunan əsərləri saf-çürük etdikdən sonra boyların IX-X əsrlərdə meydana çıxdığını, ədəbi cəhətdən XV əsrdə yenidən işləndiyi

qənaətinə gəlir. Onun qənaətinə görə bu boyların bəzisi V-VI əsrlərə gedib çıxır¹.

X.Koroğlu «Türkmən ədəbiyyatı» adlı əsərində dastanların qədim dövrlərdən əmələ gəlməyə başladığına, XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda tamamilə formalaşdığını söyləyir. Onun fikrincə, dastanlar Azərbaycan, Türkmən və türk xalqlarının şərikli epik əsəridir.²

«Kitabi-Dədə Qorqud» üzərində səmərəli tədqiqat işi aparan alimlərdən biri də Məhərrəm Ergindir. M.Ergin Drezden, Berlin, və Vatikan nüsxələlərinin üçünün də üzərində tədqiqat işi aparmışdır. O, üç cilddən ibarət böyük bir əsər yaratmışdır. Əsərin I hissəsində giriş, mətn və faksimim bölmələri vardır. M.Erginin dastanlar haqqında nəzəri fikirləri 70 səhifənin girişində öz əksini tapır.³

«Dədə Qorqud» dastanları üzərində uzun müddət işləyən görkəmli alimlərdən biri də Orxan Şaik Gökyaydır. Geniş və dərin tədqimatdan sonra o, «Dədəm Qorqudun kitabı» adlı min səhifəlik (1973) əsər çap etdirmişdir.

Kitabda Abxaziya, Başı Açıq, Göyçə, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş oğuz, Türküstan, Ağca qala, Əlincə, Ağ hasar, Dərbənd, Trabzon, Qaracıq dağı, Ala dağ, Qara dağ, Qara dəniz, Dərəşam haqqında tutarlı məlumatlar vardır⁴.

Türk tədqiqatçılarından F.Köprülü, A.Dilaçar, M.Ergin bu dastanların XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində yazıya alındığını, Azərbaycan yazılı dilinin abidəsi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən Göyçə gölü,

¹ B.M.Jirmunski. Tyurkskiy qerouçeskiy epos, I, 1974. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1988, səh. 7.

² X.Koroğlu. Tyurkmeniskaya literatura. Moskva, 1972, s. 20-54; Oquzskiy qeroiçeskiy Epos, M, 1976.

³ Muhərrəm Ergin. Dədəm Korkut kitabı, I. Ankara, 1958. Tutanaq Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988. Səh.10.

⁴ Orhan Şaik Gökyay. Dədəm Korkudun kitabı, 1973.

Qara dağ, Aladağ, və bu əraziyə yaxın yer-yurd adları bir daha təsdiq edir ki, indiki Ermənistan ərazisi (Qərbi Azərbaycan) əski türk tayfalarının əzəli yaşayış məskənlərindən olub.

Hələ «Kitabi Dədə Qorqud» dastanları çap olunmazdan əvvəl bu dastanlar Göyçədə şifahi yolla geniş yayılmışdı. Hətta bu günkü yaşlı nəsəl kitabda olmayan çox maraqlı epizodlar danışıldığına şahididir. Göyçədə Dədə Qorquda Dədə Qurqud deyirdilər.

*Gəlinə ayran deyədim, mən Dədə Qurqud,
Ayrana doyran deyədim, mən Dədə Qurqud.
İynəyə tikən deyədim, mən Dədə Qurqud,
Tikənə sökən deyədim, mən Dədə Qurqud.*

Sonralar “Kitabi Dədə Qorqud”u oxuyanda məlum oldu ki, ilahi, bizim ağsaqqallarımız, ağbırəklərimiz bu kitabda olmayan Qorqud Dədəyə məxsus nə qədər incə mətləblər danışardılar. Bəs onlar hansı bu kitabda? Demək biz çox şeylər itirmişik. Heç nə ilə əvəz olunmayan hikmət dünyamızın az qismini dünəndən bu günə gətirə bilmişik.

Filologiya elmləri doktoru, görkəmli Azərbaycan alimi **Yaşar Qarayev** “Cəsarət-sərvətdir” başlıqlı məqaləsində yazır:

“Azərbaycan tarixi, hər şeydən əvvəl, onun daş və dəri abidələridir, dilinin, mifologiyasının, folklorunun, xalq sənətinin və məişətinin ruhunda və məzmunundadır. Həm ən qədim əsatirdə, həm də bu günün adət-ənənəsində yaşayan eyni bir genetik kodun, milli-tarixi yaddaşın məzmunundadır: saxsıqablardan, qızıl camlardan qaya yazılarına və qəbir daşlarına qədər: sehrli ağıllardan, əmək nəğmələrindən, məişət adətlərindən bu günkü bahar, toy və yas mərasimlərinə qədər”!

Tarixin müxtəlif dövrlərində başı min bələ çəkmiş Göyçə mahalı Göyçə gölü ətrafında təqribən 120 kilometr uzunluğu,

40 kilometr eni olan bir ərazidə yerləşmişdir. Cənubdan “Ağlağan”, “Təpəsədəlik”, “Çənlibel” dağları, “Səlim gədiyi” ilə, Şimalda isə “Murğuz”, “Şahdağ” silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. “Şahdağ”dan baxanda bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir nəlbəkini xatırladır. 1948-1950-ci illərə kimi Göyçə gölünün hər iki tərəfi-istər Basarkeçər, Krasnoselo (Çəmbərək), istərsə də Martuni (Qaranlıq), Kamo (Kəvər) və Sevan (Böyük Ördəkli) rayonlarının əraziləri əsasən azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Necə deyərlər, Göyçənin daha bir müsibəti də elə bu dövrdə başladı. Martuni, Kamo və Sevan rayonlarından azərbaycanlılar köçürüldülər, beləliklə də, Göyçə təkqanad qaldı. Biz “Kitabi Dədə Qorqud”da Göyçə adına, Ağlağan dağına, Ayğır bulağına rast gəlirik. Belə bir qənaətə gəlmək olur ki, xalqımızın bu ulu eposu dünəndən, bu gündən deyil, tarixin çox dərin qatlarından bizə söz açır. Tarixin dərin qatlarından süzülüb gələn adlar bu gün də heç bir dildə deyil, zaman-zaman bu torpağın sahibi olmuş xalqın ana dilində səslənir. Göyçədə olan yüzlərlə dağ, dərə, yurd, yaylaq yerləri hamısı türk adlarıdır. Belə ki, burada heç bir başqa dildə bulaq adı, çay adı yoxdur. Olsa da qondarma, son beş-üç ilin toxumasıdır. Misal üçün **Dərəçiçək-Tsaxkadzor, Alagöz dağları Araqats kimi tərcümə olunub.**

Bu yerlərdə oğuzların yaşadığı hər kəsə bəllidir. Elə dağ yoxdur ki, orada oğuz qəbirləri, oğuz izləri olmasın. Toxluca kəndinin örüşündə “Qanqallı” deyilən dağda, Göyərçinli kəndinin örüşündə, “Qara quzey” adlı dağın başında, Zod aşırımında, Soyuqbulaq ətrafındakı oğuz qəbirləri xalqımızın ulu keçmişindən söhbət açır. Göyçənin el ağsaqqalları bu qəbirlərə həmişə-əcdadlarımızdı,-deyə çox ehtiramla yanaşmışlar. Oğuzlar iri bədənli olduqlarından qəbirləri də çox böyük olurmuş. El arasında belə bir rəvayət gəzir. Deyilənə görə “Qara quzey” (Şorca və Ağbulaq kəndlərinin arasında, Göyçə gölünün sahilində dağ adıdır) adlı dağın başında dəfn olunmuş, Ömür adlı oğuz bu obanın başçısı, adlı-sanlı

ağsaqqalı imiş. O, bütün oğuz tayfalarına başçılıq edərmiş. Heç kəs onun əmrindən çıxma bilməz, hamını xeyirxahlığa apararmış. Pislilyə, xəbəslilyə, düşməncililyə yol verməzmiş. Getdikcə zəmanə dəyişir, insanlar kin-küdurətli olmağa başlayır. Küdurət artdıqca Ömür dədənin də paxıllığını çəkənlərin sayı çoxalır. Ona dağ çəkmək üçün ayrı-ayrı vaxtlarda iki oğlunu öldürürlər. Hamıya xeyirxahlıq arzulayan Ömür dədə insanlardan incik düşür. Oğlanlarının və özünün qəbrini “Qara quzey” dağının başında qazdırır. Oğlanlarını dəfn etdirir və sonra bir ayağını öz qəbrinin içinə, birini isə çölünə qoyub deyir:

-Ey uğuzlar, (Göyçədə oğuz “uğuz” demişlər) siz çox pak və ləyaqətli adamlar idiniz, çalıb-oxuyar, deyib gülər, hönkürüb ağlayardınız. Birinizə bəla gələndə hamınız yas tutar, birinizə düşmən daşı atılanda hamınız qabağa durardınız, indi zəmanə pis gəldi, sizi dəyişdi. Daha mən sizə ağsaqqallıq edə bilməyəcəyəm. Mənim oğlanlarımı öldürməklə nə etdiniz? Tayfalar arasında düşmənçilik yaratdınız. Mən sizə çox-çox illər ağsaqqallıq edəcəydim. Ancaq daha usandım. Uzun illər yaşayacaq və sizin də ömrünüzü uzatmağa çalışacaqdım. Ancaq görünür, bunlar qismət deyilmiş. Nə etmək olar? Taleyin əlində oyuncağa döndüyümüzü anladım. Yerimi bu uca dağın başında salıb dünya boyu sizə baxacağam. Ürəyim sizdən qırılsa da gözlərim üstünüzdə olacaq. Şər iş tutanlarınızı lənətləyəcək, xeyir əmələ aparanlarınıza xeyir-dua verəcəyəm. Bu sözləri deyib qəbrinə uzandı və canını tapşırırdı. Elə buradaca oğuzlar and içirdilər ki, qəbrimiz yalnız Ömür babanın qəbri kimi ucalıqda qazılacaqdır. Dədəmiz Qorqud Göyçə sözünü neçə yüz illər bundan əvvəl dilinə almışdır. Bəlkə, min illər əvvəl. İslamiyyətin bu ərazidə yayıldığından əvvəlmi deyib, sonramı? Əslində Dədə Qorqud boyları uzaq keçmişdə yaranıb, lakin islamiyyətdən sonra dastan halında toplanıb. Yəqin ki, Göyçə sözünü Dədə Qorquda qədər gətirib çıxaran xalq olub və bu xalq həmin adı bu gün də yaşadır.

Göyçənin bir çox yerlərində qədim qəbristanlıqlar mövcuddur. Bu qəbristanlıqlarda nə xristianlıq, nə də müsəlmanlıq izləri vardır. Belə qəbristanlıqlardan biri də Ağbulaq kəndinin içində çox qədimdən qalma qəbristanlıq idi. Bu qəbristanlıq müəyyən səbəb ucundan dağıdılıb, ləğv edildi. Hər bir qəbrin üstünə iri daşlar qoyulmuşdu. Bu daşların bəziləri yük avtomobili boyda idi. Daşlardan birinin üstündə alov təsvir edilmişdi. Bu daş dəvəyə oxşadığına görə ona “Dəvə daşı” deyirdilər. Digər daşın üstə isə indiki cürə saza bənzər, çanağı bir qədər uzunsov bir rəsm diqqəti cəlb edirdi. Uşaqlar arasında buna “ozan daşı” deyirdilər. 1971-ci ildə Ağbulaqda “Çəhlim” adlı yerdən əkin zamanı ərəb əlifbası ilə yazılmış bir qəbirüstü daş çıxmışdı. Ərəb əlifbasının kamil oxucusu, Ağbulaq kənd orta məktəbinin riyaziyyat müəllimi **Mirələkbər Cavadov** yazını oxumağa müvəffəq oldu. Daşda yazılmışdı: “**Yusif ibni Salman- hicri 574**”¹.

Şorca kəndinin mərkəzindəki qəbristanlıqda olan məzarlar bir növ müsəlman qəbirləri kimi yönü qibləyə dəfn olunmuşdur. Buradakı qəbir daşında Qobustan qaya təsvirlərinə bənzər oğlan şəkili ulu keçmişimizdən xəbər verən böyük tarixin kiçik bir nişanəsi kimi diqqəti cəlb edirdi. Amma heç kəs onun mahiyyətinə varmır, elmi-tarixi əhəmiyyətini düşünmürdü. Professor **Abbas Səmədov** “**Kitabi Dədə Qorqud**” dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən” kitabında yazır: Qorqudşünas alim Şamil Cəmsidovun “Kitabi-Dədə-Qorqud” kitabında (1977, səh.5) deyilir: “Altun taxt Qazanın doğma yurduudur. Qədim Göyçə mahalında hazırkı Göyçə gölünün şimalında yerləşir. Altun taxt və ona qonşu olan Həmzəcəməm, Maymaq, Ulaşın, Xalxallı və s. dağlar lap bu yaxınlara kimi Azərbaycanın Qazax, Şıxlı camaatının yay düşərgəsi idi: ”Müasir dövrümüzdəki xəritələrdə Göyçə

¹ Eldar İsmayıl, Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox”, Bakı 2002, səh. 117

gölünün şimalındakı Pəmbək, Maymaq, Murğuz, Şahdağ göstəriləndiyi halda, Altun taxt adlı dağ verilmir. Akademik Ziya Bünyadov və dosent H. Məmmədovun "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1996) göstərilir ki, Altun taxt Göyçə nahiyəsi kəndlərindən biridir. Altun taxtın gəliri 4210 ağac olmuşdur. Altun taxtın xarabalıqları Göyçə gölündən beş kilometr aralı dağın döşündə yerləşən Ağbulaq kəndindən yuxarıdakı Əyricə dağındadır. Keçmiş Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun ərazisidir (Toxluca, Ağbulaq, Ardanış, Cil kəndləri bu ərazidə yerləşir. Azərbaycan türklərinin dədə-baba torpağıdır). Ağbulaq kəndinin sakinlərindən məşhur Şeyx Mirəli ağa, Şeyx Miryaqub ağa, Toxluca kəndindən Şeyx Mir İsmayıl ağa deyirdilər ki, Ağbulaq kəndindən yuxarıdakı Əyricə dağının zirvəsində yerləşən "Altun taxt ocağı" qədim ziyarətgahdır. Doğrudan da yerli əhali həmin "Altun taxt ocağı"na ziyarət edir, nəzir-niyaz verir, qurban kəsir, müqəddəs ocaq olduğuna inanırdılar. (Şəxsən özüm bu hadisənin şahidiyəm. Həmin yerləri gəzmiş, görmüş, müqəddəs ziyarətgahda olmuş, səcdə etmişəm. Bura bizim rayon olmuş, Qaraqoyunlu mahalı (Çaykənd, Gölkənd, Əmirxeyir, Bəryabad, Qaraqaya, Yanıxpəyə, Cıvıxlı, Qaraəhmədli, Göyərçin, Salah, Paşakənd, Polad, Alaçıqqaya, Ağkilsə, Murteyil, Haqqıxlı kəndləri) adlanır. Görkəmli tədqiqatçı alim Q. Qeybullayevin "Qədim türklər və Ermənistan" (1992) adlı monoqrafiyasında Göyçə mahalında iki Altun taxt adlı kəndin olması və nankor ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilməsi göstərilir.¹

¹ Abbas Səmədov, "Kitabi Dədə Qorqud dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən", Bakı 2003, səh. 95.

GÖYÇƏDƏ OZANLAR

Göyçə ozanların əzəli məskənlərindən biri olmuşdur. Ozanlar xalq arasında xüsusi hörmət qazanmış, çalılıb-oxuyan, müdrikliyi, kamalı ilə seçilən sənət adamlarına demişlər. Göyçədə ozana hörmət o dərəcədə yüksək olub ki, onlar haqqında nəğmələr, bayatılar qoşulub, şəninə dastanlar deyilib. Ozan ozan ozana, Ozan axça qazana, Qızım geyə bəzanə. Ozanın adı gəlsin, Yaxını-yadı gəlsin. Ozan bir nəğmə desin Ağzımın dadı gəlsin. Xalq ozana el ağsaqqalı səviyyəsində yanaşmış, onu özünün başbiləni, yolkəsənləri kimi qəbul etmişdir. Çox zaman uşaqlarına Ozan adı vermişdir. Göyçə ilə qonşu olan Dərəçiçək (indi ermənilər oranın adını Tsaxkadzor qoymuşlar) mahalında Ozanlar kəndi olmuşdur. Adından göründüyü kimi bu kənd ozan –aşıq sənətinin beşiklərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bəzi rəvayətə görə, Miskin Abdalın ustadı Ozanlar kəndindən olan Ozan İbrahim olmuşdur. Bu kənd 1918-ci ildə dağılmış, camaatın əksəriyyəti hazırda Gəncədə yaşayır və orada da "Ozanlar" adı ilə tanınırlar. Ozanlar adlı bir tayfa son hadisələrə kimi Göyçənin Ağbulaq kəndində yaşayırdı. Onların nümayəndələri hazırda Abşeronda məskən salmışlar.

OZAN HEYDƏR

Ozan Heydər təxminən 1415-ci ildə Göyçə mahalının Dəliqardaş kəndində anadan olmuşdur. Dərin ruhani təhsili alan Heydər aşılıq sənətinə güclü meyl etmiş, kamil sənətkarlar yanında bu böyük sənətin sirlərini öyrənmişdir. El arasında ona Aşıq Heydər də demişlər. Aşıq Heydər XV əsrdə Göyçə aşılıqları arasında ən ünlü sənətkar kimi tanınmışdır. Bu günümüzdə gəlib çatan bir çox saz havalarının yaradılması onun adı ilə bağlıdır.

Xalqımız tərəfindən böyük məhəbbətlə sevilən “Heydəri” (bu havaya “Məmmədsöyünü” də deyirlər), “Saritel”, “Baş Saritel” (ilkin adı “Kəvəri” olmuşdur) kimi məşhur havaların məhz onun tərəfindən yaradıldığı ustad aşıqlar tərəfindən sübuta yetirilmişdir. “Göygöl” ansamblının solisti, tanınmış müğənni Şəhadət Ömərov “Saritel” havasını “Kəvəri” adı ilə oxuyur. Şair Məmmədsöyünün “Yatıb oyanmaz-oyanmaz” gəraylısını aşıqlar dünən də, (Aşıq Əkbər Cəfərov) bu gün də “Heydəri” havası üstə oxumuşlar. Göyçə aşıq məktəbinin təşəkkül və inkişafında Aşıq Heydərin misilsiz rolu və xidmətləri olmuşdur. Əldə olunan şeirləri onun son dərəcə mükəmməl poetik istedadı malik olduğunu təsdiq edir. Aşıq Heydər Dərəçiçəyin Ozanlar kəndindən olan aşıq İbrahimin (ona Ozan İbrahim də deyiblər) ustadı olub.

YETƏR

Haqqa varan haqqı bular,
Haqq ilə imana yetər.
Ələstdən ruhu şad olan
Yetəndə sübhana yetər.

Özündə doğru bulmayan,
Könlünə işıq salmayan.
Məddahi-mövlə olmayan
Mətləbdə şeytana yetər.

Heydərdi məhşərə gedən,
Sidqi ibadətə yetən.
Məhəmmədə biət edən
Zikr edib qurana yetər.

Artıq on üçüncü əsrdə Göyçədə və onun ətraf bölgələrində oğuzlar yeganə etnik qüvvə idi. Bu qüvvə önündə duruş gətirə

bilməyən və az qisimdə yaşayan ermənilər bu ərazini tərk etmişdilər. Hulakülər dövlətinin təşəkkülündən sonra Azərbaycana çoxlu monqol-türk tayfaları gəlmişdi. Bu tayfaların gəlişi ilə bir sıra yerlərdə olduğu kimi, Göyçədə və ona qonşu ərazilərdə bütəxanalar tikildi. Sonrakı dövrlərdə də bütperəstlik abidələrinin sayı artdı. Ümumiyyətlə, Monqol imperiyası bütün gücü ilə islama qarşı mübarizəyə keçmişdi. Həmişə qurd kimi dumanlıq axtaran ermənilər yenə də bu fürsəti fəvqə vermədilər. Klikiya erməni çarı I Hetum 1253-cü ildə Ali monqol xaqanı Menku Qaan ilə görüşüb islam dininə qarşı mübarizədə ittifaq bağladı. Hetum monqolların dilini taparaq onlara sığındı və onların yardımı ilə Hələbi və Şamı aldılar. Bu vaxt hakimiyyətə gəlməyə can atan Monqol şahzadələri müxtəlif dinlərdən istifadə etməyə çalışdılar. Bu işdə Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə gəlmək naminə müsəlmanlardan dəstək almaq üçün bütperəstliyi atıb islamı qəbul etdi. Bundan sonra bütperəst monqolların böyük bir qismi islamı qəbul etdi. Qazan xanın ciddi islahatı sayəsində monqollar islamı qəbul etməyə məcbur oldular. Göyçə ərazisindəki bütperəstlər islamı qəbul etdilər. Bütəxanalar uçurulub yerində məscidlər tikilməyə başladı. Orta Asiya feodal hakimi Teymurləng (Topal Teymur) Azərbaycana hücumu başladı. 1386-cı ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış 90 min qoşunla Dərbəndi keçərək Azərbaycana hücum etdi. Şirvanşah I İbrahim qoşunu müqavimət göstərə bilmədi. Topal Teymur 1387-ci ildə Naxçıvanın Gərnə və Sürməli adlı istehkamlarını dağıdıqdan sonra Əlinçə qalası üzərinə hücumu keçdi və çətinliklə də olsa qalanı təslim etdi.

1387-ci ildə Teymur Qarabağı və Göyçə gölünün sahillərini öz nüfuz dairəsinə daxil etdi. Göyçənin digər məntəqələrində müqavimətə rast gəlməyən Topal Teymurun qoşunu Göyçə gölünün şimal şərqində yerləşən yaşayış məntəqələrindən birinin yaxınlığında böyük bir qoşun hissəsi ilə üzləşir. Bölgənin digər yerlərində müqavimətsiz qarşılanan Topal

Teymur çox qəzəblənir və öz sərkərdələrinə döyüş dəstələrini basıb keçməyi əmr edir. Ciddi döyüşdən sonra Teymurun qoşunu Adyamanlı Məhəmmədin başçılıq etdiyi döyüşçüləri məğlub edib, Məzrə istiqamətinə çıxır. 600 il bir adı özündə yaşatmış Göyçənin Basarkeçər kəndinin (sonra rayon mərkəzi) adı belə yaranmışdı.

Erməni xatirə yazılarında Əmir Səidin oğlu Pir Hüseyn 1411-ci ildə İrəvan çuxurunun hakimi olduğu göstərilir. Əmir Səidin hakimiyyəti dövründə İrəvan burada hökmranlıq edən türk əmirlərinin iqamətgahı və inzibati mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir¹.

Sürməli düzənliyindəki Araz dərəsi və ona qovuşuq olan ərazilər Səid çuxuru kimi (sonradan Çuxur Səd) tanınmışdır. XV əsrin birinci yarısında indiki Ermənistan Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində idi. Burada azərbaycanlılar böyük mülk sahibləri idilər. Bu mülklər Eçmiədzin kilsə xadimlərini hər an narahat edirdi. Kilsə azərbaycanlıları buradan köçürmək məqsədi ilə həmin mülkləri hər vasitə ilə ələ keçirməyə can atırdı. Azərbaycanlılardan alınan evlər ermənilərə verilirdi. Eçmiədzin katolikoslari əkin sahələrini və meyvə bağlarını da tədricən ələ keçirirdilər. Bu ərazidə erməni əhalisinin sayını artırmağa çalışan katoliklərin başlıca məqsədi azərbaycanlıları öz ata-baba mülklərindən mərhum etmək idi².

Tarixçi şərqsünas İ.P.Petruşevski 1431-ci ildə Makulu Triqorun Azərbaycan mülkədarı Əmir Rüstəmdən 7 kənd satın almasını göstərir.³

Matendaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərində də həmin mənbə təsdiqlənir. Mənbədə göstərilir ki, 1431-ci ildə Ağ-qoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin-Üçkilsə), Əştərək, Batrinc,

¹ Eldar İsmayıl, *Ağrı dağı qədər ağrıları var*, Bakı 1999, səh. 65-66.

² Erməni xatirə yazıları, 1957, səh 124,134.

³ Petruşevski İ.P. *Oçerki po istorii feodalnıx otnaşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-naçale vv.l.1949, s. 229.*

Noraqavit, Ağunatun, Kirəzli və Muğni) Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı.¹

Burada belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ermənilərin bu gün (2001-ci il) yeritdiyi torpaq siyasəti uzaq əsrlərdən bəri yeritdiyi siyasətin nəticəsidir.

Oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunlular Azərbaycan xanının təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Ağqoyunlu tayfa ittifaqının bayrağında ağ qoyun təsvir olduğu kimi, Qaraqoyunluların da bayrağında qara qoçun təsviri vardı. Qaraqoyunluların başçıları Həmədanda və Qəzvinin qərbində Həmsə vilayətində yaşayan Baharlılar başçılıq edirdilər. Qaraqoyunlular tayfa ittifaqının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qara Yusif XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanı teymurilərdən aldı. O, 1407-ci ildə Çuxur Səd ərazisində Teymurun nəvəsi Əbu-Bəkrin ordusunu darmadağın etdi. 1408-ci il aprelin 21-də Cənubi Azərbaycanda Əbu Bəkrin atası Miran şahla Qara Yusifin qoşunu döyüşə girdi, Qaraqoyunlular qalib gəldi və Miranşah öldürüldü. 1410-cu il avqustun 30-da Cəlairi qoşunu ilə döyüşə girən Qaraqoyunlular yenə də zəfər çaldılar. Sultan Əhməd edam edildi. Edamın səhəri günü Cəlairi hakimiyyətinə son qoyuldu. Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Paytaxtı Təbriz olmaqla Azərbaycan torpaqları, Ərməniyyə, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran, İraq Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

Qara Yusif 1420-ci ildə gedən döyüşlərdən birində yaralandı və Təbriz yaxınlığında vəfat etdi.

1429-cu ildə Qara Yusifin oğlu Əbu Səid Qaraqoyunlu taxtına çıxdı, Azərbaycanın cənubunda Qarabağın və indiki Ermənistan deyilən ərazinin hökmüranı oldu. 1431-ci ildə Qara Yusifin digər oğlu İskəndər qardaşı Əbu Səidi öldürərək hakimiyyət başına gəldi və 1438-ci ilə kimi hakimiyyətdə oldu.

¹ Mamedov S.A. *Azerbaydjan po istornikam XV-pervoy polovini XVIII vv.* Bakı, 1993, səh.41.

İsgəndər öz oğlu Qubad Mirzə tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra Qara Yusifin kiçik oğlu Cahanşah hakimiyyətə yiyələndi. Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqı istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən xeyli dərəcədə inkişaf elədi. Qaraqoyunlu tayfalarının coğrafiyası geniş əraziləri əhatə elədi. Bu dövrdə Göyçə mahalında Qaraqoyunlu tayfalarından ibarət xeyli sayda əhali yaşayırdı. Bunlardan bir qismi Qaranlıq bölgəsinin (sonralar Martuni rayonu) Gökənd, Adyaman kəndlərində və Basarkeçər bölgəsinin (sonradan Vardenis) Böyük və Bala Qaraqoyunlu kəndlərində yaşamışlar. Göyçə mahalının şimal qərbində yerləşən və irili-xırdalı kəndlərdən ibarət Tərsəçay, Güneytəpə, Göy-tala, ədirdamı, Ağ-talaq, Ağatənə, Aralıq-qoyun, Armudlu, Balta dərəsi, Gökənd, Çaykənd, Yanıqpəyə, Cıvıxlı, Bəryabad, Əmirxeyir, Qaraqaya Silah, Göyərçin, Polad, Alaçıqqaya, Haqqıxlı, Ağkilsə, Merteyil adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü ilə ləğv edilmiş kəndlər: Camal Çınqıl, Xəli kənd, Şahmurad, Abbas dərəsi (XIII əsr mənbələrində adı çəkilib) Aslan, Baltaray, Bostan tala, Bəxtiyar, Xərrətgah, Curasdan, Çəpər qırılan, Cantəpə...

Qaraqoyunlu mahalı qədim türklərin yaşadıkları məskənlərdən biri olub. Bu mahalın əhalisi 1988-ci ildə erməni işğalçıları tərəfindən qədim yurd yerlərindən silah gücünə çıxarılmışdır.

Cahanşahın hakimiyyəti zəiflədiyi bir vaxtda Azərbaycanın qərbində və cənubunda yaşayan Ağqoyunlu tayfaları qüvvətləndilər. Bayraqlarında ağ qoç rəmzi olan Ağqoyunlular Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda və Alagöz yaylaqlarında yaşayırdılar. Oğuzların Bayandur boyuna mənsub olan Ağqoyunluların qoşunu uzun Həsənin başçılığı ilə Gürcüstanın və Ermənistanın Qaraqoyunlulara tabe olan hissələrini tutdu. Göyçə ilə Qazax arasında yerləşən «Qaraqoyunlu dərəsində» yaşayan əhali də Qaraqoyunlu dövlətinin təbəliyində

olduğuna görə ərazini tərk etdi. Onların bir qismi Qazax, bir qismi Türkiyə ərazisinə köç etdi. Qazax ətrafında və Kür üstündə olan Qaraqoyunlu türkləri hər yay dədə-baba yurdlarının yaylaqlarına çıxar, payız qışlağa dönürdülər. Onlar XVI əsrin ortalarından köhnə yurdda daimi məskən salmağa başladılar. Nəhayət, XVI ərin sonlarında XVII əsrin əvvəllərində yaylaqdan qışlağa qayıtmayan əhalinin hesabına yeni kəndlər meydana gəldi. Qaraqoyunlu dərəsində məskunlaşanlar əsasən qohum tayfalardan ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qaraqoyunlu dərəsində yaşayan türk tayfaları hələ V əsrdən sonra bir neçə dəfə öz tarixi yerlərindən başqa ərazilərə köç etsələr də, yenə geri dönmüşlər. 1468-ci ildə Uzun Həsən Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı ələ keçirdi. Qaraqoyunlu dövləti suquta uğradı, paytaxtı Təbriz olmaqla Ağqoyunlu dövləti quruldu. Ağqoyunlular barədə müxtəlif dövrlər tarixçilərin söylədiyi fikirlər maraqlıdır. Tarixçi Tofiq Nəcəfli apardığı tədqiqatlar nəticəsində yazır ki, Əbu Bəkir Tehrani Ağqoyunluların VII əsrdə Türkiyədən Qıpçaq ölkəsinə, oradan isə Azərbaycana gəldiyi və Alagöz dağı ilə Göyçə gölü sahillərində məskunlaşdığı barədə məlumat verir. O, qeyd edir ki, Ağqoyunlular iki dəfə Əlinçə qalasına sahib olub, sonralar isə Göyçə göl-Əlinçə bölgəsindən Diyarbəkirə gediblər.

Tədqiqatçı M.X. Yınancın məlumatına əsasən «Cahanara» və «Nigarastan» tarixlərinin müəllifi Qaffari Ağqoyunluların çox qədimdən bəri Diyarbəkirdə olduqlarını göstərir. XVI əsr hind tarixçisi İbrahim Hərir «Tarixi hümayini» əsərində Ağqoyunlu tayfalarının Anadoluda çox qədimdən olduğunu deyib. Türk tarixçiləri isə Ağqoyunluların Azərbaycana gəlişini V yüzilliyin 60-cı illəri ilə əlaqələndirmişlər. Ağqoyunlu tayfalarının ilkin olaraq Azərbaycana, Göyçə, Vədi-Əlinçə bölgəsinə, eləcə də Diyarbəkirə gəldiyini belə bir fakt da təsdiq edir. Göyçə aşıqlarının repertuarından qədimdən bəri düşməyən «Novruz və Qəndab» dastanının mövzusu məhz

Diyarbəkirdən götürülmüşdür! Əsərin qəhrmanı Novruz Diyarbəkirli Kərim paşanın oğludur. Sevgilisi Qəndabın ardınca Misirə yola düşən Novruz dənizdə tufana düşür. Gəmi dağılır, o, gəminin parçalanmış taxtalarının üstündə qalır və həmin mənzərəni belə təsvir edir:

Gecə ayaz, gündüz bulud,
Sağlığımıza yoxdu umud.
Ay ana, yaş köynəym qurut,
Qaldım bu dərya üzündə.

Qəvvaz Əhməd onu xilas edir. Novruz Misir padişahın qızı Qəndabı alıb vətənə gələndə yolda atasının çobanı ilə rastlaşır. Çoban onu tanımır və onun sevgilisini əlindən almaq fikrinə düşür. Novruz çobana kim olduğunu şeirlə açıqlayır:

Novruzam sinə dağlıyam,
Uşaq deyiləm ağlıyam.
Kərim paşanın oğluyam,
Diyarbəkir elim, çoban!

Çoban sevindiyyindən Kərim paşanı mustuluğa qaçır.

Çox ehtimal ki, dastan Diyarbəkirdə yaranıb. Şeirdəki misra düzümü, sözlərin aydınlığı, danışq dilinin əlvanlığı tarixlər boyu öz varlığını nəinki itirməyib, əslində diyarbəkirlilərin olduğu kimi Azərbaycan türklərinin də ortağ mədəniyyət abidəsinə çevrilmişdir. XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu Rüstəm padşahla Səfəvilər arasında müharibə gedirdi. 1499-cu ilin avqustunda on üç yaşlı İsmayıl Lahicandan Ərdəbilə gəlib qoşun topladı. Səfəvilərə inanan şiələr öz xilaskarları kimi qızılbaşların dəstəsinə qoşulurdular.

İsmayıl öz dəstəsi ilə həmin ilin qışını Xəzər dənizi sahilindəki Ərcivanda keçirib, 1500-cü ilin yazında Xınnə dərəsindən müqəddəs «Haça qaya»nı ziyarət edib, Göyçəyə üz

HƏSƏN XAN
1441-ci ildən 1828-ci
ilədək İrəvan xanlığının 49
xan idarə edib. 1807-1827-
ci illərdə Həsən Xan Qacar
qardaşı Hüseyn xanla birgə
İrəvan xanlığını idarə edən
son xanlar olmuşlar.

İrəvan xanı Hüseyinqulu xan Qacar (1806-1827)

Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/hossein_khan_sardar
(hazırda həmin şəkil göstərilən saytdan «çıxarılmışdır»)

tutdu. İsmayılın qoşunu Altunkənd (İrəvan vilayətinin icmal dəftərində 1728-ci il Altun oba) adlı yaşayış məntəqəsinin şimal şərqindəki düzənlikdə dincəlmək qərarına gəldi. Bu yerin güllü-çiçəkli mənzərəsi İsmayılın və onun sərkərdələrinin xoşuna gəldi. Bu çəmənli düzənlikdə yeni təşkil olunmuş Səfəvi qoşunu və onun başçısı İsmayıl bir neçə gün dincələn sonra bulaqların başına qalxdı, dağları, dərələri gəzdi. Böyük bir dərə al-əlvan gülləri, buz bulaqları, min bir naxışlı yamacları ilə onun şair qəlbini diqqətə gətirdi. Şah İsmayıl bu gözəllik mücəssiməsinə olan heyranlığını gizləyə bilmədi. «Gözəl dərədir» deyə bir yanındakılara baxdı, bir də başı buludlara söykənən «Pir dağı»na. Onunla birlikdə gəzintiyyə çıxmış yerli ağsaqqallardan soruşdu: «Bu dağın adı nədir? - «Pir dağı» dedilər. - Orda ocaq var, babalarımız əski zamanlardan o ocağa sitayiş ediblər¹.

İsmayıl həmin ocağın üstünə gəlib sitayiş etdi. O vaxtdan «Gözəldərə» yer adı beləcə yarandı. 1501-ci ildən 1988-ci ilə kimi, (Azərbaycan türkləri bu ərazidən çıxarılan kimi) «Böyük Gözəldərə» adı yaşamışdır. Bir çox şairlər «Gözəldərə»nin füsunkar təbiətindən vəcdə gələrək ona çoxlu şerlər həsr etmişlər.

XX əsrin birinci yarısında yaşamış el şairi Xəyyat Mirzə (Tovuz rayonunun Bozalğanlı kəndindən olub) «Dağlar» rədifli şerində yazmışdır:

Quşçu eli çıxan “Şah meydanı”dı,
Dillərin əzbəri – Topaşanıdı.
«Böyük Gözəldərə» Şah fərmanıdı,
Dam-daşı tək gəlib cahana dağılar.

Qazax qəzasının Qıraqsəmən kənd sakini şair İsmayıl Katib isə (XX əsrin birinci yarısı) «Böyük Gözəldərə» ilə bağlı demişdir:

¹ «Tarix» qəzeti, Tofiq Nəcəfli, Bakı, 15 yanvar 1992.

«Gözəldərə», sənsən dilim əzbəri,
Var sərrafın seçər ləli, gövhəri.
«Dürlü bulağ»ının abi-kövsəri,
İçən olur dəli- divanə, dağlar.

Azərbaycanın xalq şairi Hüseyn Arif də (1924-1992) dönə-
dönə «Gözəldərə» nin adını poeziyaya gətirmişdir:

«Gözəldərə» əzəl gündən sirdaşım,
«Dürlü bulaq» bu yerdəki göz yaşım.
Çəmbərəyi bir də gəzim, dolaşım,
Dədə-baba bir oylağa gəlmişəm.

Belə misalların sayını artırmaq olar. Ancaq demək lazımdır ki, Xəyyat Mirzənin işlətdiyi «Şah meydanı» vaxtı ilə İsmayılın qoşununun dincəldiyi düzəngaha verilən addır.

Altunkənd (Altunoba) yaxınlığındakı meydanda öz qoşunu ilə lövbər salan İsmayılı ətraf kəndlərin camaatı böyük sevinclə qarşılayır. İsmayılın yaşına Toxluca, Yellicə (İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində.¹ Yellidərə, Göyçə kimi getmişdir) (sonralar Ağbulaq), Ardaniş, Ada tərə (1840-cı illərdə ləğv olub) Şorca, Taxta pəyə, Tək ağac, Cil və Şınıq bölgəsindən gələn ağsaqqalar İsmayılın görüşünə gəlib, ona xoş gəldin dedilər. Səfəvilərin qoşununa xeyli sayda köhlən at bağışladılar. Hətta həmin dövrdə belə bir bayatı da meydana gəlmişdi.

A Yellicə, Yellicə,
Dörd tərəfi güllücə.
Şaha köhlən bağışlar
Hər ilxıdan əllicə.

¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri səh 118.

«Şah meydanı»nın cəmi on kilometrliyində olan Qaraqoyunlu mahalına dönmək imkanı olmayan İsmayıl Göyçə gölün Şimal sahili boyunca hərəkət etməyi seçir. Beləliklə, Qaraqoyunlu mahalının əhalisi sünnü təriqətində qalırlar.

Böyük hörmətlə Basarkeçər bölgəsinə üz tutan Səfəvi qoşunu Göyçənin bütün kəndlərində məhəbbətlə qarşılanır.

Lakin gənc İsmayılın qoşunu Böyük Qaraqoyunlu kəndində güclü müqavimətə rast gəldi. Döyüşçülər gərgin döyüşdən sonra həmin kəndin müqavimətini qırıb, camaata isə təriqəti qəbul etdirdilər. İsmayıl bu zaman Cənubi Azərbaycanda baş verən ixtişaşları eşidir və yubanmadan İrana qayıdır. Bu vaxt digər Qaraqoyunlu kəndinə hücumu təxirə düşür və həmin camaat sünnü təriqətinin nümayəndəsi kimi qalır. İsmayıl İrana qayıdarkən həmin dövrdə Göyçə, Pəmbək, Gədəbəy, Gəncə, hətta Dağıstanda belə tanınmış gözəl şair, müdrik əlağsaqqalı Miskin Abdalla görüşür, ona bir sıra diplomatik missiyalar yerinə yetirmək tövsiyə edir.

Miskin Abdal 1430-cu ildə qədim Göyçə mahalının Sarıyaqub kəndində Zərgərli tayfasından olan Cəfər oğlu Məhəmmədin ailəsində anadan olub. Mükəmməl təhsil alan Miskin Abdal orta əsrlərin ən böyük bir təriqətinin-sufilik fəlsəfi dünyagörüşünün aparıcılarından biri olur. Sarıyaqub kəndinin böyüklüyünü xüsusi fərmanla nəsilbənəsil Miskin Abdala həvalə edən Səfəfi şahı bir qədər sonra onu öz sarayına dəvət edir.

Miskin Abdal 1524-cü ildə Şahın vəfatından sonra Göyçəyə qayıdır və ömrünün sonuna qədər (1535) doğma kəndində yaşayır.

Miskin Abdalla Şah İsmayılın dostluğundan bəhs edən bir çox mənbələr maraqlı məlumatlar vermişdir. (O. Əfəndiyev «Azərbaycan Səfəvilər dövləti», F.Kərimzadə «Xudafərin körpüsü», Ə.Cəfərzadə «Bakı -1501» E.İsmayıl «Ağrı dağı qədər ağrılarım var»). Ən müfəssəl məlumat filologiya elimləri doktoru, professor H.İsmayılovun Miskin Abdal

kitabında toplanmışdır.)¹

Miskin Abdal Şah İsmayıl Xətəinin sarayında fəaliyyət göstərən ədəbi məclisin üzvlərindən biri idi. Böyük dövlət və din xadimi, Azərbaycan aşiq, saz-söz sənətinin kamil bilicisi, müdrük el ağsaqqalı, həm də gözəl şair kimi tanınmışdır. Səfəvilər dövləti inzibati baxımdan əyalətlər üzrə idarə olunurdu. VII əsrdə mövcud 13 əyalət bəylərbəyinə tabe idi. Şirvan, Qarbağ, Gəncə, indiki Cənubi Azərbaycan, Çuxur Səd, Qəzvin, Həmədan, Fars, Girman, Astrabad, Məşəd, Herat, Qəndəhar. Göyçə mahalı bu dövrdə Çuxur Səd bəylərbəyinin təkibinə daxil idi. Qeyd etdik ki, Şah İsmayıl Göyçədən qayıdarkən bu siyasətdən onun qoşununa Ərəşli, Zülqədərli və Zərgərli tayfaları da qoşuldu. İsmayıl Çuxur Səddən Doqquz ulana (burada Qaraca İlyasın qızılbaşlardan ibarət dəstəsi onun dəstəsinə birləşib), Mingöldən ağızmana, ordan Ərzincana gələnə kimi müxtəlif tayfaların 7 min nəfər qazisi birləşdi.

Qızılbaşlar İndiki Ermənistanın Mantaş və Gürcüstanın Axalsulu vilayətinə hücum edib xeyli qənimət əldə etdikdən sonra Şirvana yürüş etdilər. 1500-cü ilin payızında Şirvanın paytaxtı Şamaxını, 1501-ci ilin yazında Bakı şəhərini tutdular, Şirvanşahların xəzinəsini ələ keçirdilər.

İsmayıl 1501-ci ilin ortalarında 7 minlik qoşunu ilə Ağqoyunlu Əlvəndin 30 minlik qoşununu dağıdaraq böyük qənimətə sahib oldu. 1501-ci ilin payızında İsmayıl Təbrizə daxil olub özünü Şah elan etdi. Bununla da Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığında İsmayıl ilə Ağqoyunlu Murad arasında baş verən döyüşdə Ağqoyunlular məğlub oldular.

Qızılbaşlar 1503-cü ildə Qumu, Kaşanı və İsfahanı, 1504-cü ildə Gülxəndan, Fruzgux, Ust qalalarını, 1505-ci ildə Yəzdi və Girmanı tutdular. 1508-ci ildə İsmayıl Xorasandan başqa bütün İrani, İrəvan əyalətini (indiki Ermənistan) və Ərəb İraqını ələ

¹ H. İsmayilov, «Miskin Abdal», «Ağrı dağ», Bakı 2001.

keçirdi.

İsmayıl 1510-cu il dekabrın 1-də Özbək dövlətinin başçısı Şeybanı xanın qoşunu ilə üzbəüz gəldi, Şeybanı xan öldürüldü, qızılbaşlar qalib gəldilər. Heram, Mərv və Bəlx şəhərləri daxil olmaqla Xorasan qızılbaşların tabeliyinə keçdi. Həmin il Amu-Dəryadan fərman çayına qədər olan böyük ərazi Şah İsmayılın hakimiyyətində birləşdi.

1512-ci ildə qızılbaşların sərkərdəsi Ərzincan hakimi Rumlu Nurəli xəlifə Kiçik Asiyada Qarahisar və Malatiya şəhərini, Məhəmməd xan ustaclı isə Diyarbəkiri ələ keçirdilər. Ustaclı Sultan Səlimə təhqiramə məktub yazdı. Eyni zamanda I Sultan Səlim hakimiyyətə gələndə onu tanımaq üçün qonşu dövlətlərdən gələn nümayəndələr arasında Şah İsmayılın nümayəndəsi olmamışdır. Bunlar da Sultan Səlimi çox qəzəbləndirmişdi.

Qızılbaşlara qarşı qəlbində böyük nifrət yaşayan Sultan Səlim ölkəsində şiələrə qarşı qırğına başladı. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə Şah İsmayıl məğlub oldu.

Öz taxt-tacı uğrunda mübarizə aparən iki türk sərkərdəsi «şiə və sünni» pərdəsi altında tarixin ən qanlı faciəsi olan qardaş qırğını törətdilər. 1587-ci ildə Şah Abbas hakimiyyətə gəldi və itirilmiş Səfəvi ərazilərini geri qaytarmaq əzmi ilə inzibati islahat keçirdi. O, qızılbaş tayfa başçılarının irsi vəzifə tutmalarını ləğv etdi, qoşuna daxil olmaq hüququ iranlılara verildi. Şah Abbas bu islahatlarla Azərbaycan türklərinin nüfuz dairəsini məhdudlaşdırdı.

İranlılardan ibarət şiə və ruhani məmurlara üstünlük verdi.

Uzun illik Səfəvi-Türkiyə müharibəsi 1590-cü ildə sülh müqaviləsi imzalamaqla başa çatdı. Sülh müqaviləsinə görə, Azərbaycan Səfəvi və Türkiyə dövlətləri arasında bölündü. Ölkənin böyük bir qismi Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar, o cümlədən Çuxur Səd bəylərbəyliyi də Türkiyəyə verildi.

Demək lazımdır ki, Səfəvi-Türkiyə müqaviləsindən bir neçə

il əvvəl gedən müharibələrdə türklərin üstünlüyü aydın duyulurdu. 1578-ci ildə Dağıstana gələn Osmanlı dövlətinin qoşun sərkərdələri Osman Paşa, Mustafa Paşa, Fərhad paşa bir çox tarixi abidələrin qurulmasına yardım göstərdilər. Onlar Naxçıvan, Şəki və Dərbənd şəhərlərində təpələr üstündə qalalar qurdurdular.

1586-cı ildə belə abidələrdən biri də Bakıda qurulmuş, lakin bu abidə də digər abidələr kimi rus istilaları zamanı dağıdılmış, tarixçilər tərəfindən təhrif edilmişdir.

Səfəvi dövləti ilə mübarizə aparan Özdəmir oğlu Osman paşa Şirvan bəylərbəyliyi aldıqdan sonra yenə də Səfəvi qoşununu məğlub edərək 11 may 1583-cü ildə İrəvan xanlığı torpaqlarını, o cümlədən Göyçəni də ələ keçirdi. Özdəmir oğlu İrəvanda cümə namazı qıldıraraq xütbə oxudu. 22 iyul 1585-ci ildə Təbrizi fəth etdi. Və beləcə tarixdə ilk dəfə Qara dənizdən Xəzərə qədər olan ərazidə türk dünyasının birliyi gerçəkləşdirmiş oldu.¹

Qeyd etdiyimiz kimi müharibə türklərlə Səfəvilər arasında gedirdi. Şah Abbas bu məğlubiyyətlə heç cürə razılaşa bilmirdi. Şah qoşununun hərbi əməliyyatı davam edirdi. Nəhayət, 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası Şah qoşunu tərəfindən tutuldu. İrəvanın idarə edilməsi Əmirgünə xan Qacara tapşırıldı.

Osmanlı hakimi Davud paşa yeddi minlik qoşunla yenidən hücum etdi.

Bu tərəfdən isə Sinan paşa Ciqaloğlunun başçılığı ilə Osmanlı qoşunu yaxınlaşırdı. I Şah Abbas belə bir fərman verdi: **«Arazın sol sahilini dağıtmaq və əhalisizləşdirmək; bütün Azərbaycan türklərini və erməniləri köçürmək, ərzaq və ələf nə varsa götürmək, qalanını isə məhv edib yandırmaq!»**

Bu vaxt əhalinin Göyçədən köçürülməsi də həyata keçirildi.

¹ Kafkasiyadan, Anadoluya köçlər, (Türkiyə dəyanət vəqfi), Ankara 1991, səh.9.

Bu köçürmənin tarixşünaslıqda «böyük sürgün» adlandırılması heç də təsadüfi deyildi. Evini-əşiyini atıb gedən camaat, mal-qarasını itirmiş, aldığı tapşırıqca görə qalan ələfi və ərzağı yandırmağa məcbur edilmişdi. Belə bir versiya da vardır ki, köçürmə yalnız İrəvan bəylərbəyliyiində baş verən aclıqla bağlı olub. Göyçədən köçən camaat Təbrizə, Xoya, İsfəhana, Kərkükə qədər yayılmışdır. Göyçəli analar həmişə bayatılar zümzümə edər və deyərdir: «Bu bayatıları göyçəlilər sürgün vaxtı Kərkükdə deyiblər.»

O bayatılardan biri belə idi:

*Arabam,
Yolda qalib arabam,
Özüm türk, dilim türkcə,
Necə deyim Ərəbəm.*

Bu bayatıdan görünür ki, köçkünlər müəyyən təzyiqlərlə üzləşmişlər.

Bir neçə ildən sonra vəziyyət sabitləşir və bölgəni boş qoymamaq üçün İrana gedən əhalini və könüllü gəlmək istəyənləri Göyçəyə göndərirlər. Bu vaxt Göyçəyə Gəncə, Şəmkir, Qazax bölgəsindən, eləcə də Qarabağdan xeyli sayda Azərbaycan türkləri gəlib. Bu dövrdə Türkiyə və İran arasında Cənubi Qafqaz uğrunda müharibə gedir, yerlərdə etnik qarşıdurmalar baş verirdi.

Şahsevənlər İrana və Bakı bölgəsinə, Qarapapaqlar, Ağbaba bölgəsinə səpələnib. Göyçənin Kəvər bölgəsinə həmin dövrdə Goranboy ərazisindən xeyli sayda əhali köçürülüb.

Göyçənin Qaranlıq bölgəsindən köçürülmüş bir çox kəndlərin əhalisi geri dönməmişdi. Elə hallar olmuşdu ki, böyük bir kənddən yalnız bir neçə ailə doğma ocağa qayıdabilmişdi. Bütövlüklə geri dönüb qayıdan camaat da olmuşdu.

Ağbulaq kəndində əvvəllər yaşamış bir neçə tayfaya yeni tayfalar da qoşulmuş və burada yuva qurmuşdular.

Ağbulaqda məskunlaşan tayfalar arasında Güney Azərbaycanın Sulduz vilayətindən gələnlər əksəriyyət təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Suluduzdan Göyçəyə böyük sayda Azərbaycan türkü axın etmişdi. Qanlı, Zod, Kəsəmən, Ağkilsə, Məzrə, Qızılvang, Zərzibil, Ardanış, Şımpır, Subatan, Zağalı kəndlərində Qazax mahallarından gələn bir çox ailə məskunlaşmışdı. Böyük saz-söz ustası Dədə Ələsgərin ustası Azərbaycan aşığı sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Aşıq Alının ulu babaları da Qızılvangə Qazax mahalından gəlmişlər. Aşıq Musanın da valideynləri Ağkilsə kəndinə Qazaxdan köçmüşlər. Göyçənin Qaraqoyunlu, Dəliqardaş, Adyaman, Gölkənd, Kəvər, Əyricə və başqa kəndləri «böyük sürgü»dən yayınıb qalmışlar. XVII əsrin nadir memarlıq abidələrindən biri kimi tanınan, xüsusilə Dərələyəzdə və Göyçədə yaşayan türklərin həmişə fəxrlə adını çəkdiyi «Şah Abbas karvansarası» olmuşdur. Tarixlər boyu öz sinəsində ərəb əlifbası ilə yazılmış daş kitabəni qoruyub saxlayan «Şah Abbas karvansarası» həmişəlik saxlaya bilmədi; bir də bilindi ki, kitabə abidənin fasadından çıxarılıb. Artıq hər iş məlum idi: məkrli erməni ruhundan şirə çəkən qara əllər həmin kitabəni çıxarıb gizlədiblər. Azərbaycanlı əhalinin müəyyən dairələrə şikayətindən sonra kitabə öz yerinə qaytarıldı, yenə də çox yaşaya bilmədi. 1988-ci il hadisələrinə geniş hazırlıq işi aparan ermənilər

kitabəni biryolluq məhv etdilər.

Qeyri millətlərin tarixi abidələrini, musiqisini, adət-ənənəsini «özəlləşdirən» ermənilər «Şah Abbas karvansarası»na da belə bir kəmənd atdılar. Xalqın əsirlər boyu eşidib, qəbul etdiyi toponomik adları birdən-birə manevr edib dəyişməkdə böyük təcrübəyə malik ermənilər yenə də «Şah Abbas karvansarası»nın adından başladılar. Karvansara birdən-birə «Səlim karvansarası» adlandı.

«Orta əsrlərdə Ermənistanda karvansaralar və körpülər» kitabında bu abidə «Səlim karvansarası», S.Barxudyanın

«Ermənistanın mədəniyyət abidələri» kitabında «Sumbat» və ya «Laparid» adlandırıldı. Ermənilərin böyük təşəbbüsü ilə «ələkçinin qıl verəni» rolunu oynayanlar da onların səsində səs verdilər. Guya ki, Şah Abbas karvansarası 1332-ci ildə («Səlim karvansarası» «Sumbat» karvansarası) Orbenyanlar nəslindən «hökmdarlar-hökmdarı»¹ Sumbatın və ya Liparid hökmdarın şərəfinə tikilmişdir.

Əvvəlla abidə məhz nə üçün «Şah Abbas karvansarası» adlandırılıb? Bu suala həmişə müxtəlif cavablar verilib. Əslində daha dürüst cavab odur ki, Şah Abbas onu yenidən bərpa etdirdikdən sonra karvansara bu adla tanınmışdır.

Əslində bu karvansara Elxanilər sülaləsinin (1316-1336-cı il) hökmdarlığı dövründə Səid xan Bahadur tərəfindən tikilmişdir.

Göyçə, Dərələyəz, Vədi mahallarının orta qaylağı olan «Əyricə» yaylağında ucaldılmış bu abidə 700 ilə yaxındır ki, türk tarixinin yol yoldaşdır.

«Şah Abbas karvansarası» ilə əlaqədar ən müfəssəl məlumatı Kamil Dərələyəzlinin «Dərələyəz od içində» kitabından alırıq. Ermənilər karvansaranın sənduqəsini çıxarmağa macal tapmamış, 1961-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əməkdaşı, professor Məşədixanım Nemət Göyçədən Zəngəzura səfər edərkən Səlim gədiyindəki karvansaranın şəklini çəkir və əldə etdiyi materiallara əsasən erməni saxtakarlığını üzə çıxarır. Məşədixanım Nemət bu karvansaranın Əbu Səid xan Bahadur tərəfindən inşa edildiyini subuta yetirdi. Karvansaranın qapı üzərindəki sənduqəsində bunlar yazılıb:

«Əbu Səid xan Bahadur

Dünyanın sultanı, insanların hökmdarı, Ərəb və əcəmin padşahı, kütlələrin boynunun (başının) sahibi-Allah

¹ Bax. İllüstrirovaniya Karta-putevoditelı istoriko-Arxitekturnıx pamyatnikov Sovetskoy Armenii, Erevan, 1970.

onun hökəmrənliyini əbədiləşdirsin və hökəmrənliyini daim etsin.

Xeyrat sahibi (karvansaranın tikilmə xərcini ödəyən) Çuşnab ibn (oğlu) Layavəd ibn., tarixi 726 hicri, 1325-26-cı il».¹

İndiki Ermənistan ərazisindəki yaşayış məntəqələrinin, yer, yurd, dağ, dərə, çay adlarının vaxtı ilə 90 faizdən çoxunun türk mənşəli sözlər olduğunun izahata heç ehtiyacı yoxdur. Bəs onda necə ola bilər ki, bu ərazidə bir dənə də türk abidəsi yoxdur? Bu abidələr olub və bu gün də var. Sadəcə olaraq onlar ermənilərin yenidən bərpası nəticəsində sinəsindən xaç asmağa məcbur olunmuşlar.

Hər dövrün güclü dövlətlərinin sarayına ayaq açmaq qabiliyyəti olan ermənilər I Şah Abbasdan giley edib, hədyan yağdırsalar da dövlət işlərində vəzifələr tutmuş və bir çox üstün imtiyazlara sahib olmuşlar.

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr zamanı Səfəvi hökəmdarları Türkiyə əleyhinə mübarizədə ayrı-ayrı Avropa ölkələrindən kömək almaq ümidində idilər. Bu məqsədlə şahlıq tərəfindən erməni tacirlərindən və erməni din xadimlərindən istifadə etmək məqsədi ilə onlara isti münasibət göstərirdilər. Şahlığın ərazisində olan erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər verilmişdi.

Şah Abbas 1605-ci ildə qəbul etdiyi xüsusi fərmanla ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün onlara xüsusi ərazilər ayırmışdı. Bu məqsədlə İsfahan şəhəri yaxınlığında Yeni Culfa şəhəri salınmışdır. Şah bu şəhərdə ermənilər üçün kilsə və monastr inşa etdirmişdir. Xarici ölkələrlə ticarət əlaqəsi yaradan ermənilərə geniş imtiyazlar verilib. Yeni Culfada aparılan tikinti işləri üçün şah bütçədən pul ayırıb, mükafat vermişdir. Şah Abbas hətta Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq və Avropa ölkələri ilə diplomatik

¹ Kamil Dərələyəzli, Dərələyəz od içində, Bakı, 2001, səh 82.

danişıqlar aparmaq səlahiyyətini özünün müşaviri Xoca Səfər adlı bir erməniyə etibar etmişdi¹.

1608-ci ildə Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya nümayəndə heyəti göndərmişdir. Müşavir Roma papasına, İspaniya kralına, Toskona hersoquna və Venetsiya dojunə şahın məktublarını təqdim etmişdir².

Xoca Səfər bu fürsətdən istifadə edərək xristian ermənilərin sıxışdırıldığını söyləyib və erməni dövləti yaratmaq üçün onların köməyinə ehtiyac olduğunu vurğulayıb. Erməni dövləti yaratmaq ideyasının başında həmişə kilsə xadimləri dayanmışdılar. Bu məqsədlə 1547-ci ildə katalikos Stepanos Salmaslının və Abqar Tokatlının başçılığı ilə Avropaya xüsusi bir dəstə göndərilmişdir. Ermənilər bu dəfəki istəklərinə də nail ola bilməmiş və Rusiyanı özlərinə himayəçi seçmişlər. Nəhayət Rusiya dövlət başçılarını öz tərəflərinə çəkmək üçün hədiyyə adı ilə onlara rüşvət verməyi ən düzgün yol hesab etmişlər.

Rusiyada İran ipəyi alveri ilə məşğul olan Yeni Culfalı Xoca Zaxar Sarhadov bu məsələ ilə əlaqədar iş aparmaq tapşırığı alır və 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçə «Almaz taxt» hədiyyə edir. Fil sümüyündən, qızıl və gümüşdən düzəldilən bu taxta 987 almaz, 1298 yaqut, 18030 şərq firuzə dənəsi işlənmişdi.

1673-cü il yanvarın 7-də Sarhadov İsfahandan özünün ticarət xitmətçisi Stepan Romadamskinin vasitəsilə çara 9062 rubl dəyərində bəzəkli İran malları göndərmişdi³.

Erməni kilsə xadimləri həm də bu cür «hədiyyələrin» əcnəbi tarixçilərə, əsasən rus tarixçilərinə verilməsini də həyata

¹ Petruşevskiy İ. P, oçerki po istorii feodalnix otnəşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-naçale XIX v, «Leninqrad, 1949, səh.181.

² Bayburtyan V.A. Armianiskaya koloniya Novoy Dyulifi XVII veke, İrəvan, 1969, səh.21.

³ Sobranie aktov, oknosyaşixsiya k obozreniyu istorii Armianskoqo naroda, 1 hissə, Moskva, 1833, səh. 328.

keçirməyin vacibliyini diqqət mərkəzində saxlayırdılar¹.

Bundan əlavə Sarhadov rəssam Baqdat Saltanovun mis löhvə üzərində surətini çəkdiyi Leonardo da Vinçinin «Sirlı gecə» rəsmini də çara hədiyyə etmişdi.

Səfəvi hökmdarı II Təhmasibin vəfatından sonra ölkədə sabitliyin pozulmasından istifadə edən Osmanlı dövləti 1578-ci ildə Səfəvi dövləti ilə qarşıdurma keçdi. Və bu qarşıdurma 1723-ci ildə də təkrar olundu. Osmanlı dövləti hər iki dövrdə baş verən qarşıdurmada qalib gəldi və Səfəvi dövlətinin böyük bir hissəsini ələ keçirdi. Bu dövrdə əyalətin idarə edilməsi üçün və vergilərin toplanmasını müəyyən edən müfəssəl dəftər tərtib olunmuşdur. Biz həmin dəftərdə adı çəkilən kəndlər haqda olan məlumatı olduğu kimi verməyi məsləhət bildik. Həmin kəndlərin bir qismi sonradan ölü kəndlərə çevrilmiş, bir qismi isə 1988-ci ildəki erməni işğalına kimi mövcud olmuşdur.

«İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə adı çəkilən kəndlərin oxuculara çatdırılması həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, həmin dövrdə Göyçədə olan türk kəndləri ilə erməni kəndləri müqayisəli şəkildə göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Göyçə nahiyəsinin cədvəlinə qonşu Dərəçiçək nahiyəsinə və başqa nahiyələrə məxsus kəndlər də düşüb. Eləcə də Göyçə mahalının kəndlərindən səhv olaraq başqa nahiyələrn siyahısına düşənlər də istisna deyil.

İrəvan əyaləti üçün iki müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftəri tərtib etmişlər. Bunlardan bir sicil dəftəri 1603-cü il tarixli «Dəftəri –sicili-livayi-Rəvan» Sofiyada, Kiril və Mefodi kitabxanasında, digərləri isə İstanbulda, Başbakanlık Arxivində saxlanılır.

¹ Ş.F.Fərzəlibəyli Azərbaycan və Osmanlı imperiyası, B, 1991 Turalqa İrəvan əyaləsinin icmal dəftəri, B, 1996, səh 5.

İrəvan əyalətinin icmalı

Göyçə nahiyəsi səh.12.

Nərədüz kəndi - gəlir: 12.312 ağça

Camalgöl kəndi - gəlir: 4190 ağça.

Qaradəli kəndi - gəlir: 2190 ağça

Böyük Ördək kəndi - gəlir: 5067 ağça.

Kiçik Ördək kəndi - gəlir: 1910 ağça.

Göyçə gölün sahilində yerləşən

Şahaqçı kəndi- gəlir: 4910 ağça.

Göyçə gölünün sahilində yerləşən

Göyçə dağında olan Kəməndbulaq kəndi gəlir: 1750.

Göyçə dağında olan Buğdayıtəpə kəndi. gəlir:2110.

Dilican kəndi. gəlir: 9902 ağça.

Gör kəndi. gəlir: 3920 ağça.

Qaraörən kəndi. gəlir: 8445 ağça.

Ağkilsə kəndi. gəlir: 7325 ağça.

Qızılörən kəndi, (Kəndin başqa adı Öyüdoyratdır).

gəlir: 6385 ağça.

Göyçə gölün sahilində yerləşən

Xaç kəndi. gəlir: 2210 ağça.

Kənizək kəndi. gəlir: 10307 ağça.

Zar kəndi. gəlir: 3220 ağça.

Əlkovas kəndi. gəlir: 1990.

Kolanı kəndi. gəlir: 9505 ağça.

Bədkal kəndi. gəlir: 7864 ağça.

Dəliqardaş kəndi. gəlir: 10807 ağça.

Azadkaha kəndi. gəlir: 8771 ağça.

Keşişkənd. gəlir. 10874 ağça.

Buzxana kəndi. gəlir: 5407 ağça

Əmirkənd. gəlir: 5575 ağça.
Qarakilsə kəndi. gəlir: 3100 ağça
Bədəlli kəndi. gəlir: 4210 ağça.
Altuntaxt kəndi. gəlir 4210 ağça.
Altuntaxt kəndi tərəfdə yerləşən
Ağbulaq kəndi. gəlir: 4500 ağça
Görüşüörən kəndi. gəlir: 5210 ağça.
Görüşüörən kəndi tərəfdə yerləşən
Qızıldaş kəndi: gəlir: 3590 ağça.
Əmiryar kəndi. gəlir: 4920 ağça.
Digər Ağkilsə kəndi. gəlir: 2890 ağça.
Gölkənd. gəlir: 3823 ağça.
Göyçə gölün müqaitəsi. gəlir: 300. 000 ağça.
Böyük Dayə kəndi. gəlir: 8239 ağça.
Kiçik Dayə kəndi. gəlir: 6214 ağça.
Dilənçi kəndi tərəfdə yerləşən
Canqurtaran kəndi. gəlir: 2892 ağça.
Bədəlli kəndi. gəlir: 6549 ağça.
Dəlikdaş kəndi. gəlir: 5832 ağça.
İynədir kəndi. gəlir: 2890 ağça.
Dilənçi kəndi. gəlir: 6890 ağça. Səh 13.
Qalacıq kəndi tərəfdə olan
Sercan monastırı. gəlir: 833 ağça.
Göyçə nahiyəsi üzrə Rahdarlıq bacı. gəlir: 40.000.
Göyçə gölündə olan Sınukərə vəngi. gəlir 230 ağça.
Yekun: 578.770 ağça.

Səh. 109.

Toxluca kəndi və Söyüdlü məzrəsi. gəlir 12.000 ağça.

Səh 14.

Məzrə nahiyəsi

Böyük Yenice kəndi. gəlir: 4582 ağça.

Viris kəndi. Kəndin başqa adı Dərbənddir.

gəlir: 10.384 ağça.
Qazanlıqlar kəndi. gəlir: 8491 ağça.
Canqur kəndi Əski Canqur Məzrəsi.
gəlir: 5520 ağça.
Adıyaman kəndi. gəlir: 7332 ağça.
Uzunxaç kəndi. gəlir: 6345 ağça.
Kiçik Yenice kəndi. gəlir: 7943 ağça.
Salaməleyk kəndi. gəlir: 7736 ağça.
Göyrənisi kəndi: gəlir: 2980 ağça.
Vanevan kəndi. gəlir: 2390 ağça.
Qızıltəpə kəndi. gəlir: 4079 ağça.
Qaraköynək kəndi. gəlir: 1959 ağça.
Karçan kəndi. gəlir: 225 ağça.
Qızılcə kəndi. gəlir: 2320. ağça.
Ağcakəlkid kəndi. gəlir: 2400 ağça.
Vəlikənd. gəlir: 1888 ağça
Qazançı kəndi. gəlir: 19889 ağça.
Səh 16

Döyürək kəndi. gəlir: 4996 ağça.
Nahdam kəndi. gəlir: 2000 ağça.
Yalaqlı kəndi. gəlir: 3813 ağça.
İrəkənd kəndi. gəlir: 1250 ağça.
İlanlı kəndi. gəlir: 2590 ağça.
Keşişkənd. gəlir: 1965 ağça.
Kediqarabulaq kəndi. gəlir 2421 ağça.
Qızılkilsə kəndi. gəlir 2190 ağça.
Söyüdlü kəndi. gəlir: 5230 ağça.
Qırxbulaq kəndi. gəlir: 7788 ağça.
Basarkeçər kəndi. gəlir: 6704 ağça.
Ərgüş kəndi tərəfdə olan digər Keşişkənd.
gəlir: 2110 ağça.
Məraq kəndi tərəfdə Solaq k. gəlir: 2800.
Ağcaqala kəndi tərəfdə olan Quşçu kəndi.

gəlir: 3000 ağça.

Həsənkənd tərəfdə olan Dəli Ağacan.

gəlir: 2980 ağça.

Xatunkənd. gəlir: 6151 ağça.

Ağcaqala kəndi. gəlir: 4772 ağça.

Məraq kəndi. gəlir: 4127 ağça.

Məzrə kəndi. gəlir: 8795 ağça.

Qaraçubuq kəndi. gəlir: 5474 ağça.

Zod kəndi. gəlir: 7214 ağça.

Göldək kəndi. gəlir: 4971 ağça.

Çətən kəndi. gəlir: 5431 ağça.

Ərdanuc kəndi. gəlir: 4399 ağça.

Göyçə və Məzrə nahiyələrinin
rahdarlıq bacı – 20.000 ağça.

Əyricə kəndi tərəfdə olan Şahnəzər kəndi.

Gəlir: 2191.

Əyricə kəndi. gəlir: 4858 ağça.

Varissiz ölənlərin mirasının satışından xəzinənin gəliri:
5200 ağça.

Yekun: 219.792 ağça.

«İrəvan əyalətinin icmal» dəftərindən götürdüyümüz siyahıda olan kəndlərin adına fikir verrikdə aydın olur ki, XVI əsrin sonlarından XVIII əsrin birinci yarısına kimi Göyçə mahalında olan yaşayış məntəqələrindən 95 faizi türklərə məxsus olmuşdur. Siyahıda yalnız iki monastr və iki erməni kəndinin adına rast gəlmək mümkündür.

Göyçə və Məzrə nahiyələrinin hər ikisi Göyçə mahalını əhatə edir. Burada adı gedən «Böyük Ördəkli» kəndinə sonralar malakanlar köçürülüb və Yelenovka adlandırılıb. XIX əsrdə isə ermənilərin buraya axını çoxalıb, Yelenovkanın adı Sevanla əvəz olunub.

Hansı səbəbdənsə Delican (Dilican) kəndi Göyçə nahiyə-

sinin, Toxluca kəndi isə Dərəçiçək nahiyəsinin siyahısına düşüb.

XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadoluda meydana gələn Cəlalilər hərəkatı XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycana və 1603-cü ildə Osmanlı imperiyasının ərazisinə yayıldı. Şah Abbas Azərbaycan, Gürcüstan və İrəvan xanlığının ərazisini zəbt etmək üçün Cəlalilərdən istifadə edirdi.

İran və Türkiyənin dağıdıcı müharibələrindən sonra Cəlalilərin dəstəsinə qoşulan yoxsul kəndlilər, müflisləşmiş şəhərlilər varlılar üzərinə hücumla keçib, onların var-dövlətlərini talayırdılar.

Cəlalilər dəstəsi indiki Ermənistan ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərindən, Türkiyə, Gürcüstan və İran qaçqınlarından təşkil olunmuşdu. Cəlalilər hərəkatına İrəvan yaxınlığında yerləşən Kənəkir kəndindən olan Məhəmməd bəy başçılıq edirdi. Onun dəstəsinin əksəriyyətini Zar, Yelqovan, Göykilsə, Nurnus, Kənəkir, Ərinc, Qaraqala kəndlərindən toplanmış Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər.¹

Əsasən türklərdən ibarət olan bu dəstəyə kürdlər də qoşulmuşdular. Hərəkat yerli feodallara və varlılara qarşı mübarizə apardığı halda, Arakel Təbrizli bu hərəkatı erməni ideologiyasına xas bir tərzdə əsl müsəlman, erməni əleyhinə (antixrist) olan bir hərəkat kimi təqdim etməyə çalışmışdır.

Məhəmməd bəyin başçılıq etdiyi dəstə feodallara göz verib, işıq vermirdi. Həm də onlar Osmanlı paşalarına qarşı vuruşurdular. Qırxbulaq əyalətində yerləşən (bu əyalət Kənəkirin Şimal qərbində idi) Topal Osman paşanın başçılıq etdiyi dəstə ilə gedən döyüşdə məğlub olub, Göyçə ərazisinə keçdi.

Məhəmməd bəy Göyçə, Gərnə və Vədi dağlarının qoynunu səngər seçdi. Topal Osman paşa öz dəstəsinə səfil

¹ Bu kəndlərin adları 1590-cı il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl» dəftərinə də düşmüşdür.

adamlar hesabına gücləndirib, Arazın sağ və sol hissəsində bir il müddətində fəaliyyət göstərə bildi.

Məhəmməd bəy Kənəkirlı Göyçədə olduğu bir il ərzində Güzəçik, Kosaməmməd, Qulalı kəndindən daha bir xüsusi dəstə düzəldərək öz döyüş qüdrətini bir qədər də artırır. Həmin dəstənin başında Qulalıdan olan Dəli Əmir dururdu. Bu müddətdə dəstənin bir çox üzvləri Koroğlunun dəstəsinə qoşulmuşdular.

1608-ci ildə Cəlalilər Ərzurum yaxınlığında güclü Osmanlı qoşunu tərəfindən məğlub olub. I Şah Abbasdan sığınacaq istəyirlər. Cəlalilər Çuxur Səd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacardan ixtiyar alıb Qızılbaşlar ölkəsində, indiki Ermənistan ərazisində özlərinə sığınacaq tapdılar.

İskəndər Münşunun verdiyi məlumata görə, Məhəmməd bəyin başçılıq etdiyi 300-400 nəfərlik dəstə Urmiya vilayətində üsyan etmiş kürdlərlə birləşmişlər. Üsyançı kürdlər və onlara qoşulmuş Cəlalilər tezliklə darmadağın edilmişlər.

Cəlalilər hərəkətinin ən güclü başçılarından biri Azərbaycan türkü Koroğlu olmuşdur. Tarixçilər yadellilərin təzyiqinə, sələmçlərin, feodalların istismarına qarşı barışmaz mübarizənin başında duran Koroğlu haqqında bir çox müxtəlif və yüksək fikirlər söyləmişlər. Bu xalq qəhrəmanının iqamətgahının Salmas, Naxçıvan və Maku ətrafında olduğunu göstərmişlər. Koroğlu ilə bağlı bir çox məqamları Göyçədə də axtarıb-aramaq zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Göyçədə və ona yaxın ərazilərdə Koroğlu adı ilə bağlı yer-yurd, qala adları diqqəti daha yaxından cəlb edir.

Əyricə yaylağından Vedinin dağlıq zonasında Koroğlunun adı ilə bağlı bir sıra yurd yerləri mövcud olub.

Göyçə ilə qonşu Gədəbəyin Miskinli mahalında olan «Koroğlu qalası», Şəmkindəki Yasamal döngəsinin üstündə «Çənlibel» dağı və yaşayış məskəni «Çardaxlı Çənlibel», Qazaxdakı «Koroğlu qalası», Qaraqoyunlu dərəsindəki «Kor-

oğlu bulağı” yüz illərdən bəridir ki, xalqın qan yaddaşında yaşayan minlərlə toponimlərimizdəndir...

Azərbaycan aşıqlarının və ağsaqqallarının söylədikləri dastanlarda, yorum-yozmalarda deyilir ki, Koroğlunun atası Alı kişi öz ilxısını Göyçə gölünün kənarında otararkən, göldən çıxan aygır ilxıdakı madyanlardan birinə yaxınlaşır və bir müddətdən sonra Qıratla Dürat dünyaya gəlir.

«Ada təpə» deyilən dağın başına camaat yüz illərdi ki, «Koroğlu» deyir. Hətta həmin dağın başında olan tövlə yeri və dəlik daş da Koroğlunun yurd yeri kimi xalqın şüurunda yaşayır. 1908-ci ilin xəritəsində Kəvər (sonradan Nor Bayazet (Kamo) bölgəsindəki Quyukənd kəndinin üstündəki uca dağın adı «Çənlibel»dir.

«Qalaça» (Ardanış), «Bəlli Əhməd düşən» (Ağbulaq), «Dəmirçi oğlu» (Dərə kəndi), «Koroğlu təpəsi» (Kəsəmən kəndi) kimi yer-yurd adları Koroğlu ilə bağlı toponimlərdir.

Koroğlu dastanının versiyaları Göyçə aşıq məktəbinin nümayəndələri tərəfindən tarixən daha mükəmməl, yüksək səviyədə ifa edilib, geniş şəkildə yayılması da bu fikirimizi bir daha təsdiq edir. Məşhur Azərbaycan yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna), xalq şairi Hüseyn Arifin və bir sıra folklorşünas alimlərin fikrincə Koroğlu dastanının son, yəni bugünkü işlək variantının formalaşması göyçəli məşhur Aşıq Aliya məxsusdur.¹

Belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan xalqının igid oğlu Koroğlunun istinadgah nöqtələri əsasən Araz çayı ilə Kür çayı ərazisində, yəni Naxçıvan, Dərələyəz, Vedi, Gərnı, Gədəbəy, Şəmkir, Qazax, Borçalı bölgələrində olmuşdur.

Türkiyənin Ərzurum, Bayazed, Qars və başqa bölgələrinə etdiyi zəfər yürüşlərindən sonra onun dəliləri «Çənlibel»ə çəkilmişlər. Demək Koroğlu qalalarının yerləşdiyi yerlər və

¹ Eldar İsmayıl, «Ağrı dağı qədər ağrılarım var», Bakı, 1999, səh.16-17.

onların toplaşdığı uca dağların hər biri ayrı-ayrılıqda «Çənlibel» adlanmışdır.

XVII əsrdə Çuxur Səd, xüsusilə İrəvan qalası tez-tez gah Səfəvilərin, gah da Osmanlıların əlinə keçirdi. 1634-cü il avqustun 10-da Sultan IV Murad İrəvan qalasını zəbt elədi və şəhəri xarabazara çevirdi. Səfəvilər bu itki uğrunda böyük sayda qoşunla hücumla keçib 1635-ci ilin 11 aprelində qalanı geri aldılar. VII əsrdə əhalisinin 85 faizdən yuxarısı azərbaycanlılardan ibarət olan indiki Ermənistan, yəni Çuxur səd bəylərbəyliyi Azərbaycana daxil idi. Azərbaycanda dörd bəylərbəyliyi mövcud idi: **Təbriz, Çuxur Səd, Qarabağ, Şirvan bəylərbəyliyi.**

Qacar və Bayat tayfaları 1677-ci ildə üsyana qalxdılar. Bu üsyanın başlıca səbəbi Çuxur Səd və Naxçıvanda hərbi qulluqçuların donluq (maaş) ala bilməməsi olmuşdu. İrəvan hakimi Səfiqulu xan üsyançıların qəzəbindən qorxub qalada gizləndi. İsfahan sarayı Zal xanı Səfiqulu xanın yerinə bəylərbəyi göndərdi. Yeni təyin olunmuş bəylərbəyi üsyanı yatıra bildi. Səfiqulu xan qarət etdiyi malları 700-800 dəvəyə yüklətdirib İsfahana apardı.

Bakının alınmasına böyük maraq göstərən I Pyotr 1723-cü il iyulun 12-də öz istəyinə nail oldu. Rus batalyonları şəhərin cənubundan sahilə çıxaraq hind və erməni karvansaralarında yerləşdilər. Bu işğaldan böyük qürur duyan I Pyotr həmin münasibətlə Peterburqda yaylım atəşi açılması barədə tapşırıq verdi. Rusiyanın hərbi qüdrətindən təşvişə düşən Salyan naibi Hüseyin bəy, talış hakimi Mir Abbas bəy və başqa bölgələrdən olan hakimlər osmanlı türklərinə qarşı mübarizədə Rusiyaya meyl edirdilər. Lakin rusların İrəvanı fəth etməsindən ehtiyat edən İrəvanın müsəlman əhalisi osmanlıların gəlişini səbirsizliklə gözləyirdilər.

Sarkis Qilanensin bu haqda verdiyi məlumat maraqlıdır. O, yazır: «1723-cü ildə qonşu ağalar Ərzurum paşasına yazırlar ki, nəyə görə oturmusunuz? Siz də türksünüz,

biz də, rusun əlinə düşməkdənsə sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır. Vaxtında gəlin, şəhəri zəbt edin və rusları şəhərə buraxmayın».

1724-cü il sentyabrın 28-də İrəvan qalası türklər tərəfindən alındı. Şəhər əhalisinin dördüncü üçünü təşkil edən azərbaycanlılar türk qoşununun gəlişini böyük şadyanılıqla qarşıladılar. Bundan sonra türk qoşunu Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, Təbriz istiqamətində əməliyyata başladı. 1724-cü ildə Gəncə və Qarabağ erməni din xadimlərinin bir qrupu Osmanlı türklərinə qarşı Rusiyadan kömək istədilər. Lakin türk ordusu 1725-ci ildə Gəncəni tutdu. Eləcə də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın xeyli hissəsini zəbt etdi. Bir vaxt Sasanilərlə, Bizansla, ərəblərlə, monqollara dil tapıb, «yaxınlıq göstərən» ermənilər müstəqil bir erməni dövləti qurmaq məqsədilə hər cür hiylə, fitnə, böhtanla yaşamaqdan əl çəkmirdilər. Hətta rüşvət verməklə dövrün dövlət başçılarına da əl atırdılar. Belə bir məqsədlə İsrail Ori adlı iranlı erməni 20 il Avropanın bir sıra ölkələrində oldu və hər yerdə ermənilərə himayədarlıq məsələsini qaldırdı. Avropa ölkələrinin heç birində isti münasibətlə üzləşməyən Ori Rusiyaya üz tutdu. 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit Minas Vartapedlə birlikdə Bavariya knyazının elçisi kimi Pyotrun yanında oldu. O, Pyotra erməni məliklərinin salamını yetirdi və onların göndərdiyi hədiyyəni təqdim etdi. Hədiyyə aşağıdakılardan ibarət idi:

- * Qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl məftillə tikilmiş, kənarları qızıla çəkilmiş gümüşlə əhatə edilmiş türk yəhəri;
- * Qızılı türk çulu;
- * Qızıla çəkilmiş gümüş türk yüyəni, gümüş dəhnə ilə birlikdə;
- * Tapqır və ipək parçadan qarınaltı;
- * Tiyəsi poladdan, qırmızı dəstəkli qızıla çəkilmiş gümüş qablı türk qılınçı;
- * Qızıl məftillə tikilmiş, qızılı gümüş qapaqlı dəridən

hazırlanmış gümüş su qabı və s.

Şahzadə üçün gətirilən hədiyyələr:

* Süvari üçün döymə gümüşdən hazırlanmış, qızıl çəkilmiş, məxmər örtüklü qın (məhfəzə);

* Türk yayı;

* 30 dənə düzəldilmiş türk oxu.¹

Artıq I Pyotrun hörmətini qazanmış İsrail Ori 1703-cü ilin payızında «Böyük Ermənistan» adlı xəritəni rus çarının masası üstünə qoydu. Bu haqda «İslami birlik» qəzetində oxuyuruq:

«Böyük Ermənistan» xülyası rus çarının o qədər xoşuna gəldi ki, o, İsrail Oriyə sərhəng (polkovnik) rütbəsi verdi. İsrail Orinin fikrincə, «Şamaxı erməni torpaqlarının açarındır». Rus ordusunun yardımı ilə o, Şamaxanı, Naxçıvanı, İrəvanı və Təbrizi «azad», İrani zəbt, Türkiyəni işğal edərək «Böyük Ermənistan»ın hələlik çox kiçik bir hissəsini müsəlmanlardan xilas etməyi planlaşdırmışdı. O, imperatora vəd edirdi ki, ermənilər 17 vilayətdən 112000 döyüşçü ilə rus ordusuna qoşulacaq, bundan əlavə də, köməyə gələnlər olacaq. İsrail Oriyə (İsrail Oriyan, E.İ.) görə o, 24 saat ərzində bütün müsəlmanları bu ərazilərdən qovub çıxaracaqdır.²

İsrail Ori Pyotra yaltaqlanaraq onu da qeyd etdi ki, bizim türklərlə bu mübarizəmiz xristian dünyasını müsəlman zülmündən xilas etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan türklərinə qarşı hazırlanan erməni təxribatı I Pyotrun şəxsində öz məcrasına düşməyə başladı. Rusya-İran müharibəsi nəticəsində 1723-cü il sentiyabrın 12-də müqavilə bağlandı.

Bu müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astarabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçdi.³

¹ Ezov Q.A., Snoşenie Petra Veliko s Armyanskim narodom, SPB, 1898, səh.9. tutalqa Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, «Tarixin qara səhifələri» Bakı, 1998, səh.13.

² «İslami birlik», 1982-ci il, №51.

³ Ezov Q.A., göstərilən əsəri, səh.392.

I Pyotr bu müqavilədən cəmi iki ay sonra həmin ərazilərə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi haqqında fərman verdi.

Həç yerdə daimi yaşayış məskəni olmayan ermənilər zaman-zaman sağdan-sola, soldan-sağa axın etmiş, harda yaşamışlarsa oranı Ermənistan, yaxud Böyük Ermənistanın bir hissəsi adlandırmışlar. V.P.Veliçko yazır: «həmişə dəyişkən sərhədləri olan, şübhəli erməni hökmdarları hər vaxt güclü qonşu ölkələrdən asılı olub və həmişə sistematik olaraq onlara xəyanət edib». «Hara ona məxsusdur, ora onun Vətənidir».

Artıq Rusiyanın himayədarlığına arxalanan ermənilər daha da fəallaşırlar. Çünki onlar yaxşı bilirdilər ki, elə bir bölgə yoxdur ki, orada erməni əhalisi say üstünlüyü təşkil etsinlər. Həmin bölgələrdə erməni dövləti qurmağın isə mümkün yolu yalnız dağıdıcı müharibələrdən ibarət olmalıydı.

Bu müharibələr nəticəsində azərbaycanlı əhalini vurub bu bölgələrdən çıxarmaqla erməniləri yerləşdirmək mümkün variant hesab olunurdu... Ona görə də Rusiyanı İrəvanla, Türkiyə ilə müharibələrə cəlb etmək üçün erməni kilsələri böyük və ardıcıl iş aparırdılar.

İosif Emin adlı Hindistan ermənişi 1760-cı ildə rus hökuməti və gürcü çarı ilə danışıqlara girdi. O, İrana və Türkiyəyə qarşı aparılan müharibədə ermənilərin böyük qüvvə ilə kömək edəcəyi təklifini irəli sürdü.

1769-cu ildə **Həşdərخان** ermənişi Movses Safarov rus ordusunun köməyi ilə «Ermənistanı azad etməyi» və Rusiyanın himayəsində qalması təklif edir. 1780-ci ildə isə Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başcısı İosif Arqutinini və Moskva şəhərinin valisi İvan Lazaryev (Hovhanes Lazaryan) Osmanlı dövləti ilə İran sərhədləri arasında erməni dövləti yaratmaq barədə Rusiya hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqlar aparırlar.

İrəvanla Türkiyə sərhədi arasında erməni dövləti yaratmaqla Qasfqaza və Xəzərin şimal sahillərinə türklərin gəlməsinin

qarşısı alınmış olurdu.

Ermənilər Rusiya hökuməti qarşısında həm bu ideologiyayı qoyur, həm də yeri gəldikcə hakimiyyət başçılarına qiymətli hədiyyələr verirdilər.

Hazırda Moskvada «Silahlar palatası»nda həcminin böyüklüyünə görə çox qiymətli briliyant daşı saxlanır. Bu daş buraya necə düşmüşdür?

1747-ci ildə Nadir şahı sui-qəsd edildikdən sonra şahı məxsus qiymətli daş-qaşları vaxtı ilə şahın sarayına yol tapmış erməni Lazer oğurlamış və bu qiymətli daş dolayı yollarla II Yekaterinaya təqdim edilmişdir.

1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşahda İranla Türkiyə arasında bağlanan sülhün şərtlərinə görə İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şirvan əyalətləri və Dağıstan Türkiyəyə verildi.

Nadir şah bu müqavilənin şərtləri ilə razılaşmayaraq Azərbaycana hücumlar etdi. 1735-ci ildə Nadir şahın qoşunu Eçmiədzin yaxınlığında Osmanlı qoşununu məğlubiyyətə uğrattı. 1736-cı ilin martında Nadir özünü İranın şahı elan etdi. Bununla da Səfəvi sülaləsinin idarə üsulu başa çatdı. Nadir şah Şirvan, Qarabağ, Çuxur Səd və Təbriz bəylərbəyliyi ləğv edərək Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgü yaratdı. Mərkəzi Təbriz olan bu bölgəyə qardaşı İbrahim hakim təyin olundu. İrəvana Mehdiqulu xan, Dərbəndə Nəcəf Sultan, Bakıya bir nəfər gilanlı, İrəvana Məhəmməd xan təyin edildi.

Nadir şahın əhali üzərindəki ağır vergi siyasəti ölkə sakinlərini son dərəcə müflis vəziyyətə saldı. Hətta İran hakimləri o qədər harınlamışdılar ki, camaatdan öz qızlarını şahın sarayına qulluqçuluğa göndərmələrini tələb edirdilər. Əhali Nadirin zülmündən tənə gəlmişdi. Bir sıra əyalətlərdə bu zülmə qarşı geniş çıxışlar başlamışdı. Bu çıxışların qarşısını almaq üçün Nadir şah 1745-ci ildə Gəncə, Qarabağ, Çuxur Səd, Əhər, Qaradağ və Muğana böyük sayda adam göndərdi.

Çuxur Səddəki qoşunları möhkəmləndirdikdən sonra

Qəmərli, Vədi və Dərələyəz bölgələrindən keçib Əyriçədən Göyçəyə daxil oldu. Kənddən kəndə keçdikcə şah qoşunları toplardan atəş açmağa irəliləyirdilər. Göyçənin Ağbulaq kəndində «Zincir çıxan» adlı əkin sahəsi var idi. Yerli əhəlinin söylədiyinə görə, Nadirin toplarının mərmisi zincir kimi həlqələrdən ibarət olub və həmin sahədə atəş açarkən zincir torpağa qarışıb. Əkin vaxtı həmin zincirlər üzə çıxdığına görə bura «Zincir çıxan» adlanmışdır.

Göyçədə Nadir şahla bağlı bir çox toponimlər yaranmışdır. Çəmbərək (Krasnoselo) yaxınlığında «Nadir təpəsi», «Nadir bulağı», Ardanişın üstü dağlarda (Şahdağ aşırımında) «Topaşan», «Şahocağı», Şahdağın Gədəbəy baxarında «Nadir qayası» və s. «Topaşan»dan aşan şah qoşunu Gəncəyə istiqamət götürmüşdür.

Son dərəcə zülmkar və insafsız olan Nadir şah Azərbaycan türklərinə qarşı daha qəddar idi. Şahın qəddarlığından qorxan ermənilər ona yaxınlıq göstərərək, xeyli dərəcədə onun «dostları»na çevrilmişdilər. Buna görə də, Nadirin ermənilərə olan münasibəti azərbaycanlı əhaliyə nisbətən daha loyaldı. Nadirin zülmü əhəlinin azadlıq hərəkatına qoşulmasına geniş vüsət verirdi. 1747-ci il iyunun 20-də sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürüldü. İranın daxilində yeni müharibələr başladı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nadir şah 1736-cı ildə bəylərbəylikləri ləğv edib, Azərbaycan adı altında vahid inzibati ərazi yaratdı. Ondan əvvəllər də, yəni istər Osmanlıların İrəvan qalasını aldığı dövrlər, istər Səfəvilərin, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların və Əmir Teymurun hakimiyyəti zamanında belə erməni dövləti adlı bir qurum olmamışdır. Yeni eranın əvvəllərində və orta əsrlərdə də böyük dövlətlərdən asılı olan kiçik erməni krallıqları mövcud olub. Ancaq tarixə həmişə saxtakar bir münasibətlə yanaşmışlar. Qədim dövlətləri belə erməni dövləti kimi təqdim etməkdən də yan ötə bilməmişlər.

Hətta ermənilər uydurduqları miflərlə özlərinin əski tarixini

yaratmağa çalışmışlar. Əgər ermənilər «400 il yaşamış» Haykı Nuhla əlaqələndirir və Nuhun gəmisindən çıxanlarla birləşərək Ağrı dağı bölgəsində yerləşdiklərini özlərinin tarixi hesab edirsə, onları «Böyük Ermənistan» xülyası üstündə «qınamağa» dəyərmə? Digər bir uydurmada deyilir ki, Hayk nəslinin son hökmdarı Vahe Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuş və o həlak olandan sonra bölgə İskəndərin əlinə keçmişdir. Əslində isə həqiqət odur ki, İskəndər Ermənistan adlı bölgədə olmamışdır. Digər bir tərəfdən, görəsən dünyanı fəth edən İskəndərə cırtan krallığın Vahesi nə edəcəkmış?!

Özlərini bu ərazinin qədim milləti elan edən ermənilərin daha bir mifi ilə tanış olaq. Makedoniyalı İskəndərin ölümündən 60 il sonra Arşak parfiyalıların idarəsini ələ almış və Makedoniyaya qarşı qoymaqla romalılara hədiyyələr vermiş və hakimiyyətinin ömrünü bir qədər uzatmışdır.

Erməni tarixçiləri nə yazsalar yaxşıdı... Guya ki, həmin Arşak, İbrahim peyğəmbərin nəslindəndir! Əslində Arşak (Arsas) erməni deyil, parfiyalıdır.

Ümumiyyətlə, gah Assuriya, gah Nairi dövlətini, Ermənistan adlanan bölgəni özəlləşdirməyə çalışan ermənilərin Nuh və İbrahim peyğəmbərlə bağlı mifləri ilə bu uydurmaların arasında heç bir fərq yoxdur.

Ermənilərin Ermənistan adlandırdığı ərazi Miladdan bir az əvvəl və sonrakı iki əsrlik bir dövrdə Roma hakimiyyəti altında olmuşdur. Sonralar isə İranın, Romanın, Bizansın, ərəblərin at oynatdığı bir meydana dönüb. Erməni alimi Patkanyan yazır: «Şübhə yoxur ki, Ermənistan ən qədim dövrlərdən məskunlaşmış və dünyanın ən siviliziasiyalı xalqlarının mərkəzi olub, eyni zamanda son zamanlaradək Qərb və Şərqi toqquşduğu yer olmuşdur. Buna baxmayaraq, Ermənistan bir dövlət kimi bəşəriyyət tarixində heç bir mühüm rol oynamamış, onun adı ölkənin coğrafi termini olub, güclü qonşu dövlətin: assuriyalıların, midiyalıların, iranlıların, yunanların, monqolların,

rusların öz mübahisələrini həll etdikləri yer olub».¹

VII əsirdə ərəblər vergi almaqla onlara toxunmamış və cırtan kırıllıqlar yaratmağa imkan vermişlər. Bu krallıqlar sonralar bizanslılar və səlcuqlar tərəfindən ləğv edilib. XI əsrdə İran Bizans və Ərəb mücadilələrində şərq Anadolu və Qafqaz bölgələrində yaşayan xalqlar kimi ermənilər də çox böyük ziyan çəkmişlər.

Erməni saxtakarlığını həmişə ort-basdır edən Böyük Sovet Ensiklopediyasındakı bir mənbə Ermənistanın dövlət deyil, coğrafi ərazi adı olduğunu təsdiq edir: 698-700-cü illərdə ərəb orduları Ermənistan və Zaqafqazıyanı işğal edib Ermənistanada «Ermənistan» adı altında Kartli və Qafqaz Albaniyası canişinliyi yaratdı»².

Ermənilər Zaqafqaziyada Şərqi Türkiyə, Qərbi və Şimal-Qərbi İranda, Şimali İranda, qismən Şimali Suriyada Cənubi Anadoluda (Kilikiya) yaşamışlar. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq, həmin ərazilərdə heç vaxt əhalinin əksəriyyətini təşkil etməmişlər. Ermənilər qismən Fərat çayının qərbindəki «Kiçik Ermənistan» adlanan yerlərdə və Kilikiya deyilən Toroslar və Antakya bölgələrində (XI əsrdən sonra) nisbətən sıxlıq təşkil etmişlər.

Çoxsaylı və kiçik «erməni krallıqları» həmişə ərazidəki böyük dövlətlərdən asılı və ya yarıməsili olmuşlar.

Onların yaşadığı bu ərazilərə zaman-zaman, ayrı-ayrı adlar verilmişdir. Bu bölgələrdəki vilayətlərdən 15-i Böyük Ermənistan, 3 vilayət isə Kiçik Ermənistan adlanmışdır. Böyük Ermənistan məsələsini sonradan ermənilər dənizdən-dənizə olan ərazi üzərində möhürbənd etməyə çalışmışlar.

Türk tədqiqatçısı M.Sədi Koçaş yazır ki, adı çəkilən bölgələr aysor, urartu, ivrit dilində ararat, arami dilində

¹ Professor P.K. Patkanov, Vankskie nadvpisi i znaçenie ix dlya istoriya Peredney Azii. SPB.1881.Str. 36-37.

² BSE, Moskva, 1970, səh.221.

harminyar, harmeni kimi müxtəlif adlar verilmiş və ilk dəfə Bisutun kitabəsində (e.ə. 522-486) Arieni-«Yuxarı məmləkət» kimi göstərilmişdir. Bütün bunların indiki ermənilərə, Ermənistana heç bir aidiyyəti yoxdur.

Ermənilər özlərini “hay”, yaşadıkları ərazini isə «hayastan» adlandırırlar.¹

Nadir şah 1747-ci ildə əyanları tərəfindən öldürüldükdən sonra İran taxt-tacı uğrunda qanlı savaqlar başladı. Bu əlverişli imkandan istifadə edən yerli feodallar özlərini müstəqil hakim elan etdilər. Azərbaycan ərazisində 18 xanlıq fəaliyyətə başladı. Bu xanlıqlardan biri də Mir Məhəmməd xan Qacarın hakimlik etdiyi İrəvan xanlığı oldu.

İrəvan xanlığının ərazisinə Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlar, Göyçə göl və Dərələyəz arasındakı torpaqlar və Ağrı dağı vadisi daxil olmuşdur. Xanlığın ərazisi 12 mahalı əhatə edirdi. Xanlıqda hakimiyyət vərsə hüququnu daşıyırdı. Xanlığın 5000 nəfərlik qoşunu var idi. Əhalisinin 90 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edən bu xanlıqda islahatlar hamısı Azərbaycan türkcəsində aparılırdı. Əvvəllər olduğu kimi XIX yüzillikdə də Azərbaycanın Qərb bölgəsi olan indiki Ermənistan ərazisinin əhalisi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur.

İrəvan xanlığı tez-tez Kartli-Kaxetiya çarlığının hücumuna məruz qalırdı. İrakli İrəvan xanlığına ardıcıl olaraq hücumlar təşkil edir, xanlığı hər vaxtlə özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdi. Lakin buna nail ola bilmirdi...

1780-ci ildə İrakli İrəvan xanı Hüseynqulu xanla barışığa razılıq verdi. Lakin belə bir şərt qoydu ki, İrəvan xanlığı ildə ona 30.000 manat bac versin. Hüseynqulu xan bu şərti ödəməkdən imtina edib, başqa Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqəyə girdi.

İrakli Hüseynqulu xanı devirmək üçün hər cür vasitədən

istifadə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, Hüseynqulu xanın qardaşı Məhəmməd Həsən xanla gizli danışıqlara başladı və vəzifə hərisi olan Məhəmməd Həsən xanı razı saldı.

1784-cü ildə üsyana qalxan İrəvan camaatı Hüseynqulu xanı və Məhəmməd Həsən xanı öldürdü. Hakimiyyətə Məhəmməd Həsən xanın oğlu Qulaməli xan gəldi. İrakli onu da öldürdülməyə nail oldu. 1785-ci ildə hakimiyyətə Məhəmməd xan (Qulaməli xanın oğlu) gəldi.

Nadir şahın ölümündən sonra Pənahəli xan özünü Qarabağın (1748-1763) xanı elan etdi. Qısa bir vaxtda Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Şirvan və Şəki hakimləri, eyni zamanda Qarabağın bir sıra mülkləri Pənahəli xana qarşı ittifaqa girdilər. Qarabağ xanı mülkləri öz tərəfinə cəkməyə can atırdı. Pənahəli xan Güllüstan və Çilbörd mülkləri arasında nifaq yaratdı. Məliyi Şahnəzər qızı Hürzəti Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlilə verdi və onun hakimiyyətini qəbul etdi. Bundan sonra Çilbörd, Güllüstan və Dizaq mülkləri ilə düşmənçilik etməyə başladı. Şah Nəzər əslən erməni dinini qəbul etmiş qriqoryan alban idi. Göyçədə olan bir çox abidələr, o cümlədən Şorca (Krasnoselo, Çənmərək rayonu) kəndinin şərqindəki təpədə olan kilsə adlı abidələri olub. Əvvəllər heç bir xaq nişanəsi olmayan bu abidələrin sinəsinə xac çəkildi.

Pənahəli xan İrandakı mövcud qarışıqlıqdan istifadə edərək Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil xanlıqlarını ələ keçirdi. Tatıb, Sisyan, Qafan, Meğri, Güney mahallarını Qarabağ və Naxçıvan hakimlərindən aldı. İrəvan hakimliyinə tabe olan Göyçə mahalını, Tərtər ərazisini ələ keçirdi.

1770-ci illərin sonu, 1780-ci illərin əvvəllərində İrəvan xanlığı Xoy və Qarabağ xanlığının, eləcə də bu dövrdə çar Rusiyası Zaqafqaziyada erməni dövləti yaratmaq və onu İranla Türkiyə əleyhinə qaldırmaq sahəsində güclü iş aparırdı. İrəvan xanlığı Rusiyadan onun hakimiyyətini qəbul etmək barədə çağırış aldı. Rusiya Gürcüstanı öz himayəsi altına almışdı. Axalsix, Bayazit, Kars və Ərzurum paşaları Məhəmməd xanı

¹ M.Sədi Kocaş, Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri, Bakı, 1998. səh. 8.

Rusiya və Gürcüstana qarşı qoymağa çalışsalar da bir nəticə hasil olmadı. Çünki İraklinin əli ilə hakimiyyətə gəlmiş Məhəmməd xan belə bir təhriki qəbul etmək iqtidarında deyildi.

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilər sayca əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil etsələr də, Rusiyanın burada erməni dövləti yaratmaq fikirinə tam əmin olduğdan sonra daha da fəallaşdılar. Yekaterinadan xahiş etdilər ki, rus qoşununu Zaqafqaziyaya yeritsin. Qoşuna hər cür köməklik göstərməyə boyun olurdular. Böyük təxribatçı kimi tanınan din xadimi İ.Arqutinski Qarabağ erməniləri ilə də görüşüb onların məktubunu Peterburqda Yekaterinaya və Patyomkinə apardı.

Patyomkin Yekaterina ilə görüşüb ermənilərin məram və məqsədini ona çatdırdı. O, qeyd etdi ki, mən Suvarovu çağırırdım. Onunla birlikdə müşavirə keçirəcəyik. Erməni Lazerevlə Arqutinski də gələcəklər. Onlar İrəvanı özlərinə paytaxt seçiblər. Biz bu məsələni müzakirə edəcəyik.

Bu söhbətin əsnasında Yekaterina soruşdu:

- Ölkə olmayandan sonra paytaxtdan nə fayda?

- İndi yoxdur, bizdən sonra olar! – Patyomkin cavab verdi.¹

Yekaterina İran taxtına sahib olmaq istəyən Əli Murad xanla danışıqlar apardı və onlar Azərbaycanı bölmək qərarına gəldilər. Rusiya bu danışıqlardan sonra Azərbaycan xanlıqlarını, xüsusilə İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün tədbirlər planı hazırladığı bir vaxtda Əli Muradxan qəflətən vəfat etdi. Hazırlıq planı yarımçıq qaldı.

Eyni zamanda Türkiyə ilə Rusiya arasında başlanan (1787) müharibə Zaqafqaziyanın ruslar tərəfindən istila olunmasını təxirə saldı.

Rusiyanın İrəvan xanlığını ələ keçirmək istəyi Türkiyəni çox narahat edirdi. Türkiyə Sultanı Zaqafqaziya xanlıqlarına məktub göndərərək bildirirdi ki, birləşərək İrəvan xanlığını ələ keçirmək

olduqca vacibdir. Biz onu yalnız bu yolla düşmənlərdən xilas edə bilərik. Qoşununu Gürcüstanda yerləşdirən Rusiyadan ehtiyat edən xanlıqların çoxu bu işə qoşulmadı.

Rusiyanın qoşunu ərazisində olmasına baxmayaraq Avar hakimi Umma xan 1785-ci ildə Gürcüstana, sonra isə İrəvan xanlığı ərazisinə girdi. Üç ay müddətində əsasən Göyçə mahalını və ona yaxın əraziləri-Vedibasar, Gərnibasar və Dərəçiçəyin dağlıq sahələrini əlində saxladı. Əhalini qarət edib müfəsil vəziyyətə saldı.

1789-cu ildə İrəvan xanlığı ilə Bayazit paşalığı arasında toqquşmalar oldu. Həmin ilin avqustunda Bayazit qoşunları İrəvan xanlığının qoşunlarını mühasirəyə saldı. Naxçıvan xanlığından kömək alan İrəvan xanlığının qoşunları mühasirəni yarıb onları Bayazit qalasına sıxışdırdılar. Bu illərdə tam müstəqilləşmiş İrəvan xanlığı İrakli ilə hesablaşmaq istəmirdi.

Bu da ondan irəli gəlirdi ki, rus qoşunları bölgədən gedəndən sonra Kartli-Kaxetiya çarının mövqeyi xeyli dərəcədə aşağı düşmüşdü. 1790-cı ildə İrəvan xanlığı xeyli güclənmişdi.

Naxçıvan xanı ilə əlaqəyə girən İrəvan xanı öz qoşununu Xoy xanlığına yeritdi. Bir qədərdən sonra Xoy xanı Naxçıvan xanı Kərbəla xan ilə birləşib İrəvan xanına hücum etdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1791-ci ildə İrəvanın əksəriyyət hissəsini ələ keçirdi. Azərbaycan xanlarını Təbrizə dəvət etdi. Məqsədi onlardan itaətkarlıq tələb etmək idi. Lakin İrəvan xanı Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək qardaşını onun yanına göndərdi.

Hakimiyyətini möhkəmlətdikdən sonra 1795-ci ildə Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. 20 minlik qoşunu isə İrəvan xanlığının üstünə göndərdi. Bu təhlükəni hiss edən İrəvan xanı İrəvan qalasını yeddi illik ərzaqla təmin edib, 7000 min nəfərdən ibarət qoşun topladı. Lakin qala bu müqavimətə tab gətirməyib təslim oldu.

1796-cı ilin mayın 10-da V.Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Dərbəndi tutdu. Bundan sonra V. Zubov Azərbaycan xanlıqlarına müraciət edib, təslim olmalarını tələb etdi. İrəvan

¹ V. Pikul, «Oynaş», II cild, səh.143. Riqa, «Liyesma» nəşriyyatı, 1985.

xanı da müqavimət göstərməyin əsassız olduğu qənaətinə gəldi. Yekaterinanın vəfatından sonra (1796) rus qoşunları Zaqafqaziyadan çəkildi. Bu hadisədən sonra Ağa Məhəmməd şah İrəvan xanından onun hüzuruna gəlməsini tələb etdi. Xan onun hüzuruna getmək məcburiyyətində qaldı. Ağa Məhəmməd şah İrəvan xanını satqınlıqda ittiham edib həbs etdirdi. İrəvan xanlığında hakimiyyət şahın yaxın adamlarından olan Əliqulu xanın ixtiyarına keçdi. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah ikinci dəfə Zaqafqaziyaya hücum etdi. Şuşada öz adamları tərəfindən öldürüldü. İrəvan əhalisini sıxışdıran Əliqulu xana qarşı üsyan başladı, o, İrana qaçdı.

Qacarın ölümündən sonra Fətəli şah hakimiyyətə gəldi və İrəvan xanını həbsdən azad etdi. İrəvan xanı İrana tabe olmaqdan imtina etdi. 1797-ci ildə İran taxtının vəliəhdi Abbas Mirzə Xoy üzərinə yürüş etdi. İrəvan xanı Məhəmməd xan Cəfərqulu xanın köməyinə qalxsa da, məğlubiyyətə uğradı. 1798-ci ildə Abbas Mirzə İrəvan xanlığına hücum çəkib İrəvan qalasını 40 gün mühasirədə saxladı. Bu müddətdə İran sərbazları xanlığın kəndlərini talan edib, dağıtdılar. İraklinin oğlu Kartli-Kaxetiyanın yeni çarı XII Georgi İrandan gələn təhlükəni görüb, Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etdi. Zaqafqaziyayı bütövlükdə (xüsusilə İrəvan xanlığını) işğal etmək məqsədi ilə I Aleksandr 1801-ci il sentyabrın 12-də general-mayor Sisianovu Zaqafqaziyada olan işğalçı qoşuna baş komandan təyin etdi. General-mayor Sisianovun qoşununun Zaqafqaziyanın içərisinə tərəf yeridiyini görən Abbas Mirzə öz qoşununu İrəvan xanlığından çıxarıb, Naxçıvan xanı ilə birlikdə Qarsa basqın etdi. Ümumiyyətlə, İranla Osmanlı arasında fasilələrlə 386 il davam edən müharibələr nəticəsində İrəvan 14 dəfə əldən ələ keçib.

Sisianov 1803-1804-cü illərdə Car-Balakən və Gəncə xanlıqlarını ələ keçirdi. 1804-cü ilin mayında İrəvan xanı Məhəmməd xanın (Marağalı) qarşısında aşağıdakı tələbləri qoydu:

General-Leytenant P. D. Sisianov.

“Özümə baxanda ürəyim ağrıyır. Mənim 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki (Rus ordusunun tarixində isə ikinci generalam ki,) mühasirəyə alınmış şəhəri fəth etmədən qoşunları geri çəkdim.”

İrəvandakı məğlubiyyətdən sonra Sisianovun İmperatora yazdığı məktubundan.

General-Feldmarşal. B. Qudoviç.

Sisianovdan dörd il sonra – 1808-ci ildə İrəvana hücum edən, 30 illik təcrübəyə malik bu məşhur rus generalı Həsən xanın ordusu ilə üzbəüz vuruşda min nəfərdən artıq itki verib, öz sələfindən də betər rüsvayçı vəziyyətdə məğlub olub, geri qayıdaraq istefaya çıxmışdır.

İrəvan qalasının Rus qoşunları tərəfindən tutulmasına yol versin. Özü orada yaşamaq istəməsə, kənar bir yerdə məskun ola bilər.

Rusiya imperatorunu özünün hökümdarı hesab etməli və ona sədaqətli olacağına and içməlidir.

Xan ildə 80.000 manat bac verməlidir, bu məbləğin bir hissəsi Novruzun ikinci günü, ikinci hissəsi isə iyul ayından sonra ödənməlidir.

Xan bütün bu şərtləri qəbul etdiyi təqdirdə öz xanlığında saxlanılır, imperator ona xanlıq barəsində fərman verərək, İran da girov sifəti ilə saxlanılan xanın ailə üzvlərini İrəvana gətirəcəkdir.

1804-cü ildə Rusiya-İran müharibəsinin başlanması bu planların həyata keçirilməsinə mane oldu.¹

1804-cü ilin ilk günlərində General Sisianovun qoşunu Gəncənin üstünə yeridi. İgid Gəncə camaatı rus qoşunlarına qarşı mərdliklə vuruşsa da şəhər zəbt edildi. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu xan qəhrəmancasına həlak oldular. Çar I Aleksandrın arvadının şərəfinə Gəncə Yelizavetapol adlandırıldı.

İngiltərənin təhriki ilə 1804-cü ilin yayında İran hökmdarı Fətəli şah Rusiyaya müharibə elan etdi. İran qoşunu həmin zaman Vedibasar, Dərələyəz istiqamətində yerləşmişdi. Sisianov öz qoşunu ilə həmin istiqamətdə hərəkət edib İrəvan qalasını ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoydu. Naxçıvan xanı Kəlbəli xan da rus qoşunlarına köməyə qalxdı. Fətəli şahın 15 minlik qoşunu qarşısında məğlub olan Sisianov geri çəkilməyə məcbur oldu. **Sisianova kömək edən ermənilər qaçıb gizləndilər.** Rusiyaya kömək göstərdiyinə görə Kəlbəli xana nifrət bəsləyən İrəvan xanı Məhəmmədxan 300 süvari və 200 piyada ilə Naxçıvana gəldi. Bir az sonra İran qoşunu da Naxçıvana soxuldu.

¹ Mahmud İsmayılov, Fuad Əliyev, Azərbaycan qəzeti, 19 aprel, 1991.

1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayda Sisianovla Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan arasında müqavilə imzalandı və müqavilə ilə Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı oldu.

1806-cı ilin 8 fevralında Bakı qalası darvazasının qarşısında Sisianov güllə ilə vuruldu. Ondan bir neçə ay sonra, yəni 1806-cı ilin iyununda Dərbənd, oktyabr ayında isə Bakı işğal edildi. Bundan bir az sonra isə Quba xanlığı döyüxsüz təslim oldu. Rusların Azərbaycan torpaqlarını dalbadal işğal etməsi Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri vəcdə gətirmişdi. Onlar indi İrəvan xanlığının işğalını səbirsizliklə gözləyirdilər. Tiflisə göndərdikləri məktubda yazırdılar ki, İrəvan işğal olunan kimi oraya 10.000 erməni gələcəkdir. Hətta İrəvanın işğal olunduğunu eşidən xeyli erməni yola düşübmiş. Qarsda bu xəbərin yalan olduğunu eşidib, yasa batmış və gözləməyə məcbur olmuşdular.¹

1807-ci ildə **Hüseyn xan Qacar (Hüseynqulu xan)** İrəvan hakimi təyin edildi. 1808-ci ildə rus qoşunları İrəvanı mühasirəyə aldı. İki ay mühasirədə qalan şəhəri ruslar ələ keçirə bilmədilər və İrəvanın mühasirəsindən əl çəkildilər. Xanlığın bu sücaəti hər yerə yayılmışdı. Döyüşən orduya Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xan başçılıq edirdi. Polad kimi möhkəm olan Həsən xana xalq "Sarı Aslan" ləqəbini vermişdi. Tarixçi Nizaməddin Onk yazır: "İrəvan xanlığı (1747- 1828) Azərbaycan xanlıqlarının ən görkəmlisidir. Yadellilərin hökəmranlığını həzm etməyən türkün zəfəridir. İgdir, İrəvan və Göyçə göl ətrafı türklərinin müstəqillik bayrağını havalandıraraq azadlığı yaşatmalarıdır!"²

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında müqavilə bağlandı. **Gülüstan**

¹ Aktı, Sobrannie Kafkaz skoqo arxeoqraficeskoqo komissiyu. Arxiv qlavnoqo upravleniya na mestika Kafkaza, I cild, Tiflis, 1866, sənəd 917.

² Nizaməddin ONK, İgdir tarixi, Türk dünyası araşdırmalar vəqfi. İstanbul 2006, səh. 90.

müqaviləsinə görə İrəvan xanlığı İranın hakimiyyəti altına keçdi. Bakı, Gəncə, Quba, Şirvan, Talış, Qarabağ, Şəki xanlıqları Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldı.

Gülüstan müqaviləsi ilə Azərbaycan iki hissəyə parçalandı. Böyük sevinc və şadlıq içində olan ermənilər bundan sonra Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya qatılması üçün daha geniş fəaliyyətə başladılar. Hətta 1 Aleksandra hədiyyə göndərən ermənilər təklif etdilər ki, Talış xanlığı İrana verilsin, əvəzində Naxçıvan və İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə keçsin. Ermənilərin hər təklifinə böyük əhəmiyyət verən I Aleksandr İran hökuməti qarşısında belə bir təkliflə çıxış etsə də, təklif qəbul olunmadı. Ancaq ermənilər durub-dincəlmir sağa-sola çalxalanırdı. Avropanın böyük dövlətlərini türkiyə ilə müharibəyə cəlb etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Digər tərəfdən isə İran Qafqazın əldən çıxması ilə razılaşa bilmirdi. Rusiyanın Qafqazı ələ keçirməsi İngiltərəni də ciddi narahat edirdi. İngiltərə 1814-cü ildə İranla müqavilə bağlayaraq onu silahla təmin edirdi. 1818-ci ilin statistikasına görə İrəvan şəhərində əhalinin sayı 100.000 nəfərə çatmışdı. Bu əhalinin 80 faizinə qədərini Aərbaycan türkləri təşkil etmişdir.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu illər ərzində minlərlə türk ailəsi İrəvan xanlığının ərazisini tərk edib Qars vilayətində məskunlaşmışdır.

İrəvan xanlığı Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan doqquz xanlıqdan biri idi. Sisianovdan sonra rus ordusunun komandanı general Qudoviç Naxçıvan xanlığını istila edib, İrəvanı mühasirəyə saldı. Böyük hazırlıqdan sonra rus qoşunları İrəvana hücumə keçdilər. Lakin böyük itki verən çar qoşunları yenə də geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Bu uğursuzluqdan sonra Qudoviçin vəzifəsi Tormosova tapşırıldı.

Böyük hazırlıqdan sonra, son dərəcə güclü bir qüvvə ilə gözlənilmədən gecənin birində Tormosovun qoşunu İrəvan üzərinə hücumə keçdi. İrəvan qoşunu geri çəkilmədi və əzmlə

döyüşə atıldı. Koroğlu qalasında gizlənmiş Hüseyn xan qəflətən öz başının dəstəsi ilə əsas qoşuna köməyə gəldi.

İrəvan qalası təslim olmur, çar isə generalları dəyişdirirdi. Bu dəfə isə Yermakov Tormosovu əvəz etdi. Çarın bu cəhdi də özünü doğrultmadı. Yermakovun gəlişi döyüşə heç bir yenilik gətirmədi. Əksinə, İrəvanın müdafiəsi daha da gücləndirilirdi. Xanlığın qoşunu istilacı qoşuna dalbadal zərbələr endirirdi. Bütün bu məğlubiyyətlər çarı həddən artıq hiddətləndirdi. O, özünün şəxsi qoşununu Qafqaza göndərdi. General Paskeviçin başçılığı ilə çarın şəxsi qoşunu Qozluçay ətrafında mövqe seçdi. Qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirən Hüseyn xan qardaşı Həsən xanı İrəvan qalasında qoydu, öz əyalətinin sərhədlərini möhkəmləndirməyə çıxdı. Sərdarabadın müdafiəsini təmin etdi. İrəvan xanının böyük şücaətlə döyüşə atıldığını görən Abbas Mirzə İran qoşunu ilə Hüseyn xanın köməyinə gəldi. 1827-ci ildə İrəvan yaxınlığında şiddətli döyüşlər getdi və rus qoşunu yenə də məğlub edildi. İrəvan qalasına ruslar ardıcıl hücum edərkən **Abbas Mirzənin topçusu olmuş Hakop Harutyunov topu ruslara deyil, İrəvan xanının qoşunlarına çevirdiyinə görə İrəvan sərdarı Hüseyn xan onun gözlərini çıxartdırdı. Burnunun, dodaqlarının və dabanının kəsilməsinə əmr verdi.**

General Paskeviç bu acı məğlubiyyətdən sonra ümidini yalnız artilleriya ilə hücumla bağladı. Qoşunu yeni toplarla silahlandıraraq bütün qüvvə ilə hücumla keçdi. Aramsız yağdırılan güclü top atəşləri qalanın divarlarını uçurdu, qala müdafiəçilərinin sıraları pozuldu. Mərdliklə müdafiə olunan yenilməz İrəvan qalası alındı. Hüseyn xanın və qardaşı Həsən xanın 20 ildən artıq bir müddətdə mərdliklə müdafiə etdikləri türk dünyasının möhtəşəm qalalarından biri, İrəvan qalası rusların əlinə keçdi. Xüsusi xidmətləri nəzərə alınaraq çar General İ.F.Paskeviçə «Qraf Erivanski» titulu verdi.

Erməni yazıçısı X.Abovyanı vahiməyə salan bu qala nəhayət rus qoşunları tərəfindən alındı. O, «Ermənistanın

yaraları» əsərində yazırdı: **«İrəvanın minbaşı divə oxşar min yaşlı, kaftar, qocalmış qalası qaya üzərində başını dik qaldıraraq tamaşa edir».**

Bəli, bununla da ermənilərin ürəyi yerinə düşdü. Çünki Rusiya çarı bu ərazilərdə erməni vilayəti yaradacağına söz vermişdi.

İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən alındığından böyük sevinc keçirən Hovsep adlı erməni aşığı Azərbaycan dilində belə bir şeir yazmışdı:

**Nikolay Pavloviçin taxtına, həm tacına qurban,
Hökmü hər padşahdan aldığı xərəcə qurban.
Bir Nerses xəlifənin etdiyi xərəcə qurban.**

Belə bir sual meydana çıxır: Hovsep nə üçün şeirini erməni dilində yazırdı? Ona görə ki, zəngin dilimiz var deyən ermənilər tarixlər boyu şeir və mahnıları Azərbaycan türkcəsində işlətməmişdilər. Hətta 100-dən artıq erməni aşığı şeirlərini Azərbaycan türkcəsində yazmış, bu dildə mahnı oxumuşlar. Həmçinin Sayat Nova da türkcə yazmışdır. Şəmkirdə Aşıq Avak və başqaları buna misal ola bilər... Bu, onu göstərir ki, erməni dili poeziya üçün çox kasad olub. Məşhur erməni yazıçısı **Xaçatur Abovyan yazırdı: «Türk dili bizdə o qədər yayılmışdır ki, bu dili hətta qadınlar və uşaqlar belə başa düşürlər. Türk dili bizim millətin ağızına o qədər dadlı gəlmişdir ki, öz dilini buraxıb mahnı, nağıl, zərb-məsəlləri türkcə deyir».** 1828-ci il martın 20-də «Türkmənçay müqaviləsi» qüvvəyə minməklə Araz çayının sol sahili Rusiyaya birləşdirildi. Yeni erməni vilayəti yaratmaq haqda rusların vəpərdiyi vədin artıq reallaşdırmaq vaxtı çatmışdı. Müqavilədən bir gün sonra, yəni martın 21-də erməni vilayətinin yaranması haqqında qərar imzalandı. Bununla da Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskəni olan İrəvan, Naxçıvan və Ordubad bölgələrində erməniləşmə siyasəti

başlandı. Beləliklə, İrəvan xanlığı Şimali Azərbaycanda rus istilasına məruz qalmış sonuncu xanlıq oldu. Bu dövrdə İrəvan xanlığı ərazisində, eləcə də İrəvan şəhərinin özündə ermənilərin say tərkibi 20 faizdən də az idi. **Şəhərdə 5 meydan var idi:** *Məşçid meydanı, Zalxan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan və Şəhər meydanı.*

Məscidlər: *Göy məscid, Qala məscidi, Hacıbəyin məscidi, Zal xan məscidi, Günlüklü məscid, Günbəzli məscid, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Hüseynəli məscidi.*

Çaylar: *Gedərçay, Qırxbulaq, Zəngi.*

Bağlar: *Dərə, Dalmə, Dəmirbulaq, Dərəkənd, Şəhər: Abbas.*

Bulaqlar: *Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Dəlibulaq, Sərdar.*

Karvansaralar: *Gürcü, Culfə, Sərdar, Sulu, Tağlı, Susuz, Hacı Əli.*

Məhəllələr: *Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbaşı Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq, Börkçülər.*

Həmin dövrdə ermənilərin İrəvan şəhərində cəmi iki kilsəsi olmuşdur: Katolik və Zoravar.

Amerikalı professor: *"Ruslar 1828-ci ildə, türkləri İrəvandan çıxarıb, həmin torpaqları ermənilərə veriblər.*

İngiltərənin paytaxtı Londonda, "Birinci dünya müharibəsində nə baş verib? Osmanlı imperiyasının süqutu" adlı toplantı keçirilib. "Zaman.az" Türkiyə mətbuatına istinadən xəbər verir ki, toplantıda danışan **prof.dr. Castin Mak Karti**, birinci dünya müharibəsində ermənilərin Vanı tutaraq, orada olan bütün müsəlmanları öldürdüyünü bildirib. Ermənilərin rusların lehinə siyasət apardığını deyən professor bunları deyib: *"Ruslar 1828-ci ildə, hal-hazırda Ermənistanın paytaxtı olan Yerevanı (İrəvanı) alıblar. Türkləri həmin torpaqlardan çıxarıb, türk torpaqlarını vergi almadan ermənilərə veriblər. Ruslar bilirdilər ki, türklər orada qalsaydılar, torpaqlarını işğal edənlərə qarşı həmişə düşmən olacaqdılar. Ona görə də ruslar türkləri oradan çıxarıb, dost xalq olan erməniləri oraya*

yerləşdirdilər. Ruslar 1877-78-ci illərdə baş verən müharibədə Anadoluya gəliblər və ermənilər rusların tərəfini tutaraq onlar üçün casusluq ediblər. Ermənilər işğal edilmiş torpaqlarda həmişə ictimai əsaişə nəzarət vəzifələrində çalışıblar və həmişə türklərə əziyyət veriblər. Professor Mak Kartinin sözlərinə görə, Rusiyanın onlara dəstək olduqlarına görə ermənilər həvəslənərək özlərini güclü hiss ediblər: "Ermənilər Osmanlı İmperiyasına gizli insan və silah daxil edirdilər. Ermənilər ölkəyə silahları ona görə gətirirdilər ki, ruslar bir daha gələrlərsə, onlara yardım etsinlər. Beləliklə, 800 illik birlikdə yaşamağın sonu çatıb".

Vanı işğal edən ermənilərin bölgədəki bütün müsəlmanları öldürdüyünü bildirən alim bildirib ki, ermənilərin iddia etdiyi 6 vilayətdə (Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbəkir, Bitlis, Van və Ərzurum) əhalinin 78%-i türklər olub. Ermənilər əhalinin çox az hissəsini təşkil ediblər. İşğalçıların istəyi o idi ki, bölgədə olan müsəlmanlar yaşadıkları yerləri tərk etsinlər və istədikləri kimi Ermənistan dövləti yarada bilsinlər".

"ZAMAN AZ" cümə axşamı, 14 aprel 2016.

İrəvan xanlığı rus qoşunları tərəfindən işğal edilənədək, yəni **1410-cu ildən 1828-ci ilədək** İrəvan xanlığını idarə edənlərin siyahısını veririk. Siyahı kahin Hovhanes Şahxatunyan tərəfindən tərtib edilib.

1. Əmir Səd – XIV əsrin sonu – 1410.
2. Pir Hüseyn – Əmir Sədin oğlu – 1410-cu ildən.
3. Pir Yaqub (Pir Hüseynin oğlu) – 1420-ci il. ¹
4. Əbdül – Pir Hüseynin oğlu – 1430-cu illərdə.
5. Uzun Həsən – 1471.
6. Yaqub bəy – Cahan şahın əmri ilə 1440-cı il.
7. Həsən Əli Qaraqoyunlu – 1460-cı illərdə.

¹ Pir Yaqubun adı Sevandakı kilsənin üzərindəki daşda Ədalətli xan kimi həkk edilmişdir. Abidə son dövrlərə qədər qalırdı.

8. Həsən bəy Bayandurun nəvəsi –1475.
9. Div Sultan Rumlu – 1515-ci ildən.
10. Hüseyinxan Sultan –1550-ci ilədək.
11. Şahqulu Sultan Ustacı – 1550-75.
12. Lala paşa «Qara Mustafa» adlı Sultan Murad dövrü –1577.
13. Mahmudxan «Toxmaq», Xudavənd şah dövrü – 1576-83.
14. Fərhad paşa (Sultan Murad dövrü) 1583.
15. Məhəmməd Şərif paşa – 1604-cü ilədək.
16. Əmirgünə xan Qacar (Şah Abbas dövrü) – 1605-25.
17. Təhməzqulu (Əmirgünənin oğlu) – 1635.
18. Murtuza paşa (Sultan Murad bəy dövrü) – 1635.
19. Kəlbəli xan – 1636-1639.
20. Məmməd xan «Çağata Kötük» – 1639-1648.
21. Xosrov xan – 1648-52.
22. Məhəmmədqulu xan (Lala bəyin oğlu) – 1652-56.
23. Nəcəfqulu xan – 1656-1663.
24. Abbasqulu xan (Əmirgünənin oğlu) – 1663-66.
25. Səfiqulu xan –1666-74.
26. Sarıxan bəy – İki il əvəz edir – 1674-75.
27. Səfiqulu xan – (Təbrizli Rüstəm xanın oğlu) –1675-79.
28. Zal xan – 1679-88.
29. Murtuzaqulu xan (Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu) – 1688-91.
30. Zöhrab xan – 1691.
31. Məmmədqulu xan –1691-94.
32. Fərzəli xan (Əmir günənin nəvəsi – Sultan Əhməd dövrü) –1694-1700.
33. Zöhrab xan – 1700-1705.
34. Əbdül Məhəmmədxan –1705-09.
35. Mehrəli xan – 1709-19.
36. Allahqulu xan – 1719-25.
37. Rəcəb paşa – 1725-28.

38. İbrahim və Mustafa paşalar – 1728-34.
39. Əli paşa – 1734.
40. Hacı Hüseyin paşa – (Əli paşanın müavini) 1734.
41. Məmmədqulu xan –1735-36.
42. Pirməhəmməd xan 1736.
43. Xəlil xan –1752-55.
44. Həsənəli xan Qaçar-1755-62.
45. Hüseyinli xan (Həsənəli xanın qardaşı) 1762-83.
46. Qulaməli xan- (Hüseyinli xanın oğlu)-1783-84.
47. Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı)- 1784-1805.
48. Mehdiqulu xan-1805-06.
49. Məhəmmədxan Marağalı-1806-07.
50. Hüseyin xan Qaçar, qardaşı Həsən xanla-1807-1827. ¹

Bu siyahıdan da görüldüyü kimi və eləcə də tarixdən məlumdur ki, İrəvan qalası Azərbaycan türkləri tərəfindən qurulub və onun sakinləri həmişə türklər olub.

Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi yazır: «810-cu (1407-08) ildə Əmir Teymurun istəklərindən biri, tacir Xoca xan Lexuçani İrəvan torpağına qədəm basdı. O, bərəkətli torpağı görüb, özünün bütün qohum-əqrabası ilə birlikdə burada məskən saldı. Düyü becərə-becərə günü-gündən varlandı və bu şəhərin əsasını qoydu. Daha sonra 915-ci ildə (1509-1510) İran torpağının şahı İsmayıl şah öz vəziri Rəvanqulu xana həmin yerdə qala tikməyi buyurdu. O, yeddi il ərzində bu qalanı ucaltdı və şah qalaya Rəvan adı verdi. Kərpic və daşdan tikilmiş bu gözəl qala zəngi çayının sahilindədir.²

1647-ci ildə yenə də Azərbaycana səyahət etmiş Övliya Çələbi «Səyahətnamə»sində İrəvanda 2060 ev olduğunu yazır.

¹ Erməni Sovet Ensiklopediyası, ç.3, səh.571. "Ermənistan Azərbaycanlılarının Tarixi coğrafiyası", Bakı, 1995, səh.18-19.

² Övliya Çələbi. Kniqa putışestviya, Moskva, 1993, səh.150.

1673-cü ildə İrəvanda gəzən Jan Şarden İrəvan qalasında təxminən 800 ev, əhalisinin isə «təmizqanlı səfəvilər» olduğunu yazmış.¹

Məlumdur ki, XVII-XVIII əsrlərdə İran ilə Türkiyə arasında davamlı müharibələr baş verib. Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında gedən müharibələr zamanı Azərbaycan torpaqları bu və ya digər dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşürdü. 1721-1736-cı illərdə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibə osmanlıların İrəvan qalasına hücumunu təsvir edən erməni mənbələri yenə də öz istəklərinə uyğun saxtakarlıqdan əl çəkməmişlər.

Həmin dövrdə bu bölgə üzərindəki ali hakimiyyətdə olan səfəvilərin osmanlılara heç bir müqavimət göstərmədən çəkilib gizlənmələrini və qalanı başda Qriqori Vardanet olmaqla ermənilərin müdafiə etdiyini həyasızcasına şərh etmişlər. Güya ki, osmanlıların şəhəri ala bilməməsinə səbəb katoliklərin xahişindən sonra döyüşlərin dayandırılmasıdır.

Müəlliflər yenə də türklərin qayıdıb erməniləri qırmasını vurğulayaraq gələcək uydurma «erməni soyqırımı»na ictimai rəy formalaşdırırlar. İrəvan uğrunda gedən döyüşlərin iştirakçısı olmuş Kəmani Mustafa ağa bu döyüşləri «Rəvan fəthnaməsi» əsərində müfəssəl işıqlandırmışdır. Onun yazdığına görə, osmanlılara qalanın təslim olması şərtini müzakirə və qalanın müdafiəsini təşkil edən məhz Əliqulu xan olmuşdur.²

Əslində İrəvan qalasının əsl sahibləri Azərbaycan türkləri olmuş və istər xanlıqlar dövründə, istərsə də ondan əvvəl İrəvan qalasına azərbaycanlı hakimlər rəhbərlik etmişdir.

Adı çəkilən döyüş isə osmanlılarla Səfəvilər arasında gedir. Qalanın müdafiəsi isə uydurma Qriqori Vardanetə deyil,

Əliqulu xana tapşırılmışdır.

Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra ermənilərə hiymədarlıq edən Rusiya dövləti iki mühüm məsələni qarşıya başlıca vəzifə kimi qoydu. Erməni vilayəti adlanmış İrəvan xanlığı ərazisinə qonşu dövlətlərdən ermənilərin köçürülüb gətirilməsi və xanlığın ərazisindən Azərbaycan türklərinin ciddi cəhdlə çıxarılması... 1804-cü ildən 1827-ci ilin sonlarına qədər İrəvan qalasına ardıcıl hücumlar edən Rusiya dövlətinin başçıları bilirdi ki, xanlığın ərazisində olan əhalinin (80 faizdən yuxarı) əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edir.

Müharibədən sonra, 1828-ci ildə İrəvanda əhalinin tərkibi aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar 1807 ailə 7331 nəfər, ermənilər 567 ailə 2369 nəfər¹.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin erməni ailələrinin əksəriyyəti təcili olaraq İrəvana İrandan köçürülmüşdü.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan ətrafına İrandan 40.000, Türkiyədən isə 64800 erməni köçürüldü. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarına 200.000 nəfərə yaxın erməni gətirilib məskunlaşdırıldı.

Ermənilərin istər İrəvan, istərsə də Qarabağ və Gəncə ərazilərinə köçürülməsi işində A.S.Qriboyedovun böyük xidməti olmuşdur. O, yeni yaradılmış erməni vilayətində onların say çoxluğunu təşkil etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. S.V.Şestokoviç «Diplomatçeskaya deyatelnost A.S.Qriboyedova» əsərində göstərir ki, Rusiya ilə İran arasında olan müşahidənin şərtlərinin hazırlanmasında A.S.Qriboyedovun böyük rolu olmuşdur. ***Ermənilər onun əməyini yüksək qiymətləndirərək İrəvanda Körpüqulağı məscidini yerlə-yeksan edərək yerində A.S.Qriboyedovun heykəlini ucaldılar.*** Təzə təşkil olunmuş Erməni vilayətinin İrəvan əyalətinə xanlığın 15, Naxçıvan əyalətinə 5 və Ordubad

¹ Jan Şarden. «Parisdən İsfabana səyahət» fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov. Bakı, 1994, səh. 21. Turalqa «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996. səh.14. Edliya liya Çembi. Kniqa puteşestviy, s.155.

² M. Aktepe, s.4-46, 48-49, 50-51.

¹ Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı. 1925-1985, İrəvan, 1985, səh.12.

dairəsinə 5 mahal daxil idi. Qraf Paskeveçin tapşırığı ilə İ.Şopen 1829-cu ildə bu əyalətdə siyahıyaalma keçirdi. 1852-ci ildə nəşr edilən bu siyahıyaalmanın nəticələri «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşməsi dövrünün tarix abidəsi» əsərində verilmişdir. İ.Şopenin bu əsərindəki məlumatlara əsasən Erməni vilayətində olan 752 kənddən 521 kənd İrəvan əyalətində, 179 kənd Naxçıvan, 52 kənd Ordubadda olmuşdur. Ağır müharibə bu əraziyə böyük fəlakətlər bəxş etmişdir. Belə ki, İrəvan əyalətində 310, Naxçıvanda 42, Ordubadda isə 6 kənd tamamilə dağıdılmış, əhalisi didərgin salınmışdır.¹ Bu insanların böyük əksəriyyəti İqdir, Qars bölgələrinə və Cənubi Azərbaycana səpələnmişdir.

Siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə vilayətdə 81 749 nəfər müsəlman və 25.131 nəfər erməni olmuşdur.

Türkmənçay müqaviləsi bağlanan gündən ermənilərin İrəvan əyalətinə gətirilməsi gündəlikdə duran başlıca məsələ idi. Bu iş elə çəvik həyata keçirilirdi ki, sanki hər hansı bir gecikmə nəyəsə ziyan verə bilərdi. Peterburuq ermənisi polkovnik Lazarev (Eqizar Lazaryan) köçürmənin bilavasitə təşkilatçılarından biri kimi qraf Paskeviçlə, Qriboyedovla və Tiflisin hərbi qubernatoru Sinyaginilə müntəzəm əlaqə saxlayırdı.

Köçürülüb gətirilən ermənilər üçün hər cür imtiyazlar vermək və onları istədikləri yerdə yerləşdirmək vacib bir məsələ kimi ön plana çəkilmişdi. Polkovnik Lazarev 1828-ci il martın 9-da Xoydan qraf Paskeviç Erivanskiyə yazırdı ki, artıq təxminən 4500 ailə köçürülüb Arazın o tayına gətirilmişdir.²

Köçürülən ermənilər əsasən müsəlman kəndlərində yer-

¹ Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı. 1925- 1985, İrəvan, 1985,səh.12.

² İ.Şopen. İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti vepoxu eqoprisoedinenkiya Rossiyskoy imperii, SPB.1852, səh.510. Akak VII cild. Sənəd 592.

ləşdirildi. Naxçıvan əyalətinə ermənilərin köçürülməsi çox böyük qarışıqlığa və narazılığa səbəb olmuşdu. Rusiyanın İrandakı səfiri Qriboyedov bu narazılıqdan çıxış yolu kimi istifadə edərək 500 erməni ailəsini Dərələyəzdə yerləşdirməyə müvəffəq oldu.

İrandan gətirilən çoxsaylı erməni quruplarının Vedibasarda, Dərələyəzdə, Gərnibasarda, Zəngibasarda, Göyçədə yerləşdirilməsi azərbaycanlı əhalinin ciddi narazılığı ilə üzləşirdi. Məhz bu narazılığın həddini aşdığını görən Qriboyedov öz məruzələrindən birində çar hakimiyyət orqanlarına bildirdi ki, İrandan köçürülmüş ermənilərin çox hissəsi azərbaycanlı mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişdir. O, yazırdı ki, yay vaxtı yaylaqda olan azərbaycanlılar öz torpaqlarına qayıdıb başqa dindən olan «gəlmələri» görərkən çox narazı qalacaqlar. Bu isə arzu olunmaz nəticələr verə bilər.¹

1831-ci ilin aprelinə kimi Axıska, Borçalı, Pəmbək və Şörəyel, Talın, Göyçə gölü ətrafı, Baş Abaran nahiyələrində Türkiyədən gətirilmiş 14044 ailə, yəni 84 mindən artıq erməni yerləşdirildi.

İ.Şopen siyahıyaalmanın nəticələrində göstərir ki, Müharibədən sonra Erməni vilayətində 3682 ermən ailəsi, 67 yezidi kürd ailəsi (**müsəlman kürdləri** yerləşdirilmişdi E.İ.) gətirildi. Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi.² Ermənilərin keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə, eləcə də Naxçıvana, Qarabağa və Gəncəyə yerləşdirilməsi sayəsində bir çox azərbaycanlı ailələri incidilərək vətənlərindən didərgin düşdülər.

Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması elə sürətlə aparılırdı ki, azərbaycanlıların sayı erməni vila-

¹ Qriboyedov. A.S.1929-ci il, 333 №-li məktub.

² Şopen İ. göstərilən əsəri, səh.643. Turalqa Vaqif Arzumanlı,Nazim Mustafayev,Tarixin qara səhifələri, Bakı,1998,səh. 40.

yətində az vaxt ərzində 1831-ci ildən 1885-ci ilə kimi kəskin şəkildə əzəlki səviyəsindən (73,8 fızdən 46,2 faizə) aşağı düşmüşdür.¹

İrəvan xanlığı rusların əlinə keçən ilk gündən general Paskeviç əyalətlərlə əlaqə yaradır, tanınmış adamlarla söhbətlər apararaq sakitcəsinə Rusiyanın təbəliyini qəbul etməyi tövsiyə edirdi. Bunun üçün güclü təbliğat aparılırdı. Lakin Rusiya hakimiyyətinin yürütdüyü siyasət bir mənalı qarşılanmırdı. Xüsusilə azərbaycanlıların kütləvi şəkildə sıxışdırılaraq kəndindən, evindən çıxarılması və əvəzində ermənilərin yerləşdirilməsi bir çox qabaqcıl adamların qəzəb və hiddətinə səbəb olurdu. Kəvər camaatı arasında çarın siyasətinə qarşı kütləvi bir etiraz dalğası hökm sürməkdə idi. Nərədüzlü Qaçaq Paşanın və Əfəndili Qaçaq Kərəmin dəstələri Ağmanqal dağlarına çəkilərək rus himayəsini qəbul etmədiyini bildirir, kəndlərinə gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsinə maneələr törədirdilər.

Belə bir vəziyyət Vedibasər bölgəsində də yaranmışdı. Aslan Sultan bu cür qaçaqçılığın sonu olmadığını bildiyinə görə və Paskeviçin dağlara çəkilməmiş qaçaqlara qarşı qoşun yeritmək fikrində olduğunu hiss edib generalla görüşmüş, münaqişəni dinc yolla yoluna qoymuşdu. 1827-ci il martın 29-dan Rusiyanın Qafqaz canişini, eyni zamanda rus qoşunlarının baş komandanı təyin olunmuş general Paskeviç doğrudan da Rusiyanın Qafqazda apardığı imperiya siyasətinin düzgün olmadığını, yerli əhaliyə (*azərbaycanlılara E.İ.*) əzab, əziyyət gətirdiyini görüb, verdiyi bir raportda yazırdı: «Etiraf edirəm ki, əgər mövcud siyasət olmasaydı, onda mənim şəxsi hisslərim məni məcbur edərdi ki, Vedi, Gərnə ovlaqlarında və Şərur mahalındakı bu günahsız, dinc, sakit camaatı müdafiə edim»².

¹ Gürcüstan MDTA.F.2.siyahi 1, iş 3859, vərəq 20.

² Əziz Ə. Qərbi Azərbaycan I. Vedibasər mahalı, Bakı, 2000, səh. 67.

Göyçədə, Vedidə, Dərələyəzdə, Gərnibasarda və başqa bölgələrdə yerləşdirilən ermənilər rus hökumətindən onların təhlükəsizliyinə təminat istəyirdilər. Çar hökuməti köçürülüb gətirilən ermənilərin hər cür təminatı və təhlükəsizliyi üçün böyük iş aparırdı. Bu zamanlar bir çox bölgələrdə zindan tikintisinə başlandı. Həmin zindanlardan biri də Kəvər kəndində (sonralar Nor-Bayazet, Kamo adlandırıldı) inşa edildi. Kəvər qalası kimi tanınan bu zindan qeyd-şərtsiz müsəlman əhali üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar bu zindan on minlərlə Azərbaycan türkünün məhvində səbəb oldu.

1828-ci il martın 20-də I Nikolayın fərmanı ilə yaradılmış «Erməni vilayəti» vahidi 1840-cı ildə ləğv edilərək Gürcü-İmperiya quberniyası tərkibində İrəvan qəzası yaradıldı. 1849-cu ilə İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol, Yeni Bayazid, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası yaradıldı. Göyçə mahalı Yeni Bayazid qəzasının tabeliyində oldu.

Hələ 1804-cü ildə İrəvan qalasını almaq məqsədi ilə rus qoşununu Vedibasər və Dərələyəz istiqamətində hərəkətə gətirən Sisianov Şəmkirin, Tovuzun, Gədəbəyin kəndlərini çapıb talaya-talaya gəlib Göyçədən keçərkən bütün kəndləri xarabaya çevirdi.

Dinc əhalini süngüyə taxır, mal-qaranı qırır, evləri yandırır, qiymətli əşyaları mənimləyirdilər. Qadınlar, uşaqlar və qocalar qaçıb dağlara çəkilməmişdilər. Ağzıbir və Hacımuğan kəndlərinin ətrafındakı meşələr yandırılıb məhv edildi. Buna başlıca səbəb o idi ki, Hacımuğan və başqa kəndlərin camaatı ruslara ciddi müqavimət göstərmişdilər.

1943-cü ildə 116 yaşı olan Ağzıbir kəndinin sakini Cavad Əhməd oğlunun danışdığı bir əhvalatı Ağzıbir camaatının yaşlı nümayəndələri bu gün də xatırlayır. O, demişdir: «Atam deyirdi ki, 12-yaşım olardı. Qəflətən kənddə qışqırıq qopdu ki, Hacımuğan kəndi yanır. 50-60 nəfər kişi atlanıb kömək üçün yola çıxdı. Bir azdan sonra

güllə səsləri eşidildi. Köməyə gedənlərin ikisi çaparaq geri qayıdıb camaata dedi ki, tez olun kəndi tərək edib, dağlara çəkilin. Rus qoşunları kəndləri dağıda-dağıda gəlir. Hacımuğanda camaat qalmayıb, hamısını qırıblar, əldən qurtarənlar dağlara qaçıb. Böyük Ördəkli (indiki Sevan şəhərinin əzəlki adı), Kiçik Ördəkli, Əfəndi, Bıqlı, Ağqala od tutub yanır. Evləri yandırır, uşaqları süngüyə taxır, sonra da odun içinə atırlar. Bizim atlıların da hamısını qırdılar, biz arxada idik, qaçıb aradan çıxma bildik: Camaat heç nə götürmədən dağlara tərəf üz tutdu. Qocaları, uşaqları aradan çıxarmaq olduqca çətin idi. Qoca atasını və xəstə anasını qoyub getməyən və götürüb aradan çıxarmaq istəyən Gülməmməd, Alməmməd, Məhəmməd adlı üç qardaşı kəndin qırağında haqlamış, hamısını nizə ilə deşik-deşik etmişdilər. Bizim kəndi də taladılar, varını-yoxun götürüb, od vurdular. Biz dağlardan çəkilib yanan kəndimizin və qonşu kəndlərin buludlara qalxan tüstüsünə baxıb ağlayırdıq.

Belə zülüm, belə ədalətsizlik görünməyib. Ruslar Qarabağda, Gəncədə, Şəmkirdə, Şəmsəddində olduğu kimi, Kəvər, Basarkeçər və Qaranlıqda da güclü müqavimətlə üzləşdilər. Lakin güclü ordu Göyçənin Kəvər və Qaranlıq (sonradan Martuni) kəndlərini odlara qalayıb, insanlarını qədarlıqla öldürüb Dərələyəzə getdilər. Geri qayıdanda rus qoşunları Basarkeçərdən Çənberəyə və oradan Gəncəyə qayıtmışdı. Həmin vaxt ələ keçən camaatı qırıb məhv etmiş, kəndləri talamışdılar. Ancaq Kəvər hölgəsindəki qırğından sonra Göyçə gölünün Toxluca, Ağbulaq, Ardanış, Hacıqərib (*Sədanaxaç-Güney E.İ.*) kəndlərinin camaatı səksəkə içində idi. Ona görə də rus qoşunu geri dönərkən onların əksəriyyəti Şahdağa çəkilmişdi. Bu ətrafda əhali nisbətən az qırılsa da, kəndlər dağılmış, böyük talanlar olmuşdu. Dağlara çəkilmiş camaat Şahdağındakı dərələrdən birində ruslara qəflətən hücum edib, xeyli sayda əsgər öldürmüşlər. Bundan sonra həmin dərənin adı «Rusqırılan» dərə qalmışdır.

1826-28-ci illərdə baş verən Rus-İran müharibəsi zamanı da Göyçənin bir çox kəndləri darmadağın edilmiş, əhalisi pərən-pərən salınmışdı. Göyçəyə ilk ermənilər də məhz bu dövürdə gətirilmişdi. Onlar ilk növbədə münbit torpağı olan kəndlərin ərazisində yerləşdirildilər.

Göyçə çox qədimdən, yeni eradan xeyli əvvəl türk tayfalarının yaşadığı ərazi olub. Qədimliyi özündə yaşadan bu diyar həm də türk folklorunun əski mərkəzlərindən biri olmuşdur. Saz-söz sənətinin, dastan, nağıl, bayatı kimi ağır ədəbiyyatı Göyçədə çox böyük inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Böyük mütəfəkkir, görkəmli Azərbaycan alimi, akademik **Yaşar Qarayev** bir çox mənbələri araşdırdıqdan sonra yazır:

«Deyirlər, dünyada ən əvvəl «söz» olub. Tanrının «ol» xitabından kainat və varlıq yaranıb. Müqəddəs göylərə inanın bu İncil və Tövrat hikməti də Göyçədə öz mütləqliyini itirir. Yox, Göyçədə ən əvvəl «saz» olub. Dünya da, söz də Göyçədə sazdan sonra yaranıb.

Tarixdə hər şey bizim üçün folklordan, folklor isə... Göyçədən başlayır. Rübabin (Fizuli qəlbinin telinin) vətəni Dəclə və Fərat arası, liranınkı Egey dənizinin sahili, qopuzun vətəni isə Göçənin bağrının başı olub. Hər halda, qopuzdan ilk ilahi, şifahi simfonik səda Qafqaza Göyçədən yayılıb...»¹.

Erməni tarixçiləri həmişə tarixə müdaxilə edəndə erməni mövqeyindən yanaşmış, böyük saxtakarlıqlara yol vermişlər.

O cümlədən, müxtəlif erməni mənbələrində Göyçə və ona yaxın ərazilər də erməni torpağı kimi təqdim edilmişdir. Əslində Göyçədə yaşayanlar türk dilli albanlar və müxtəlif türk tayfaları olmuşdur.

1828-ci ildə Göyçə ərazisi də Rusiya tərəfindən ilhaq edildi və ərazi təzə təşkil olunmuş «Erməni vilayəti»nə daxil edildi. Bundan istifadə edən ermənilər alban abidələrini, eləcə də türk abidələrinin sinəsinə xaç nişanı vurmaqla məşğul

¹ Azərbaycan folklor antologiyası, Göyçə folkloru, III cild, Bakı, 1999.səh.

oldular. Əraziləri tarixi yöndən öyrənmək sahəsində çoxlu saxta sənədlər Rusiya və Avropa mətbuatlarına ayaq açdı.

Göyçə gölünün Böyük Ördəkli kəndi yaxınlığında olan hissəsində bir ada var idi. Bu adaya azərbaycanlılar «Keşiş təpəsi» demişlər. Sonralar gölün suyu azaldığına görə ada yarımadaya çevrilmişdir. Bu adada albanlar tərəfindən qara daşdan tikilmiş bir məbəd var. Çar Rusiyası tərəfindən ərazi zəbt olunduqdan sonra rus mənbələrində məbədin adı Sev-vank (Qara kilsə) kimi, monastr Sevanqa yazılmışdır. Beləliklə, Sevank sözü Sevan formasını almışdır.

Sonrdan Sevan Yelenovka adını və qədim Böyük Ördəkli adını əvəz eləmişdir. Ermənilər qədimdə Göyçə gölüne «Geğama dzov» demişlər. Göyçə müxtəlif vaxtlarda yunanların, farsların, əfqanların, ləzgilərin, gürcülərin hücumlarına məruz qalıb. Ən başlıcası, 1828-ci ildə İrəvan xanlığı, o cümlədən, Göyçə mahalı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir. 1826-1828-ci illərdə aparılan Rusiya-İran müharibəsində Qırxbulaq mahalında 26, Zəngibasara, Gərnibasara mahalında 43, Vedibasara mahalında 33, Şərur mahalında 11, Sürməli mahalında 28, Dərəkənd-Paçenis mahalında 8, Sədli mahalında 5, Talın mahalında 27, Sərdərabad mahalında 8, Körpübasara mahalında 9, Abaran mahalında 22, Dərəçiçək mahalında 16, Göyçə mahalında 67 kənd dağıdılmışdır.¹

Göyçə mahalının Buğdatəpə, Hacımuğan, Alahverdibəy, Üçtəpə, Kərimkəndi, Yuxarı Altuntaxt, Aşağı Altuntaxt, Əyriçə, Atdaş, Axsaxtauz, Karvansaray, Qasımbaşı, Mədinə, Baş Gözəldərə, Ancığazoğlu, Qızılkilsə, Böyük ağa, Ağkilsə, Göyçay, Sultanəli, Karvansaray, Sətənəxaç, Əyriçə, Kərimağa kənd, Kamasar, Alapanax, Göyçə, Kiçik Ördəkli, Şəkərbəşi, Mixxana, Çiçəkli, Barat, Çoban çölü və başqa kəndləri

¹ İ. Şopen «İсторический памятник сосояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи» (СПб.1852) kitabından götürülmüşdür. (səh.510.518.)

dağıdılmışdır.

İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə, Göyçədə 67 kənd dağıdılıb. Lakin yerli əhalinin məlumatına əsasən mahalın 90 kəndi yerlə yeksan edilmişdir.

1828-ci ildə yaradılmış Erməni vilayətinə Göyçə mahalından adları aşağıda yazılan kəndlər daxil edilmişdir. Bu siyahı 1829-1832-ci illərdə İ.Şopen tərəfindən aparılmış kameral siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən tərtib edilmiş siyahılardan götürülmüşdür.

Bıgılı Hüseyn, Zeynalağalı, Rəhmankənd, Ağqala, Əyri-vəng, Qızılciq (Əbulkənd), Nərəduz, Qışlaq, Kəvər, Qul Əli, Kosa Məmməd, Paşa kəndi, Dəliqardaş, Güzəcik, Baş kənd, Heyranıs, Atamxan, Vəli Ağalı, Təzəkənd, Dəliqardaş, Göl-kənd, Aşağı Adyaman, Yuxarı Adyaman, Əbdilağalı, Gö-zəldərə, Ağqıraq, Aşağı Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq, Zolağac, Kolanlıqırılan Alçalı, Qarasaqqalqışlağı, Yarpızlı, Zağalı, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qanlı Allahverdi, Basarkeçər, Qoşabulaq, Aşağı Keyti, (Salman kəndi), Baş Keyti, Yellicə, Daşkənd, Daş Keyti, Tatlı Qışlağı, Zərzibil, Zod, Ağyoxuş, Əyriçə, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Kəsəmən, Şişqaya, Cil, Ardanış, Şor Əli. (Şorca E.İ.) Ağbulaq, Toxluca.

İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə, Türkiyənin Bayazet vilayətindən ermənilər gətirilənə kimi, Göyçədə cəmi 15 erməni ailəsi olub. Həmin ermənilər vaxtı ilə azərbaycanlıların öküzünü, atını nallamış, bənnalıq, dəmirçilik və dülgərlik işləri görmüşlər. Azlıqda özlərini dost, qardaş, qonşu kimi təqdim edən, hiylə ilə müsəlmanların qəlbini ələ alan bu ermənilərə hamı böyük hörmət göstərmişdir.

1831-ci ildə Qafqazın canişini işləyən Paskeviçin sərəncamına əsasən, köməkçisi Mkrtuç Arzuninin vasitəsi ilə ilk partiyada 600 nəfər erməni Türkiyənin Bayazet vilayətindən Göyçə mahalına gətirildi. Bu dövrdə İrandan gətirilən ermənilər Göyçədə deyil, Dərəçiçəkdə, Vedibasarda, Zəngibasarda, Gərnibasarda və başqa mahallarda yerləşdirildi. Ba-

yazetdən gətirilən ermənilərin ilk nümayəndələri Göyçənin Kəvər, Qaranlıq və Basarkeçər bölgələrində yerləşdirildi. Bayazetdən gətirilən ermənilərin şərəfinə Kəvər, Nor Bayazet (Yeni Bayazet) adlandırıldı. Ümumiyyətlə, 1832-ci ilə kimi mahalın kəndlərinə 1485 erməni ailəsi- 8557 nəfər erməni yerləşdirildi. Bütövlüklə olanlar hökumətin əli ilə güclə azərbaycanlı kəndlərinə və azərbaycanlıların evlərinə göndərilirdi. Xüsusilə, evlər azərbaycanlılardan alınaraq gəlmə ermənilərə verilir.

Gətirilən ermənilər Dərəçiçək və Böyük Ördəkli (Sevan) bölgəsində 15, Kəvər (Nor Bayazet) bölgəsində 12, Qaranlıq (Martuni) bölgəsində 15, Basarkeçər (Vardenis) bölgəsində 15 kənddə yerləşdirildi.

Dağıdıcı müharibələrdən böyük əziyyət çəkən və yaşayış məntəqələrinin üçdə ikisi dağıdılan Göyçə camaatı Türkiyə, İran və Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə səpələnmişdi. Bu səpələnmə nəticəsində bölgə əhalisi xeyli azalmışdı. Çar hökuməti üçün əlverişli olan bu məqam ermənilərin bu bölgədə məskunlaşdırılmasına böyük imkan verirdi. Lakin Göyçənin yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri çar hökumətinin bu siyasətindən olduqca narazı idi. Xüsusi dəstələrdən ibarət qaçaqlar tez-tez ermənilərə hücumlar təşkil edir, öldürdüklerini öldürür, bəzlərini girov götürüb dağlara çəkilirdilər. Çar hökuməti ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Kəvər bölgəsində qoşun hissələri saxlayırdı. Ermənilərin köçürülüb gətirilməsi ilə əlaqədar olaraq Göyçədə olan azərbaycanlı əhalinin sayı 99.3 faizdən 30,1 faizə enmişdi.

1831-ci ildə Basarkeçər kəndində cəmi 31 ailə-178 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Ermənilər bu bölgəyə 1828-29-cu illərdə gətirilmişdir. 1831-ci ildə Basarkeçərdə 44 kənd olmuşdur. Bu kəndlərdə 4367 nəfər türk və cəmi 9 nəfər erməni yaşamışdır. Türkiyənin Diadin paşalığından gətirilən ermənilər Basarkeçər kəndində məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlılar sıxışdırılaraq çıxarılmğa başladı. 1931-ci ildə

Basarkeçər kəndində cəmi 19 nəfər azərbaycanlı qalmışdı.

Köçürülən ermənilərin bir hissəsi Dərəçiçəyin və Göyçənin kəndlərinə aşağıdakı qaydada yerləşdirilmişdi:

Kaxsı kəndinə	-	246 nəfər
Ağparaya	-	184 nəfər
Aşağı Axtaya	-	339 nəfər
Yuxarı Axtaya	-	349 nəfər
Qarnıyarığa	-	418 nəfər
Rindamala	-	720 nəfər
Zincirliyə	-	87 nəfər
Fərruğa	-	156 nəfər
Babakişiyə	-	230 nəfər
Tayçarığa	-	336 nəfər
Tutmaneşnə	-	468 nəfər
Şəhrizə	-	422 nəfər
Çırçıra	-	126 nəfər
Böyük Ördəkliyə	-	379 nəfər
Çubuxluya	-	845 nəfər
Nərədüzə	-	605 nəfər
Qışlaya	-	179 nəfər
Kəvərə	-	1346 nəfər
Qulalıya	-	709 nəfər
Kosa Məmmədə	-	489 nəfər
Paşa kəndə	-	464 nəfər
Dəliqardaşa	-	700 nəfər
Küzəçiyə	-	266 nəfər
Başkəndə	-	178 nəfər.
Hətəmxana	-	169 nəfər
Vəliağalıya	-	322 nəfər
Təzəkəndə	-	77 nəfər
Dəlikdaşa	-	172 nəfər
Gölkəndə	-	273 nəfər
Aşağı Aydamana	-	331 nəfər

Yuxarı Aydamana	-	94 nəfər
Əbdülağlıya	-	96 nəfər
Gözəldərəyə	-	560 nəfər
Ağqaxa	-	180 nəfər
Aşağı Qaranlığa	-	289 nəfər
Yuxarı Qaranlığa	-	303 nəfər
Zolağaca	-	289 nəfər.
Kolagirəna	-	181 nəfər

Ümumiyyətlə, Basaprkeçər və Martuni ərazisinə 8557 nəfər erməni yerləşdirilib. 1828-ci ildən 1988-ci ilə kimi azərbaycanlılara məxsus 430 min hektar ərazi, habelə 141 min hektar Göyçə gölü (Sevan gölü) ermənilərin əlinə keçib.

Paskeviçin erməniləri Zaqafqaziyada yerləşdirməsini Ermənistanın rəsmi dövlət mətbuatı bu cür səciyyələndirir: «Bunun nəticəsində 14 mindən çox ailə (təqribən 100 min nəfər) köçürülüb Zaqafqaziyada yerləşdirilmişdi. Ərzrum paşalığından köçürülən ermənilər Axalsqda və Axalkələkdə, Qars paşalığından köçürülənlər Şirakda, Talində, Abaranda, Bayazetdən köçürülənlər Kəvərdə, Dərəçiçəkdə, Sürməlidə, yerləşdirildilər. Qərbi Ermənistanda erməni əhalinin azalması hesabına Şərqi Ermənistanda ermənilərin sayı artdı.»¹

Bütün bu faktlar təsdiq edir ki, indiki Ermənistan ərazisinin köklü əhalisi türklər olmuşdur. İstər-istəməz B.İşxanyanın bir fikri yada düşür: «*Antik dövrü ermənilərin əsl vətəni olan Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, yəni Rusiyadan kənarında yerləşirdi.*»²

Ermənilərin tarixi saxtakarlıqlarını ifşa eləyən yüzlərlə sənəd vardır ki, onları üzə çıxarıb ictimaiyyətə çatdırmaq lazımdır. Bүgүnkü Ermənistanı Ermənistan eləyən Rusiya

dövləti olmuşdur. Bu torpaqlarda ermənilər tarixlər boyu çox cüzi şəkildə yaşamışdır. Azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, çox təəssüf ki, saxta təbliğatları ilə dünyaya ictimaiyyətinin böyük hissəsini həmin ərazilərin erməni torpağı olmasına inandıra bilmişlər. Həmişə böyük iddialarla yaşayan ermənilər güclülərə söykənərək törətdikləri təxribatları, terror əməliyyatlarını, xəyanətləri bəzən başqalarının adına yazmış, bəzən də öz bəd əməllərini qəhrəmanlıq kimi səciyyələndirmişlər. Onların indiki Ermənistan ərazisinə necə sahib olmaları haqda N.N.Şavrov «Zaqafqaziyada rus işinə təhlükə» kitabında aydın və dəqiq şərh edir. O, yazır: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürülmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axısxa və Axılkələk qəzalarında da yerləşdirirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrılmış, 2 milyon rubldan artıq məbləğdə müsəlmanlardan xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahilini həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi köçürülən 124 min erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən artıqdır.

Çarın Tiflisidə əyləşən canişini, general Daşkov-Borantsovun (onun arvadı Yelena erməni idi) III sayılı fərmanına görə, Göyçənin Yeni Bayazed, Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur və İrəvan camaatı evinin artıq hissəsini 15, həyatının sahəsinin yarısını 7, üzümçülük və meyvə bağlarının üçdə birini 10 manat qızıl pula məcburən İrandan gətirilən erməni ailələrinə

¹ Korkodyan Z...Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931,səh. 112.)

² Erməni Sovet Ensiklopediyasının «Sovet Ermənistanı», cildi, ermənicə, səh. 128, 136. İşxanyan B. Qafqaz xalqları, Petroqrada, 1916, səh.18.

satmalı idi. Bu minvalla Azərbaycanlı əhali sıxışdırılır, ermənilər günü-gündən İrəvanda və xanlığın ərazisində möhkəmlənir, Dağlıq Qarabağda oturaq həyata keçir, ən münbit torpaqlara sahib olurdular.¹

N.N.Şavrova görə, Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı.²

Rusiyanın işğalına məruz qalmış əzəli Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin yerləşdirilməsi əsasən iki istiqamətdə aparılırdı. Ermənilərin sayı artırılmaqla, azərbaycanlıların sayı azaldılırdı. Bunun üçün azərbaycanlı əhali sıxışdırılıb çıxarılırdı.

Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlarda ermənilərin yerləşdirilməsinin baş planını cızmuş İPyotr 1724-cü ilin may ayında Matuskinə yazırdı ki, Bakını möhkəmləndirmək üçün Gilandan, Mazandarandan və digər yerlərdən erməniləri gətirib Bakıda və müsəlmanlar yaşayan digər ərazilərdə yerləşdirmək lazımdır.

XIX əsrin rus tarixçisi Sergey Mixayloviç Salovyovun 1989-cu ildə Moskvada çapdan çıxmış «Rusiya tarixi üzrə mühazirə və hekayələr» kitabında yazılıb:

Rusiya ətrafındakı işğal olunmuş ərazilərdə möhkəmlənmək üçün Pyotra görə ən yaxşı vasitə buralarda xristian əhalisinin çoxaldılması, müsəlmanların isə azaldılması hesab olunurdu.

Azərbaycanın İrəvan ilə Rusiya arasında bölüşdürülməsi və eləcə də İran xanlığında ermənilərin yerləşdirilərək erməni dövlətinin yaradılmasına zəmin yaradılması ermənilərin əl-qolunu daha da açdı. İndi onlar Rusiyanı və eləcə də digər Avropa dövlətlərini Türkiyə ilə müharibəyə qoşmağa can atırdılar. 1880-ci ildə İrəvana ermənilərin axımını təşkil etmək və burada

¹ «525-ci qəzet», Bakı, 7 yanvar 1998-ci il.

² Şavrov N.N. Novaya uqroza russkomu delu v Zakavqaziye: predetoqayaya rasprodaja Muqani inorodtsam, SPB, 1911, səh.63-64. Turalqa Arzumanlı V. N. Mustafayev N. göstərilən əsəri, səh 43.

onların çoxalmasını təmin etmək üçün «Ayaser» (erməniləri sev) və «Azqaser» (millətini sev) adlı dərmək ciddi fəaliyyətdə idi. Həm də İrəvana gətirilən erməniləri şəhərin mərkəzində yerləşdirməyə çalışırdılar.

Bu dövrlərdə ermənilər bütün güclərini səfərbərliyə almışdılar. Türkiyəni böyük dövlətlərin əli ilə dağıtmağa çalışırdılar. Hər hansı bir bölgədə toqquşmalar törədir, arxasınca türklərin erməniləri qırması, incitməsi kimi böhtana əl atır və qaraqışqırıq qoparırdılar. Eyni zamanda, bu iş xarici dövlətlərin İstanbuldakı nümayəndələrinin müdaxilələri də öz təsirini göstərirdi. Rusiya və digər Avropa dövlətləri Türkiyədəki erməniləri öz xeyirləri üçün işlədirdilər. Türkiyənin parçalanmasını və burada da erməni dövləti yaradılmasını istəyən ermənilər bu ölkə haqda hər cür iftira yağdırırdılar. Guya Türkiyə erməniləri böyük problemlərlə üz-üzə yaşayırlar. Əslində irq, din və məzhəb azadlığına osmanlılar qədər riayət edən ikinci bir dövlət yox idi.

Van və Bitlisdə Rusiyanın baş konsulu işəyən General Mayevski Rusiya hökumətinə verdiyi məxfi raportda yazırdı: «Ermənilər tərəfindən Türkiyədə törədilmiş faciənin məsuliyyəti birinci növbədə erməni inqilab komitələri və onlarla bərabər işləyən inqilabçıların, eləcə də, bunları təşkil və təbliğ edən bəzi xarici hökumətlərin üzərinə düşür. 1860-cı il Osmanlı erməniləri arasında milli hərəkatın başlanğıc tarixi kimi qeyd olunur. Bu dövrdən etibarən bir sıra xeriyə cəmiyyətləri adı altında millətçi hərəkatlar yaradılmağa başlandı.

1887-ci ildə “Hnçak” Komitəsi məşhur komitələrdən biri oldu. Qafqaz ermənisi Avetis Nazarbəyin arvadı Maro ilə İsveçrədə yaratdığı bu komitə guya Karl Markınsın prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Ancaq “Hnçak” Komitə üzvlərinin məqsədi Türkiyə Ermənistanını ayırmaq, daha sonra Rusiya və İran Ermənistanları ilə birləşərək müstəqil bir Ermənistan

yaratmaq idi.¹

“Hnçak”ın təşəbbüsü ilə ermənilər Türkiyədə çoxlu qırğınlar təşkil edib, qanlar axıtdılar. 30 ildən artıq qanlı fırtınalar zamanı təbii ki, ermənilər də böyük əzab-əziyyətə qarşılaşmalı oldular. Türkiyə ərazilərindən kənarında yaşayan erməni liderləri öz təhlükəsizliklərini təmin etməklə camaatı qırğınlara təşviq edirdilər. Məhz bu mənzərəni seyr edən Trabzondakı İngilis konsulu 1895-ci ildə İstanbuldakı səfirləri Filip Kuryeyə göndərdiyi raportunda yazırdı:

«“Hnçak” liderləri Türkiyənin xaricindən idarə edirdi. Belə ki, özləri tamamilə təhlükəsizlik şəraitdə olduqları halda, Türkiyədəki ideya yoldaşlarının həyatını təssəvür edilməz hala çatdırmışdılar.

Məqsədləri müsəlmanları xristianlara qarşı təhrik etmək, qırğınlar törətməklə məmləkəti dəhşətli vəziyyətə salmaq idi.»

1890-cı ildə isə Qafqazda “Daşnakstyun” adı altında yeni cəmiyyət yaradıldı.

Rusiyanın tərəfdarı olan daşnakların ilkin məqsədi Tiflisdə təşkil olunmuş «Gənc Ermənistan», Mərkəzi Van şəhərində olan «Armenaqanlar» erməni cəmiyyəti və «Hnçaklar» quruplarını birləşdirərək Türkiyədə fəaliyyət göstərən partizan dəstələrinə yardım etmək idi. Əslində, partizan adı ilə fəaliyyətdə olan bu silahlı dəstələr terrorçu təşkilatlar idi. Bu komitənin öz təşkilatına verdiyi əmr aşağıdakı kimi idi:

«Türkü, kürdü hər yerdə, hər cür şəraitdə vur. Mürtəceləri, dinindən dönənləri, erməni xəfiyələrini, xainləri öldür. İntiqam al».

Türkiyə dövlətinin ərazisində həmişə qarışıqlıqlar salan ermənilər İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal edildikdən və xanlığın ərazisi «Erməni vilayəti» adlandıqdan sonra üsyanların sayı da artmağa başladı. Xüsusilə, Zeytunda üsyanlar

¹ M.Sədi Koçaş, *Tarixində ermənilər və türk erməni münasibətləri*, Bakı, 1998, səh. 62.

(1865, 1867, 1878, 1879-cü illər) dayanmaq bilmirdi. Zeytunda ən böyük üsyan 1895-ci il üsyanı idi. Bu üsyan vaxtı 600 türk əskər və zabiti əsir düşmüş və öldürülmüşdü.

Ermənilər 1886-cı ilin avqustunda Osmanlı bankına basqın etdilər.

Avropanın diqqətini Türkiyəyə çəkmək üçün Ərzurum (1890) üsyanı iftiralarla dolu «erməni mələləsi»nin başlanğıcı idi.

Ərzurum üsyanının ardınca, elə həmin ildə İstanbulda «Qumqapı nümayişi» adlanan hadisə baş verdi. Hadisəni törədən ermənilər türkləri günahlanmaq və «zavallı erməni» obrazı yaratmaq üçün hər cür fitnəkarlığa əl atırdılar. «Qumqapı nümayişi»ni idarə edən Cantulyanın aşağıdakı fikri ermənilərin şeytanlığının iç üzünü açmaq üçün kifayətdir.

«Erməni hadisəsini dünyaya unutdurmamaq və Ərzurum üsyanı ilə Mera bəy hadisəsini genişləndirmək, Avropa elçilərinin gözü qarşısında bir hərəkət düzəltmək, İstanbulun daha sıx olan ermən əhalisini hadisələrin içərisinə qatmaq, sarayı təhdid etmək, inqilab fikrini xalq arasında yaymaq».¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Qumqapıda ermənilər kilsədə dua oxuduqdan sonra çoxlu qan tökülməsini təşkil etmişdilər.

1894-cü ildə Sasun üsyanı, 1895-ci ildə İstanbulda Babi-Ali nümayişi, 1896-cı ildə Van üsyanı...

İyunun 1-də alovlanan bu üsyan haqda Rus konsulu general Mayevski yazırdı:

«Avropanın diqqətini cəlb etmək üçün törədilmiş bu hərəkətdən əvvəl komitəçilər bəzi ermənilərə qarşı da təcavüz etmiş, ruhani başcısı Poğos kilsəyə gedərkən öldürülmüşdü. İnqilabçılar haqqında heç bir zaman təqib tədbiri görülmədiyindən, bunların cürəti artmış, müsəlmanların da səbri tükənmişdi:

¹ M.Sədi Koçaş *tarixdə ermənilər və türk ermənisi münasibətləri*, Bakı, 1998, Səh. 89.

Aranı qarışdırmaq üçün kilsə xadimi Poğosu öldürən ermənilər bütün dünyaya bu qətli türklərin törətdiyi kimi fitənəkar məlumatlar yayırdılar. Bu hadisənin canlı şahidi olan İngilis konusulu Ulyamıs yazırdı:

«Bütün bu hallara sərsəm ermənilər səbəb oldular. Qəzetlərdə erməni məsələsinə aid yazılanlar yalandır. Üsyan etmiş erməni başçıları arasında Amerika, Rusiya, Bolqarıstan təbəələri var. Cəmi 600 nəfərə qədərdirilər. Rus tufəngləri ilə təchiz edilmişlər. Tamamilə günahsız öldürülən türklərə aid əlimdə sənədlər var. Türklər yalnız Anadoludakı müsəlmanların deyil, digər millətlərin də ən yaxşılarıdırılar».

XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyasında Rusiya imperiyası əhalinin siyahıya alınmasını keçirmişdir. 1897-ci ildə burada 313 178 azərbaycanlı yaşamışdır. Hələ onda indiki Ermənistanın bir çox mahalları buraya daxil deyildi. Bu da Qafqazda Bakı və Gəncə quberniyalarından sonra üçüncü yeri tuturdu. 1890-cı ilin sonlarında «Daşnakstyun» partiyası yaradıldıktan sonra ermənilərin torpaq iddiası daha da artdı. Partiya öz fəaliyyətində millətçiliyi əsas meyar kimi qəbul edərək, Rusiyanın və digər Avropa dövlətlərinin köməyindən istifadə etməklə qarşısına Ermənistan torpaqlarını genişləndirməyi məqsəd qoydu. Daşnaklar İrəvan quberniyasında, eləcə də, ona yaxın mahallardan Azərbaycan türklərini çıxarmaq və yeni torpaqlar əldə etməklə «Böyük Ermənistan» xülyasını gerçəklətməyə başladılar. Onlar hər hansı bir müharibəyə başlamazdan əvvəl müəyyən təxribatlar törədirdi, terrorçuluqla məşğul olurdular. Bundan sonra bütün dünyaya car çəkirdilər ki, ey xristian qardaşlar, qoymayın türklər bizi qırdılar. Əslində ermənilər Türkiyədə çox sərbəst yaşayırdı, heç bir dini ayrışçılıq hiss etmirdilər.

Odisnom Çarl Eliot (Britaniya) Qratan Çerrinin «Asiya Türkiyəsi boyunca» (1878) kitabına istinad edərək yazırdı: «Osmanlı hökumətində din tam azaddır və hökumət

xristianların dini işlərinə, məktəbdə və ya kilsədə öyrəndiklərinə heç vaxt qarışmır. Bundan artıq din və təlim azadlığı tələb etmək qeyri mümkündür.»

Erməni xarakterindən söhbət açarkən V.Veliçko yazır:

«Ermənilərdə həm də başqa xalqlarla məcburi, zorakı cütləşdirmələr də olub. Qorxaqlığı Ön Asiyada zərb-məsələ çevrilmiş bu xalqdan bəzən qaranlıq fonda parlaq, istisna olaraq istedadlı və igid sərkərdələrin yetişməsinə yalnız bu səbəblə izah etmək olar. Bundan aydın olur ki, onlarda başqa cəngavər xalqların qanı axır, əsil erməni isə bir neçə yerli dildə olan ümumqafqaz zərb məsələsində deyildiyi kimi «dovşandan da qorxaqdır.»

«... Gücsüzlər yanında lovğalıq, təkəbbürlük, qəddarlıq, güclülər yanında isə qul kimi quyruq bulamaq, nəhayət, özlərini reklam eləməkdə müstəsna bacarıq və hədsiz şöhrətpərəstlik, bütün bunlar yəhudi xüsusiyyətləridir, ancaq bu xüsusiyyətlər ermənilərdə daha kobud şəkildə nəzərə çarpır».¹ Özlərini ruslara mərhəm göstərən ermənilərin əsas məqsədi bu böyük dövlətin əli ilə «Qafqazda erməni padşahlığı» yaratmaq işinə xidmət edirdi.

1905-ci il inqilabının geniş vüsət aldığı bir vaxtda çarizm Qafqazda inqilabı boğmaq məqsədi ilə xalqlar arasında düşmənçilik toxumu səpirdi. Öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ədavətin qızışdırılması ermənilərin ürəyindən idi. Ermənilər onsuz da qırğın törətməyə hazırlıq görür və Qafqazda müstəqil dövlət yaratmağa can atırdı. Belə düşünürdülər ki, müharibə yolu ilə kim qalib gələrsə, Qafqaz müstəqil olduqda həmin millət hakim olacaqdır.

Nəhayət, 1905-ci ildə çar imperiyasının köməyi ilə ermənilər 118 Azərbaycan kəndinə hücum etdi. Qəsbkar rus ordusu ermənilərə yaxından kömək edirdi. Bu dövrdə çarın əmri ilə azərbaycanlılara silah gəzdirmək qadağan edildi.

¹ V.Veliçko, «Qafqaz»- «Vətən səsi» 30 may 1990, № 6.

Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına hücum edib qan tökür, qarət edir, talanlar törədir, digər tərəfdən də azərbaycanlıları «vəhşi» adlandıraraq erməniləri qırmaqda suçlandırırdılar.

Hələ 1904-cü ildə ermənilər azərbaycanlıları hədələyərək dövlət əleyhinə qaldırmağa çalışırdılar: «Əgər bizə qarışmasanız, biz sizin qanınız ilə yeri doyurucaq və sizin millətinizə od vurub dünyanı oda salacağıq». («**Həyat**», 1905, № 30).

Ermənilər xristian aləminə yaydılar ki, bizim müsəlmanlarla apardığımız müharibə yalnız “xristianlığı müdafiə” məqsədi güdür. «Aman, biz ermənilər cəmi xaçpərəslərin üzərinə hücum edən hilali taleyin qabağında, önündə mətin bir səd kimi dayanıb onları mühafizə edirik və ona görə də, xüsusən ruslar gərək bizə hami olsun». («**Həyat**» 1906, №46).

Rusiyadan hərbi və maddi yardım alan, təpədən dırnağadək silahlanmış ermənilər heç bir hazırlığı olmayan, silahsız azərbaycanlıların üzərinə hücumu keçdilər. Zəngəzur, Vedibasar, Zəngibasar, Dərəçiçək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Pəmbək mahallarında azərbaycanlılar nizami ordu tərəfindən məhv edildi. Ermənilərin törətdikləri qarət və talanlar namərcəsinə həyata keçirilirdi.

Zəngibasarın Xırda Şöllü (Dəmirçi) kəndinin ağsaqalları ilə «dil tapan» ermənilər onları sülhə çağırıb və onları ağ bayraqla Hacı Elləz kəndi (Darakert) yaxınlığındakı qumluqda danışıqlar aparmağa dəvət ediblər.

Azərbaycan kəndlərinin nümayəndələri ağ bayraqla sülh çağırışına gedərkən xain və hiyləgər daşnaklar tərəfindən gülləbaran edilir. Ən acınacaqlısı odur ki, hamilə qadınları nizələrə taxır, uşaqların və qocaların başını kəsir, ümumiyyətlə, azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər. Həm də öz iyrenc təbliğatları ilə özlərinin törətdikləri bu vəhşilikləri Azərbaycan türklərinin ayağına yazırdılar.

1905 və 1906-cı ildə erməni qaragüruhu Türkiyədə olduğu kimi, Qarabağda, Bakıda, İrəvanda, Təbrizdə, Naxçıvanda da fitnə-fəsad törədir, dinc müsəlmanları rəhmsizcəsinə məhv

edirdilər. Sonra isə həyasızcasına dünyaya yayırdılar ki, müsəlmanlar zavallı erməniləri qırırlar.

Lalayev soyadlı erməni 20-30 nəfərdən ibarət quldur dəstəsi yaradaraq Bakının küçələrində müsəlmanları atəşə tutmuş, xeyli sayda adamın ölümünə bais olmuşdu. Bundan bir az sonra erməni terrorçuları qubernatorun faytonunu bomba ilə partladaraq onu qətlə yetiriblər.

1905-ci ildə İrəvanda müsəlmanların az yaşadığı bir məhəlləyə hücum edərək günahsız adamları qırmağa başlayıblar. Səlnaməçi qeyd edir ki, müsəlmanlar az olsa da, ermənilərə qarşı böyük müqavimət göstərmiş və mərdliklə vuruşmuşdular. Həmin qeyri-bərabər döyüşdə 40 erməni, 2 müsəlman öldürülmüşdü. Sursatı qurtaran türklər məhəllədən qaçmalı olublar. Ermənilər aradan çıxma bilməyən kimsəsiz qadın və uşaqları amansızcasına məhv etmişlər. Bunu eşidən şəhərin ətraf kəndlərindəki Azərbaycan türkləri ermənilərin üstünə yerimiş, aslan kimi qəzəblənmiş insanlar ələ düşən erməniləri məhv etmişlər.

Qafqaz canişini tez işə qarışmış, Şeyxülislamı və katolikos Hayriki işə qoşmuşdur. Ermənilərə qarşı başlanan hücum qısa vaxtda dayandırılmışdır.

İllərdən bəri silahlanan ermənilər 1905-ci ildə Naxçıvanda qəflətən dinc müsəlmanların üzərinə hücumu keçdilər. Canı boğazına yığılmış Naxçıvan əhalisi balta, bel, daş, dəmir götürərək quduzlaşmış ermənilərin üstünə atılaraq onları tərksilah edirlər. Müsəlmanlar bundan sonra erməni kəndlərinə hücum edir. Bu zaman Böyük Badamlı kəndinin erməniləri irəliyə çıxıb, kəlmeyi-şəhadət oxuyub, müsəlmanlığı qəbul etdiklərini deyirlər. Müsəlmanlar onların bu hərəkətini görüb böyük ehtiramla geri dönürlər.

Naxçıvanda, İrəvanda və Bakıda dinc əhalinin ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyini eşidən Təbriz camaatı böyük bir qətiyyətlə ermənilərin üstünə hücumu keçir. Bu vaxt hay-küy salan, ağlayıb-sızlayan ermənilər qaçıb gizlənməklə Təbriz

hakimindən kömək istəyir. Təbriz hakimi böyük mərhəmətlə onların təhlükəsizliyini təmin edir.

1905-1906-cı illərdə ermənilər Şuşada da iğtişaşlar yaradır. Onların məqsədi Şuşanı ələ keçirmək olub.

Ermənilər istər Bakı, istər İrəvan, istər Şuşa və başqa yerlərdə iğtişaşlar törədir, məğlub olduqlarını gördükdə isə müsəlmanları dilə tutur, bunu bir neçə yaramaz erməninin etdiyini deyərək canlarını qurtarırdılar. Lakin bir az ara sakitləşən kimi yeni qüvvələr toplayır, başqa xoşagəlməz hadisələr törədirdilər.

1905-1907-ci illərdə Gəncədə, Gümrüdə, Naxçıvanda, İrəvanda, Şuşada baş verən bir çox toqquşmalar nəticəsində xeyli sayda günahsız Azərbaycan türkü məhv olmuşdu. Göyçənin 120-dən artıq kəndi dağılıb, əhalisi qaçqın düşmüşdü.

1905-ci il hadisələrində indiki Ermənistan ərazisindən 350 mindən artıq Azərbaycan türkü yerindən-yurdundan didərgin düşüb dağa-daşa səpələndi. Bu ağır müharibədə 150 mindən çox azərbaycanlı Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Orta Asiya ölkələrinə yayılırlar.

1907-ci ildə qaçqınlar qayıdıb öz yerlərində məskunlaşarkən onların sayı 150 minə yaxın olub. Rus hökuməti boşalmış azərbaycanlı kəndlərinə dərhal erməni ailələri göndərir, hər cür fitnəkarlıqlara əl ataraq azərbaycanlıların kəndlərinə qayıtmağına mane olurdular. Həmin ərəfədə bütün ümidlərini Rusiyaya bağlayan ermənilər rusların əlində bir növ oyuncağa çevrilmişdi. Onlar rusların təhriki ilə türklərə qarşı hər cür xəyanətə baş vurdular.

1904-cü il aprelin 13-də Samsunda üsyan başlamışdı. Bu dövrdə Türkiyədə aparılan erməni üsyançılarının ilhamvericiləri İngiltərə və Fransa dövlətləri idi. Bu dövlətlərin yardımı ilə üsyanlara «Daşnakstyun» və «Hnçak» təşkilatları rəhbərlik edirdi. 1905-ci ilin 21 iyul günü İstanbulda məscidin qarşısında ermənilər bomba partlatmışlar. Bu hadisə zamanı çoxsaylı günahsız insanlar həlak olmuşdur.

1904-cü il martın 27-də Adanada üsyan başlayır. Bütün bu üsyanları və qarışıqlığı Çar Rusiyası təşkil edir.

Erməniləri Türkiyəyə qarşı silahlandıraraq qanlı toqquşmalara təhrik edir. Rusiya kimi böyük bir dövlətin güclü himayəsinə arxalanan ermənilər demək olar ki, ara vermədən qanlı hadisələr törədirlər. Amerikalı missioner Qrilman hadisələri olduğu kimi belə təsvir edirdi:

«Adana və Mərsində sərsəri hisslərlə hərəkət edən bir sıra erməninin qədim xalq şərqiləri oxuyaraq gəzdikləri doğrudur. Təcrübəsiz və gənc yepiskop Muşəğin Adana düzənliyində kəndlərdə gəzərək ermənilərə az yemək yemələrini, geyim və əşyalarını satıb silah almalarını tövsiyə etdiyini, başına tac qoyaraq şəkil çəkdiyini və Adana sahillərinə silah çıxartdığı da doğrudur. 200 silahlı erməninin müsəlmanları öldürməyə and içdikləri də doğrudur»¹.

Məhz yepiskop Muşəğin başçılığı ilə 27 mart 1909-cu ildə ermənilər iki türkü öldürdükdən sonra Adana üsyanı başlamışdır.

Ermənilər ardı-arası kəsilməyən üsyanları təşkil edir, Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibələrdə rusların tərəfindən vuruşur, çoxsaylı terror hadisələri törədirdilər. Ermənilər böyük dövlətlərin köməyinə arxalanaraq törətdikləri ağır cinayətləri çox vaxt gizlətmir və iftixarla türkləri məhv etdiklərini yazırdılar. 1915-ci ildə iki gün ərzində Van şəhərinin bütün əhalisini qırdıqlarını qəzet səhifəsinə çıxararaq yazırdılar:

«Vanı əldə etdik, qalanı aldıq. Vanda ancaq 1500-ə qədər qadın və uşaqdan başqa türk qalmayıb».²

Ərzurumda ikinci topçu alayının komandiri podpolkovnik Tverdoxlebov ermənilərin zülmünü görüb yazırdı: «Rus zabidləri müdaxilə etməsəydi, türk ordusu Ərzurumu geri aldığı

¹ «Nyu York Tayms» qəzetinin 23 oktyabr 1909-cu il

² Amerikada çap olunan «Qoçnak» qəzeti. 24 may 1915-ci il.

zaman şəhərdə bir türk də qalmayacaqdı».

1913-cü ildə Çar Rusiyası Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkiz və Qarsı tutdu. Rusların artilleriyasını ələ keçirən ermənilər türklərə qarşı qəddarcasına vəhşiliklər törətdilər. 1914-1915-ci illərdə Sarıqamışda türk kəndlərini yerlə-yeksan etdilər, dinc əhalini vəhşiliklə qılıncdan keçirdilər.

1914-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında başlayan müharibədə türk ordusundakı ermənilər türklərə arxadan zərbə endirdikdən sonra rus ordusu ilə birləşdilər. Onlar yaşayış məntəqələrini dağıdır, qadın və uşaqları qəddarlıqla məhv edirdilər. 1915-ci ildə ruslarla əlbir olan ermənilər Şərqi Anadoluda amansız qırğınlar törətdilər. Bir milyona qədər türk yerindən, yurdundan köçməli oldu. Onların müəyyən hissəsi yollarda aclıq və səfalətdən tələf oldu. Ermənilər car çəkib dünyaya səs saldılar ki, türklər tərəfindən genosidə məruz qalmışlar. Qərb dövlətlərinin təhriki ilə erməni qırğını öyrənmək məqsədi ilə general Harbordun rəhbərliyi ilə 1919-cu ilin sentyabrında Türkiyəyə gəlmiş heyət (ermənilərin xeyrinə çalışsa da) faktlar qarşısında etiraf etməli oldu ki, türklər ermənilərə qarşı heç bir genosid törətməmişlər.

1915-ci ildə Qafqaz canişini Vorontsov Qafqaz cəbhəsi komandanlığına yazırdı ki, 15.000 erməni könüllüsü ruslar tərəfindən türklərə qarşı vuruşurlar. 1916-cı ildə 250 min erməni rus ordusunun tərkibində döyüşlərdə iştirak edir. Batumi istiqamətində isə 50 min erməni Fransa qoşunlarının tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşur.

Birinci dünya müharibəsi zamanı Rusiyanın məğlubiyyəti Türkiyə cəbhəsində vuruşan erməni qoşun hissələrinin İrəvan, Zəngəzur və Göyçə bölgələrinə keçməsinə səbəb olmuşdu. Sevan-Nor Bayazet-Dərələyəz istiqaməti ilə Zəngəzura gedən erməni qoşun hissələri yolboyu yerləşən türk kəndlərinə hücum çəkib, bütün kəndləri viran qoyub, dinc əhalini qılıncdan keçirmişlər. Sağ qalanlar dağ cığırları ilə İrəvana üz tutmuşdur. Qaçqın əhali Uluxanlıya (Masis) yığılmış və oradan

Türkiyəyə keçmişdir.

Türkiyə qoşunları Gümrünü, Böyük Qarakilsəni zəbt etdikdən sonra qaçqın əhali onların arxasınca gələrək Qazax bölgəsində məskunlaşmışdır.

Min bir əziyyətə düşər olsa da, Vətən həsrəti ilə yaşayan bu əhalinin əksəriyyəti 1921-22-ci illərdə viranəyə çevrilmiş Göyçənin kəndlərinə qayıtmış və bu zaman evlərini ermənilərin tutduğunu gördü. Ağzıbir kəndinin sakini, uzun illər «Sovet Ermənistanı» qəzetinin baş redaktoru, Tovuz rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmiş Həbib Həsənov xatirələrinin birində yazır: «Qohum-əqrabamızın sağ qalan üzvləri geri qayıdanda məlum olub ki, sayı 100 nəfərdən artıq olan bu adamlardan cəmi 13 nəfəri salamat qalıb. Umumiyyətlə, kəndimizin adamlarının sayı 10 dəfə azalmışdı.

«Qızıl ziyarət» deyilən dağda obamız var idi. Yayın 3 ayı yaylağa köçər, mal-qaranı orada saxlardıq. Bir dəfə uşaqlarla obadan xeyli aralı düzəngaha getmişdik. Gördüyümüz mənzərə bizi dəhşətə gətirdi. Onlarca hektar sahə, mal-qara, at, insan kəllələri və sümükləri ilə dolu idi. Qorxudan qaçıb evə gəldik. Gördüklərimizi anama söylədikdə dedi ki, balam, oraya getməyin, Hacımuğan kəndinin camaatını ermənilər qaçaq vaxtı orada bütövlükdə qırıblar.

Qonşu Bıqlı və Əfəndilər kəndinin də xarabalıqları qalmışdı. Daşnaklar həmin kəndlərdə camaatı qayaların arasına toplayıb kütləvi qaydada məhv etmişdilər. Həmin yerdə qırılan insanların sümükləri 1970-ci illərə kimi qalırdı».

Hacımuğan kəndinin sabiq sakini Miryaqub Cavad oğlu Hüseynovun dediyinə görə, həmin ailənin 20 üzvündən yalnız iki qardaş- Mirəli və Miryaqub qaçıb canını qurtara bilmişdi. Ermənilər 18 nəfər qoca, uşaq və qadının başını kəsib, mizin üstünə düzmüşdülər.

Türkiyəyə qarşı son dərəcə ağır zərbələr vuran, necə deyirlər, onun «şah damarına» qılınc endirən ermənilər türklərlə mübarizədə itirdikləri ermənilərin sayını süni şəkildə birə beş

artıraraq, onlara qarşı genosid törədildiyini dünyaya bəyan etməyə başladılar. Türkiyəyə qarşı müharibələrdə birgə iştirak edən dövlətlər də ermənilərin böhtanına, şər-şamatasına bəraət qazandırmğa çalışırdı. Günü bu gün də bu başabəla fitnəkarlıq davam etməkdədir.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldı. İki gün sonra Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycan torpaqları üzərində Ermənistan dövləti yaratmaq missiyası ortaya çıxarkən onun paytaxtını müəyyən etmək lazım gəldi. Azərbaycan hökuməti orada olan ziddiyyətə son qoymaq məqsədi ilə İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getdi. İrəvan Milli Şurası çox ciddi şəkildə məsələyə etirazını bildirmişdi.

İyunun 4-də Batum şəhərində Türkiyə ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Ərazisi 9 min kv.km olan Ermənistan Respublikası Yeni Bəyazid qəzasından, İrəvan qəzasının beşdə üçündən, Eçmiədzin qəzasının dördüdə birindən, Aleksandropol qəzasının dördüdə birindən ibarət idi.

Bu müqavilədən təqribən iki ay əvvəl daşnak ordusu Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Qarabağda, İrəvanda və Zəngəzurdada misli görünməyən vəhşiliklər törətdilər və az vaxtda 100 mindən artıq dinc əhalini qılıncdan keçirdilər.

Batum müqaviləsinə baxmayaraq daşnak hökuməti öz ərazilərini genişləndirmək məqsədi ilə hücumlara başladı.

Bir-birinin ardınca azərbaycanlılar yaşayan əyalətlər dağıdılır, insanlar qəddarlıqla məhv edilirdi. Gəncədə təşkil olunmuş yeni hökumət Bakıdan başqa bütün Azərbaycanı idarə edirdi. Bakı bolşeviklərin və rus alaylarının işğalı altında idi. Quduzlaşmış ermənilər şəhərdə ağılasıgmaz vəhşiliklər törədirdilər. Bakını xilas etmək lazım idi. Bu məsələni həll etmək üçün qardaş Türkiyənin köməyinə ehtiyac duyulurdu. Məhz bu mənada Fətəli xan və onun rəhbərlik etdiyi kabinet Osmanlı hökumətindən yardım istədi.

Azərbaycanın təhlükəsizlik və asayişini bərpa etmək

Osmanlı dövləti tərəfindən qəbul edildi. Beləliklə, 5-ci Qafqaz firqəsi Azərbaycana göndərildi. 15-ci firqə və Azərbaycandan olan könüllülərin birləşməsi ilə «İslam ordusu» adı altında bir ordu quruldu. **Nuru paşanın və polkovnik Mürsəl bəyin** komandanlığı altında döyüşən bu ordu sentiyabrın 15-də Bakını işğalçılardan azad etdi. Şəhər mənşevik, eser və daşnaklardan ibarət oyuncaq Sentrokaspi hökumətindən təmizləndi. İngilislər həmin gün Bakı şəhərini tərk etməyə məcbur oldular¹.

1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya komissarlığı yaradıldı və bu komissarlıq Zaqafqaziyada yaşayan xalqlara öz ordusunu yaratmaq imkanı verdi. Rusiya ordusunda azərbaycanlılardan ibarət qoşun yox idi. Lakin Qafaz ordusunun tərkibində üç mindən yuxarı erməni, 4 mindən artıq gürcü əsgəri var idi.

Zaqafqaziya komissarlığındakı Məsəlman Milli Şurası hökumətdən xahiş etdi ki, azərbaycanlılardan ibarət ordu yaradılmasına köməklik göstərsin. Belə bir qərar qəbul edildi. Qafqaz cəbhəsində olan silahın kənara çıxarılması qadağan edildi və həmin silahın bir hissəsinin erməni, bir hissəsinin gürcü, bir hissəsinin isə yeni yaranmaqda olan Azərbaycan ordusuna verilməsi məsləhət bilindi.

1918-ci il yanvarın 6-da Zaqafqaziya Komissarlığının Daxili İşlər naziri Ramişvili Azərbaycan Milli Şurasına bildirdi ki, Qarsdan Rusiyaya gedəcək ordu Tiflis şəhərinə daxil olmadan Ağstafa–Şəmkir–Dəllər–Gəncə–Bakı istiqamətində hərəkət etsin.

Bakıdan isə birbaşa Dağıstana göndərsin. Lakin ordu könüllü olaraq silahları təhvil versin.

Yeni yaradılacaq Azərbaycan ordusu erməni-daşnak liderlərini, o cümlədən bir üzü daşnak, bir üzü bolşevik olan Stepan Şaumyanı tamamilə məyus etdi. O, bolşevik qüvvələrini bu işə cəlb etdi və aparılan təbliğat nəticəsində

¹ “Xalq qəzeti” 25 mart 2001-ci il. “Soyqırım”, Bakı.

Rusiyaya gedən ordu silahları könüllü surətdə verməkdən imtina etdi. Rəfibəyovun və Xəlil bəy Xasməmmədovun çağırışı ilə Gəncə, Dəllər və Şəmkir əhalisi dəmir yoluna toplandı. Qəflətən xalqa iriçaplı toplardan atəş açıldı və yaxınlıqda olan bir çox kənd darmadağın edildi, 1000-dək azərbaycanlı qətlə yetirildi. Qəzəblənmiş əhali qatarlara hücum edərək əlbəyaxa döyüslərə başladı. Hər iki tərəfdən xeyli sayda adam qırıldı. Lakin əsas məsələ ondan ibarət oldu ki, Dəllərdə, Şəmkirdə və Gəncədə gedən bu döyüslərdə Azərbaycan türkləri xeyli silah əldə etdilər. Silahların təhvil verilməsinin baş tutmadığını görən S. Şaumyan məkrli siyasətə əl atdı. Bakıya çatan rus qoşununun Dağıstan vasitəsi ilə Rusiyaya getməsinə mane oldu. Bu da səbəbsiz deyildi. Həmin qoşun erməni-daşnak birləşmələri ilə mart ayında paytaxtda çox böyük qırğınlar törətdi.

Stepan Şaumyanın başlıca məqsədi bütün Azərbaycanı erməniləşdirmək olub. Bu dövrdə erməni silahlıları bütün Azərbaycana hücumu keçmişdi. Zəngəzurdan İrəvana, Vedibasardan Dərəçiçəyə, Pəmbəkdən Ağbabaya, Göyçədən Şəmkirə, Gəncədən Qarabağa, Bakıdan Qubaya və Şamaxıya kimi bütöv bir millət od içində alışır, qan gölündə qərğ olurdu.

Rus ordusunun güclü silahı ilə silahlanmış ermənilər Gəncəbasardan başlayaraq Zəyəmlə Dəllər arasında, xüsusilə Dəllərin özündə çoxlu qırğınlar törətmişdi. Gəncəyə yaxın ərazidə yerləşən Çaykənd və Çardaxlı (erməni kəndləri) kəndləri, eləcə də Gəncə şəhərinin şərqində olan erməni məhəllələri Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin müxtəlif nümayəndələrinin, o cümlədən Şaumyanın özünün, habelə Karqanov, Lalayan, Hamazaspın təşkilatçılığı ilə iri silah anbarına çevrilmişdi. Ermənilərin qəflətən məhəllələrə və evlərə hücumu zamanı qoca, qadın və uşaq, ümumiyyətlə, hər şeydən xəbərsiz camaat amansızcasına məhv edilmişdi. Erməni terrorçuluğu nəticəsində Gəncədə 5 mindən artıq adam həlak olmuşdu.

İrəvanda, Göyçədə, Zəngəzurdada olduğu kimi, Gəncədə, Dəllərdə və Şəmkirdə də yüzlərlə qabaqcıl adamları seçib Kürün qırağındakı meşələrə aparıb, diri-diri yarıqlara doldurub, üstünə daş-torpaq tökərək məhv edirdilər. 1918 –ci ilin martında bütöv Azərbaycan xalqı məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Türk ordusunu gətirən qatarlar Gəncəyə çatanda türk əskərləri eşidirlər ki, Dəllərin girəcəyində ermənilərin bazası var və camaata buradan hücum edirlər.

Türk qoşunu yeriyib həmin bazanı dağıdır, ermənilər qaçıb dağlara çəkilir. Bir çox ermənilər tanış müsəlmanların evində gizlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, sadələhv, ürəyiaçıq müsəlmanlar həmişə cəlladsifət, iblisdonlu ermənilərə çətin ayaqda əl tutublar. Lakin hər dəfə də uduzub və bu yaxşıliğin acı nəticəsini görüblər.

Türkiyə dövlətinin köməyi ilə 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaradıldı. Bundan cəmi bir həftə sonra S.Şaumyan Bakı Xalq Komissarları Soveti adından Şamaxı bölgəsinə erməni hərbi hissələrinin hücumunu təşkil edir. Şamaxı bölgəsinin müsəlmanlarını vəhşicəsnə qıran daşnaklar qısa vaxt ərzində Ağsu və Göyçay ərazisini də ələ keçirir və dinc əhalini ucdantutma məhv edilir. **Köməyə gələn türk ordusu Göyçəyə erməni hərbi hissələri ilə qarşılaşır, onları darmadağın edir və Bakıya daxil olur.**

Türk diviziyalarını əvəz edən ərəb diviziyaları ingilislərə satıldığına görə, Mustafa Kamal Atatürk Azərbaycandakı bu diviziyaları geri çağırır. Bununla da türklərin Göyçə gölünü və Dərbəndi Azərbaycana qaytarmaq planları yarımçıq qalır.¹

Müstəqil erməni dövləti-daşnak dövləti yaradan ermənilər 1918-ci ildə hərtərəfli hazırlığı olan nizami ordu ilə Azərbaycan türklərinin üzərinə hücumu keçdilər. Zəngəzur, Naxçıvan, Vedibasar, Göyçə torpaqlarında qanlı döyüslər başladı. Günahsız azərbaycanlar qəddarcasına məhv edilir,

¹ Arzumanlı V. Mustafayev N. «Tarixin qara səhifələri», Bakı, 1998, səh. 92

amansız işgəncələrə məruz qalırdı.

Ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınlar bütün mahalları, o cümlədən Vedibasarı da bürümüşdü. Erməni faşizminə qarşı ilk dəfə özünümüdafiə batalyonu yaradan, adı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinə qızıl hərflərlə yazılan görkəmli sərkərdə Abbasqulu bəy Xanbaba oğlu Şadlinski (1886-1930) dururdu.

1918-ci ilin ortalarında daşnak həyasızlığı son həddə çatmışdı. Bu zaman daşnak zülmünə və vəhşiliklərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün qeyrətli və mübariz türk oğulları 32 yaşlı Abbasqulu bəyin başçılığı ilə silahlı özünümüdafiə batalyonu yaratdılar.

1920-ci ilin yayında Naxçıvan erməni-daşnak birləşmələri tərəfindən işğal edilir. Bu zaman Vedibasarı mühasirəyə düşür. Əhalini xilas etmək məqsədi ilə A.Şadlinski düşmən mühasirəsini yarıb camaatı Cənubi Azərbaycana keçirir.

A.Şadlinski 1920-ci ilin payızında Naxçıvan bolşevik hökumətinin dəvəti ilə geri qayıdır və 400 nəfərlik məşhur «Qırmızı tabor»u yaradır. Sentyabrda «Qırmızı tabor» geniş əməliyyata başlayır və ayın sonuna kimi Şərur, Əznəburd, Noraşen nahiyəsini daşnaklardan tamamilə təmizləyir. İgid sərkərdənin cəsur döyüşçüləri Dərələyəzi yandırır külə döndərməkdə olan Xndapet Qaponun daşnak qoşunlarına dalbadal sarsıdıcı zərbələr endirir. Qısa vaxtda Dərələyəz və Zəngəzur bölgələrində kök salmış daşnak qoşunları silahı ataraq təslim olurlar.

1921-ci il fevralın sonu, martın əvvəlində daşnaklar yenidən baş qaldırır, İrəvan şəhərini ələ keçirirlər.

Abbasqulu bəyin taboru Qəmərli, Uluxanlı və Vedidə cəmləşən qüvvələrlə birləşərək İrəvanı daşnak quldurlarından birdəfəlik təmizləyir. Ümumiyyətlə, bir neçə ay ərzində Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılıq etdiyi ordu Naxçıvan, Qəmərli, Vedi, Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrini daşnaklardan azad edib. Bu böyük sücaətə görə Abbasqulu bəy və «Qırmızı

Tabor»un 18 nəfər üzvü «Qırmızı Bayraq» ordeni ilə təltif olunub.

Abbasqulu bəy Şadlinski 1921-1922-ci illərdə Naxçıvan qarnizonunun rəisi vəzifəsini icra edir. 1922-ci ilin sonunda Vedibasara qayıdan böyük sərkərdə Vedidə kirəc təpələrinin istismarına icazə alır, kirəc mədəninə müdir təyin olunur.

Bolşevik donunda rəhbərliyə gəlmiş daşnaklar Abbasqulu bəyi aradan götürmək üçün variantlar axtarırlar, plan cızırdılar. 1930-cu il aprelin 2-də erməni hökuməti A.Şadlinskiyə Kərbəlayi İsmayılın başçılıq etdiyi qiyamçı dəstə ilə danışığa göndərir və əlaltından qaçaqları ona qarşı fitvaya çəkir. Yalançı fitvaya və təlimata aldanan qaçaqlar aprelin 4-də gecə Abbasqulu bəyi qətlə yetirirlər.

1918-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində (xeyli torpaqlar sonra verilib) olan 575 min azərbaycanlı son dərəcə ağır günlər keçirirdi.

Həmin ilin yayında və payızında Zəngəzur qəzasında 115 azərbaycanlı kəndi tamamilə məhv edilmişdi.

Bu kəndlərdə 7729 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq vəhşicəsinə öldürülmüşdü. 1919-cu ilin 10 yanvarında Zəngəzur qəza rəisi Məlik Namazəliyev Azərbaycan Cumhuriyyətinin rəhbərliyinə müraciət edərək yazırdı:

«Verdikləri vədə xilaf çıxaraq ermənilər Andronikin dəstəsi başda olmaqla otuzdan artıq müsəlman kəndinin əmlakını talan etmiş və yandırmışlar. Qaçıb canını qurtara bilməyən sakinlər cinsindən və yaşından asılı olmayaraq qılıncdan keçirilmişdir. Bu hadisələrin hər biri haqqında məlumat verilmişdi. Ermənilər Arazdərə kəndini darmadağın etmiş, kənd əhalisinin bir hissəsini isə öldürmüşlər. Burada bir çox dövlətlərin nümayəndə heyətinin gözü qabağında müsəlmanlar belə bir vəhşiliklə məhv edilir və bu qatillər cəzasız qalırlar. Ermənilər bütün bu cinayətləri Andronikin dəstəsinin və Türkiyədən gələn qaçqınların adına yazırlar. Bu barədə məlumat verərək,

xahiş edirəm əhalinin istəyini nəzərə alıb Andronikin dəstəsini Zəngəzurun hüduqlarından qovulmasına yardım edəsiniz, normal həyatı bərpa etmək üçün müqəssirlərin qarşısını alasınız.

Müsəlmanlar həyəcanlanır, lakin hökumət onları hərəkət etməyə qoymur».

1918-ci ildə Qarakilsənin (Kirovakan) Vartana kəndi daşnaklar tərəfindən tamam yandırıldı. Bu kənddən tək-tük yaşlı adam salamat qurtara bilmişdi. Erməni quldur dəstələri Ardıc kəndinin dəyirmançılarını öldürüb kəndə hücum edən zaman güclü müqavimətə rast gəldilər. Həmin günlərdə artıq türk ordusu köməyə gəlmişdi.

Rus ordusunun generalı milliyətcə erməni olan Xatisov ermənilərdən ibarət olan ordusu ilə ağır faciələr törədirdi. Ağbabalı Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa yaratdığı süvari alayı ilə Xatisovun ordusuna ağır zərbələr endirirdi. Türk ordusu geri çəkilərkən Pəmbəyin 8 kəndinin (Sarı, Qursalı, Ardıc, Xanıqaz, Hallavar, Heydərlı, Mollaçıqdağı və Kilsə) camaatı Türkiyəyə keçdi.

Ara bir qədər sakitləşəndən sonra geri qayıtdılar. Bu zaman Ağbabanın və Şörəyəlin camaatı böyük itkilər verdi. Bu itki ilə əlaqədar Yaqub Şefqi paşa yazır: **«1918-ci ilin axırlarında Şörəyəli mahalının bütün kəndləri dağıdılmış, yerli türk əhalisinin çoxu qətlə yetirilmişdi. Gümrüdə 500 araba ilə başqa yerə gedən 3000-ə qədər türk köçkünü ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür... Arpacay və Şörəyəli nahiyəsində 67 kənd yandırılmış, əhalisi tamami ilə qətlə yetirilmişdir»...**¹

1918-ci ilin sonunadək daşnak ordusu İrəvan quberniyasında 200 azərbaycanlı kəndini qarət edib yandırmışdır. Sağ qalan adamlar dağlara qaçmış və yollarda acından, soyuqdan tələf olmuşdular. 100 min nəfərədək azərbaycanlı Kəvər (Nor Bayazet), Sürməli, İrəvan, Eçmiədzin və Şərur

¹ «Xəzər» jurnalı, №3, 1990, səh. 68.

qəzalarını tərək etməyə məcbur olmuşdu. 1919-cu ilin yayında isə Yeni Bəyazıtlə İrəvan qəzası arasında yaşayan 200 min azərbaycanlı qaçqına çevrilmişdi.

Bir daşnak «xadimi» ermənilərin cinayətkarlıqda əli olduğunu etiraf edərək hökumət başçısı A.Ohancanyana yazırdı: «Zəngibasar bizim əlimizdədir. Çox varlı olan bu diyar borcumuzu bir neçə dəfə artıqlaması ilə ödəməyə imkan verəcək. Artıq iki gündür ki, burada görünməmiş talan–buğda, arpa, samovar, xalça, pul, qızılın daşınması gedir... Maliyə naziri bura ancaq axşam öz agentini və təşkil olunmamış qüvvəsini göndərib... Böyük sərvət əlimizdən çıxır».¹

Daşnak hökuməti İrəvan xanlığı ərazisində hakimiyyətə gələndən sonra fəaliyyət dairəsini olduqca genişləndirmişdir. Hər şeydən öncə bu ərazidən müsəlmanların tamamilə çıxarılmasına və hökumətin tamamilə möhkəmləndirilməsinə çalışırdı. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan erməniləri hökumətə yardım etməyə sövq edir, xristian dövlətlərini din qardaşı pərdəsi altında havadarlığa çağırırdı.

Əslində ermənilər üçün din bir bəhanə idi. Onlar özlərindən başqa, heç bir dövlətə insani nöqtəyi-nəzərdən yanaşmır, lakin ələcsizliqdan kiməsə şırmanmağı lazım bilirdilər və bu həmişə də belə olub. Ermənistan adlı bir dövlətin türk torpaqları üzərində qurulub, elan edilməsi erməniləri sonsuz dərəcədə sevindirmişdi. Damarında erməni qanı gəzdirən hər bir adam Ermənistan üçün nə isə edəcəyini özünün müqəddəs vəzifəsi sayırdı.

Dünyanın hər yerində daşnak fəalları güclü təbliğat işi aparır, yeni yaranmış hökumətə təşkilı qaydada hərtərəfli yardım göstərirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan torpağında yaşayan ermənilər də Ermənistan hökumətinə gizli yolla hər cür kömək göstərirdi.

Ermənilərin əli ilə Azərbaycandan gələn pullara silah alınır və müsəlmanın sinəsinə tuşlanırdı.

¹ «Qruziya» qəzeti, 28 noyabr 1918-ci il.

O dövrün qəzetləri belə yazılar dərc etməyi başlamışdı. Bu suala cavabı 1919-cu ilin 22 yanvar tarixli nömrəsində «**Qruziya**» qəzeti verdi. O, yazırdı:

«Redaksiya çox maraqlı bir sənədin fotosuratını almışdır. Bu sənəd məşhur avanturist general Andronikin maliyyə yardımını haradan aldığınyı aydınlaşdırır. Sənədin fotosəklini saxlamaqla bütünlüklə dərc edirik:

Zati-aliləri general BİÇEXAROVA.
Erməni xüsusi zərbə dəstəsinin rəisi.

N 700

10 dekabr 1918-ci il.

Zəngəzur erməni Milli Şurasının üzvləri Arşan Şiranyan və Nikolay Osipov Bakıdan gəlmiş və bir milyon (1.000.000) manat pul gətirmişlər ki, bu barədə bizdə iltizam qoymuşlar. Adları göstərilən Şura üzvləri mənə məlumat vermişlər ki, bu pulu general Barpatuninin vasitəsi ilə siz vermişsiniz. Mənim dəstəmi və bədbəxt qadınları unutmadığınızı üçün sizə dərin, səmimi minnətdarlığımı bidirirəm.

“General-mayor Andronik”.¹

Lakin Andronik bu sənədi imzalayandan 20-21 gün əvvəl, yəni noyabrın 19-da bütün hərbi baş komandanlara, komissarlara, erməni əhalisinə öz əmri ilə bildirmişdi ki, tatar və türk əhalisinə qarşı hərbi əməliyyatlar dayandırılmalıdır. Bunu bizdən müttəfiqlərimiz tələb edir. Bir ingilis və bir fransız kapitanı mənim yanıma gələrək bildirmişlər ki, müttəfiqlərin fikri ilə Qafqazda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər Vedi torpağında böyük insan tələfatına səbəb olmuşdu. Abbasqulu bəy Şadlaniski, Kərbəlayı İsmayıl, İsmayilov Abuzər Süleyman oğlu, Qəmlö, Səttar oğlu Musa daşnak

¹ «Qruziya» qəzeti, 22 yanvar 1919-cu il.

qoşunlarına sarsıdıcı zərbələr endirilmişlər. Qəmərli (indiki Artasat), Zəngibasar (indiki Masis) və Eçmiədzin od tutub yanırdı. Qəmərliyə olan 102 kənddən 94-də, Eçmiədzində olan 71 yaşayış məntəqəsindən 67-də azərbaycanlılar yaşayırdı. Daşnaq qırğınından sonra bu rəqəm köklü surətdə dəyişilmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qəmərliyəki 102 kənddən 75-də, Eçmiədzinin 71 kəndində azərbaycanlılar yaşayırdı.¹

Torpaq zəbt etmək iddiası ilə yaşayan ermənilər dinc müsəlman əhaliyə aramsız hücumlar edir, qanlı qırğınlar törədirdilər. 1905-ci ildə ermənilərin törətdikləri soyqırımı nəticəsində Kəvər şəhərinin ətraf kəndləri təpədən-dırnağa silahlanmış ermənilər tərəfindən dağıdıldı, əhalisi qəddarcasına məhv edildi. Bir neçə ildən sonra yalnız 10 türk ailəsi Başkənd kəndinə qayıda bilmişdi. Göyçə gölünün cənub-qərbində yerləşən Əyrivəng, Ağqala, Ağzıbir, Hacımuğan, Əfəndilər, Zeynallı, Bıqlı, Ördəkli kəndlərinin camaatı silaha sarılaraq 1907-ci ildən 1918-ci ilə kimi öz ata-baba yurdlarını qoruyub saxlaya bildilər. 1918-ci il hadisələri zamanı rus ordusunun köməyinə arxalanan ermənilər həmin kəndlərə geniş hücumlar təşkil etdi. Kəvərin birinci qapısı olan Əyrivəng kəndinin camaatı ilk hücumla məruz qalan əhali oldu. On gün mərdliklə vuruşan və erməniyə böyük itkilər verən əyrivənglilər qocaları, qadınları və uşaqları gəmi ilə keçirir, Göyçə gölünün şimalında yerləşən Toxluca, Ağbulaq və Ardanış kəndlərində yerləşdirirlər. Bu döyüşlərdə Məşədi Mirmahmud oğlu Mürfətullah, Miryusif, Mirələkbər, Mirismayıl, Mustafa, Cəmil, Əhməd, Müslüm, Ağqaladan Yekə İbrahim, Tapdıq, Kərim, Seyid Mirməcid, Feyzullah, Bədəl və başqaları əsil qəhrəmanlıq nümunəsi göstərilər. Onların igidliyi nəticəsində əyrivənglilər və eləcə də silaha sarılmış qonşu kəndlərin camaatı düşməne

¹ Zaven Korkodyan, “Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə», 1831-1931, Yerevan, 1932.

ağır zərbə vururlar.

Toxlucadan Cığal Həsən, Topal Oruc, Hacı Hümbət oğlu Qara Hüseyin, Hacı Məmməd oğlu İsmayıl, Hacı Əhməd oğlu Rüstəm, Ağbulaqdan Əhməd oğlu İsmayıl (Dəli İsmayıl), Kalva Abbas ğlu Yolçu, Kalvayı Əsəd, Ağakəşi oğlu Bayraməli sursat və silah götürüb Əyrivəng camaatına köməyə gəlirlər. Həmin döyüşlərdə xeyli sayda itki olur. O cümlədən Mirfətullah və Mirsmayıl da bu qanlı müharibədə həlak olurlar.

Patron qurtarandan sonra əhali dağlara çəkilir və iki gündən sonra Toxlucaya qayıdır.

Bu adamların əksəriyyəti ermənilərə qarşı mərdliklə vuruşan Cığal Həsənin və Topal Orucun dəstəsinə qoşulur.

Cığal Həsənin dəstəsində vuruşan Məşədi Mirmahamud oğlu Miryusif öz xatirələrində yazır: «Qaraqoyunlu dərəsindən Toxlucaya odun gətirərkən bir silahlı erməni qəflətən arabalarımızın qabağını kəsib tərksilah olmamızı tələb etdi. Elə bu vaxt hardansa Cığal Həsən peyda oldu. Bir göz qırpmımda erməni burub-bukub silahını əlindən aldı və öküzün birinin yerinə boyunduruğa qoşdu. Bir müddət erməni arabanı çəkdi. Sonra açıb buraxdı və dedi: “Bil ki, mən tək it öldürmürəm. Bir neçə it üstümə birlikdə gəlsə gəbərdərəm. Get, gördüyünü xain, nadürüst, gəlmə ermənilərə söylə!»

KƏVƏR (KAMO) rayonu

Azərbaycan türklərinin yeni eradan xeyli əvvəl yaşadığı ərazi.

İlk adı Kəvər olub. Rusiya İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra buraya Türkiyənin Bayazet vilayətindən ermənilər köçürülüb. Bayazetdən gətirilmiş ermənilərin şərəfinə bu qədim türk məskəninin adı dəyişdirilərək Nor Bayazet (Yeni Bayazet) qoyulmuşdur. Baxmayaraq ki, Q.K.Qabrielyan «Jemçujny Sevan» kitabında Kamonun 2800 yaşı olduğunu

qeyd edir. Əslində isə əzəli türk kəndi olan (Kəvər) 1938-ci ildə şəhər statusu almışdır. 1930-cu il sentyabrın 9-da isə rayon statusu almışdır. Rayonun ərazisi 637 kv. km olub. 1959-cu ildə isə Nor-Bayazet adı Kamo ilə əvəz olunmuşdur. Kənaradan gətirilən ermənilərin hesabına türklər bu bölgədə get-gedə azalmış, nəhayət, 1961-ci ildən sonra Azərbaycan türkləri tamamilə buradan çıxarılmışdır. 1905, 1907, 1918, 1919-cu illərdə ermənilər bu bölgədə əsil soyqırımını siyasəti həyata keçirərək aborigen əhalini, yəni türkləri böyük qəddarlıqla məhv etmişlər.

Kamo (Kəvər) rayonunun kəndləri haqda bilgi:

Abbas gölü (Güllüce) – ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyədən və İrəvandan gəlmişdir.

Ağqala – 1918-ci ildə daşnak hökuməti kəndin camaatını kütləvi qaydada qırğına məruz qoymuşdur. Qaçıb erməni qırğınından canını qurtarmış Azərbaycan türkləri yalnız 1922-ci ildə öz yurdlarına qayıtmağa başlamışlar. Bu vaxt kənddə cəmi 3 nəfər olmuşdur. 1926-cı ildə isə doğma kəndə qayıdanların sayı 203 nəfərə çatmışdır. Kənddə qədim oğuz qalası olmuş, ermənilər bu qalanı restavrasiya edərək erməni abidəsi kimi qələmə vermişlər.

Ağzıbir – 1945-ci ildə Açıq adlandırılmış, 1914-cü ildə kənddə 1068 nəfər Azərbaycan türkü yaşamışdır. 1918-ci ilin martında kənd tamamilə dağıdılıb yandırılmış, 755 nəfər qoca, uşaq və qadın amansızcasına qətlə yetirilmişdir.

Başkənd – Çox əvvəllər bu kəndin adı Göyçəli olub. 1946-cı ildə kəndin adını ermənilər dəyişdirib Geharnunik qoymuşlar. 1828-1829-cu illərdə Bayazid, Muş və Alaşgərdən ermənilər gətirilmişdir. Sonuncu azərbaycanlılar kənddən 1948-1950-ci illərdə zorla köçürülmüşdür.

Qulalı – 1940-cı ildə Qarmirguğ adlandırılmışdır. 1931-ci ilədək azərbaycanlı kəndi olub.

Dəliqardaş – 1939-cu ildən Saruxan adlandırılmışdır. Çox qədim türk kəndidir. 1918-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ildə daşnak Andronikin silahlı dəstələri 896 nəfər əhalisi olan bu kəndi yerlə-yeksan etmiş, 706 nəfər tamamilə məhv edilmişdir.

Əfəndi – 1938-ci ildə Noraşen adlanıb. 1918-ci ildə erməni faşizmi kəndi darmadağın etmişdir.

Əli kənd – Əvvəllər azərbaycanlılar yaşayıb. 1918-ci ildə dağıdılıb. Ölü kənd.

Əhmədli – 1905-ci ildə ermənilər dağıdıb. Xarabalıqdı.

Kəvər – (Yeni Bayazed, 1959-cu ildə Kamo adlanıb). 1880-ci ildə Türkiyənin Bayazid vilayətindən ermənilər köçürülmüşdür. Getdikcə kənddə azərbaycanlı əhalinin sayı azalmış, 1897-ci ildə onlar cəmi 283 nəfər olmuşdur. 1918-ci ildə Kəvərdə yaşayan azərbaycanlılar tamamilə məhv edilmişdir.

Güzəçik – Ləncaxpyur.

Kərimkənd – 1940-cı ildən Zaxqami adlanır. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhali soyqırımına məruz qalmış və kənd bütövlükdə ermənilərin əlinə keçmişdir.

Kosaməmməd – 1945-ci ildən Badikyan adlanıb. Bura Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmiş, 1918-ci il qırğınından sonra azərbaycanlılar yaşamamışdır.

Hacı Muğan – 1935-ci ildə Muğan, sonra isə Dzovazord adlandırılıb. 1918-ci ildə kəndin camaatı amansızcasına məhv edilib. 1922-ci ildə 1255 nəfərdən cəmi 100 nəfər öz kəndinə qayıtdıqda orada 339 nəfər erməninin yerləşdiyini görüblər.

Hüseynbəyli – 1906-cı ildə 658 nəfər yaşayıb. Daşnak birləşmələri kəndi dağıdıb. Ölü kənd.

Əyrivəng

Rəhmankənd

Zeynaləğalı

Bıqlı

Kiçik Ördəkli

Qışlaq

Güzəçik

Qızılcıq (Əbulkəndi)

Çopur Əli- Ölü kənd.

Nərədüzü- ermənilər Noradüz kimi formalandıırıblar.

GÖZƏLDƏRƏ-QARANLIQ (Martuni rayonu).

Göyçə mahalının Gözəldərə bölgəsi 1922-ci ilədək Aşağı Qaranlıq, 1926-cı ildən Martuni adlanıb. Basarkeçər və Kamo rayonları ilə həmsərhəddir. Sahəsi 1185 kv.km.

Aşağı Gözəldərə – 1945-ci ildən Vartenik adlanıb. 1828-1830-cu illərdə Türkiyədən və İrandan gətirilən ermənilər məskunlaşmışlar. 1918-ci il soyqırımından sonra kənddə azərbaycanlılar yaşamamışdır.

Vəli Ağah – 1946-cı ildə Zoragyuq adlanıb. 1828 – 1829-cu illərdə Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. 1897-ci ildə burada cəmi 41 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

Qızıl Xaraba – (Əyriçə) 1918-ci ilədək ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. 1931-ci ildə bu kəndə 537 erməni gətirilmişdir.

Yanıx – 1918-ci il qırğınından sonra kəndə ermənilər gətirilmişdir.

Yuxarı Alçalı (Mollah, Qarasaqqal) 1968-ci ildən Ardzvanist adlanıb. 1918-ci ildə 1000 nəfər azərbaycanlı əhalinin əksəriyyəti qırğına məruz qalmışdır. 1922-ci ildə torpağına qayıtmaq istəyən 134 nəfər azərbaycanlı sıxışdırılaraq çıxarılıb.

Karvansara (Əyriçə, Əyriçay)-1918-ci ildə kənd darmadağın edilmişdir.

Kəsik baş – (yasım başı) 1945-ci ildən Mnakert adlanıb.

Mədinə – 1916-cı ildə kənddə 736 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Əhali 1918-ci ildə kütləvi surətdə erməni qırğınına məruz qalmışdır.

Xartlıq – 1945-ci ildən Zaxtaşın adlanıb. 1918-ci ildə dağıdılmışdır. Kənd xarəabadır.

Ahırxıx	-	Gölkənd,
Avdalağalı	-	Dəlikdaş,
Adamxan	-	Kolanlıqırılan (Kolaqıran)
Yuxarı Adyaman	-	Təzəkənd
Aşağı Adyaman	-	Heyranis
Yuxarı Qaranlıq	-	Ağqıraq
Aşağı Qaranlıq	-	Zolağac Qarasaqqal Qaraqışlağı

Azərbaycan parlamenti 1919-cu il yanvarın 8-də İrəvan quberniyası əhalisinin bir qrupunun və İrəvan millət vəkillərinin bəyənətini müzakirə etdi. Bəyanatda deyilir: «1917-ci ilin dekabrından başlayaraq 1918-ci ilin iyununa qədər erməni hərbi hissələri İrəvan müsəlman kəndini talan etmiş və yandırmışlar, əhalinin bir hissəsi dağlara qaçmış, acliqdan və soyuqdan burada həlak olmuşdur.

İrəvan quberniyasının müsəlmanların kütləvi yaşadığı hissəsi, yəni Sürməli qəzası bütünlüklə və İrəvan, Eçmiədzin, Şərur və Naxçıvan qəzalarının bir hissəsi türk ordusu tərəfindən tutulduqdan sonra bu yerlərdə yaşayan ermənilər yeni yaradılmış erməni respublikası hüduklarına köçdülər: digər tərəfdən isə yüz minədək müsəlman İrəvan qubeyniyasının başqa qəzalarından türklərin tutduqları ərazilərə köçdülər. Buna onları səksəndən artıq müsəlman kəndini talan etmiş, yandırmış, əhalini isə qılncdan keçirmiş ermənilərin zorakı əməlləri məcbur etmişdi.

Beləliklə, burada əhalisinin sayı 500 mündən az olmayan, ancaq müsəlmanlar yaşayan ərazi yaradıldı. Müstəqil vahid

kimi təşkil edilmiş və öz hökumətini yaratmış bu yerlərin əhalisi həmişə özünü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab etmiş, müqəddaratı sülh konfransı tərəfindən tam həll olunana qədər dinc yaşamaq arzusunda olduğunu bildirmişdi.

Hazırda erməni hərbi hissələri Sürməli qəzasını, bütünlüklə İrəvan, Eçmiədzin və Şərur qəzalarının müsəlmanlar yaşayan hissələrini zəbt etmiş və Naxçıvana doğru irəliləyirdi. Bu yerlərin dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi qılncdan keçirilir, digər hissəsi isə öz kəndlərindən qovulur və dağlardan keçərək İrana qaçmalı olur ki, bu da onların labüd məhv olmaq təhlükəsini yaradır. Zorla boşadılmış ərazilərə ermənilər Türkiyədən olan qaçqınlar yerləşdirilir.

İrəvan quberniyasının bütünlüklə müsəlmanlar yaşayan hissələri tarix, məişət və digər cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsini təşkil edir, bu ərazinin zorla müsəlmanlardan təmizlənməsi və erməni qaçqınlarının buraya köçürülməsi yolverilməz olduğundan, bu ərazinin müqəddəratının sülh konfransı çərçivəsində həll olunacağını nəzərə alaraq biz – İrəvan quberniyasının aşağıda adları göstərilən müsəlman nümayəndələri, möhtərəm sədr, sizdən xahiş edirik ki, İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin cismani məhvinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəsiniz (İmzalar)».

Gərnibasar, Dərəçiçək, Pəmbək, Borçalı, Ağbaba ətrafında da qanlı döyüşlər gedir, azərbaycanlılar günahsız yerə öldürülürdü. 1918-1919-cu illərdə Gümrü ətrafında 10 min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Adronik Uzunyanın, Dronun, Njdenin qanlı fəaliyyəti bütün mahalları ağzına almışdı. 1919-cu ilin yaz aylarında Qaraqoyunlu və Göyçə üzərinə hücumla keçən daşnak ordusu Qaraqoyunlu dərəsinin Polad və Salah kəndləri istiqamətində güclü müqavimətə rast gəlib böyük tələfatla geri oturuldu. Bu savaşa Salahlı Hasanca Paşanın dəstəsi düşməyə ağır zərbələr endirmişdi. Polad kəndi

ətrafındakı döyüşə Qaraqoyunlu camaatı ilə yanaşı, Göyçənin qonşu kəndlərindən də çoxlu kömək gəlmişdi. Xüsusilə, Cıǵal Həsənn, Topal Orucun, Məşədi Hübətətin, Dəli İsmayılın və Yaqublu (Gədəbəyli) Məcid ağanın başında gələn dəstələr böyük şücaət göstərmişdilər.

Qaraqoyunlu dərəsinin Polad dəhlizində qabağı kəsilən daşnak qoşunu strateji manevr edərək Göyçə gölünün şimalında yerləşən kəndlərə Çubuqlu (ermənilər bu kəndin adını 1935-ci ildə dəyişib Zovaquyğ qoyublar) istiqamətindən hücum keçdi. Yüksək təlim görmüş nizami ordu Azərbaycan türklərinin könüllü özünümüdafiə dəstələri «Təkağac» deyilən yerdə – Göyçə gölünün sahilində Şahdağ silsiləsinin ətəklərində qabaqladılar. Döyüş yerindən Toxluca kəndinə 10 kilometr məsafə qalırdı. Bu zaman Dərəçiçək – Ağzıbir – Kəvər (Kamo) arasındakı kəndlər viran edilmişdi. Azərbaycan türkləri sözün əsil mənasında soyqırımına məruz qalmışdır. Silahsız, müharibə istəməyən əhalinin 70 faizi qırılmış, 30 faizi isə dağlarla qaçıb Azərbaycana pənah gətirmişlər. Ermənilərə qan udduran dərəçiçəkli Qaçaq Rüstəm, Hacımuğanlı İskəndər, ağqalalı Yekə İbrahim, Kərbəlayı Əli oğlu Ağakışi, əyrivəngli Məşədi Mirhamud oğlu Miryusif, Mir İsmayıl, Mustafa və başqaları Toxluca dağlarına çəkilməmiş, Qaraqoyunlu meşələrinə dolmuşdular. Ermənilərin bu istiqamətdən dələ bilməməsi üçün Sədənəxaç, Pəmbək, Cil, Ardanış və Ağbulaq kəndlərindən yüzlərlə könüllü gəlmişdi. Bu döyüşlərdə Hasança Paşa adlı igid çox cəsarətlə vuruşmuşdu.

Erməni işğallarının ilk həmləsi «Tək ağac» döyüşündə uğursuzluqla nəticələndi. Hər cür silah növü ilə təchiz edilmiş cəllad erməni qoşunu əlinə yalnız beşaçılan tufəng götürən cəsur türk oğulları tərəfindən böyük tələfat verərək xeyli geri çəkildi. Bir neçə dəfə böyük qüvvə ilə hücum keçən ermənilər 10–12 kilometr geri oturduldu. Bir gün ərzində Cıǵal Həsən və Topal Orucun döyüş dəstəsi 74 erməni əsgərini məhv etmiş, xeyli sursat əldə etmişdi. Hətta bu silah-sursat arasında

uzaqvuran bir ədəd top da var idi.

Həmin dövrdə ermənilərin Aşağı Cəmbərkdən «Gözəldərə» istiqamətindəki hücumun qarşısını kəsən 30 nəfərlik dəstə böyük qəhrəmanlıq göstərmişdi. Bir neçə ay əvvəl Kəvər (Kamo) bölgəsinin kəndləri uğrunda gedən döyüşlərdə böyük qəhrəmanlıq göstərmiş İsa və Musa qardaşları indi Ağbulaq örişü ilə Aşağı Cəmbərək örişü ərazisində olan «Gözəldərə» döyüşündə vuruşurdular. 250-dən artıq silahlı erməni ilə başlayan döyüşdə birinci gün 30 nəfər həlak olmuşdu. Son nəfəslərinə qədər döyüşən İsa və Musa qardaşları bir quş cəldliyi ilə daşdan-daşa, yarğandan-yarğana keçərək erməniləri şalğam kimi biçib tökmüşlər. Oğlu öldürülmüş bir erməni qadını döyüşçülərə deyib: «Siz o türkə heç nə edə bilməyəcəksiniz. Arxaya keçib qranat atmalısınız.»

Sonralar ermənilərin öz dediklərinə görə, həmin döyüşdə 104 nəfər erməni silahlısını məhv edən İsa və Musa qardaşları qranatla həlak olmuşlar. Bu döyüşdə Ağbulaqdan 7 nəfər öldürülmüşdür. Həmin döyüşlərdə «Darama» mövqeyinə ağbulaqlı Dəli İsmayılın başçılıq etdiyi dəstə, «Topaşan» mövqeyini ardanişlı Məşədi Hübətətin dəstəsi, «Şahdağ» mövqeyini cilli Cavad qoruyur və böyük cəsurluq göstərirdi. Çubuqlu, Çənmərek, Köhnə Başkənd istiqamətlərindən irəliləyə bilməyən ermənilər Kəvərin Ağqala kəndi istiqamətindən gəmilərlə və Kəvər-Qaranlıq (Martuni) istiqamətindən Basarkeçər bölgəsinə keçdilər. İndi Göyçə gölünün şimal hissəsi beş istiqamətdən erməni hücumu ilə üzəlmişdi. Şiddətli döyüşlər gedirdi. Azərbaycan türklərinin patronu qurtarır, onlara heç bir yerdən kömək göstərilmirdi. Üç aylıq qanlı döyüşlərdən sonra erməni-daşnak birləşmələri Qaraqoyunlu dərəsinin Polad, Salah, Mirteyil, Daşaltı, Göyərçin, Qaraqaya, Yanıqrəyə, Çaykənd, Gökənd, Bəryabad, Əmirxeyir, Çubuqlu, Göyçənin Toxluca, Ağbulaq, Ardanış, Cil, Babacan, Pəmbək, Sədənəxaç kəndlərini işğal edib odlara qaladılar. Uşağa, qadına, qocaya aman vermədilər,

bütün var- dövləti ələ keçirib, talan etdilər. Bu kəndlərdən 9 min günahsız adam qəddarlıqla məhv edildi. Qaçıb aradan çıxanlar Ardanış kəndinin üstü, «Şahdağ» aşırımından «To-paşan» deyilən gədikdən aşaraq Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Gəncə bölgələrinə səpələndilər.

Vedidə Dəhnəzi, Qədilini, Şahalını, Qaraxaçı, Zəngibasarda Cəfərabadı, Dərəçiçəkdə Ozanları, Ağörəni, Təkəlini, Qaraqoyunluda Haqqıxımlı, Dağ Borçalıda Körpülünü, Lənbəlini yandırıb külün göyə sovuran erməni daşnak birləşmələri Toxluca səngərini yarandan sonra Basarkeçər istiqamətində hücumunu genişləndirdi.

Q. Muradyan daşnak ordularının əli ilə Goyçə gölünün şimal sahilindəki azərbaycanlı kəndlərinin darmadağın edilməsini böyük məmunluqla etiraf edərək yazırdı: «**Bizim hökumətin tədbirləri sayəsində bu kəndlərin (Toxluca, Ağbulaq, Ardanış və başqaları) əhalisi Ermənistan sərhədini tərk elədilər. Tərk edilmiş kəndlərdə mən pişik və itlərin necə uladığının şahidi oldum. Bu kəndlərin əhalisi külli miqdarda kartof, buğda və arpa səpmişdi. Hökumət bu kəndlərin ərazilərindən iki milyon puddan çox buğda və yarım milyon pud kartof yığa bilər.**»¹

Göyçənin qərbindəki kəndlər dağılandıqdan sonra əhalini qohum, dost, tanış yanında məskunlaşdıran bir çox adamlar dəstələr təşkil edib, Basarkeçər əhalisinə köməyə gəldilər. Köməyə gələn ilk döyüşə Hacı Qərib (Sədənəxaç) yaxınlığında qoşuldular.

Yeni təşkil olunmuş dəstələrə çar ordusunun keçmiş zabiti, sözüün əsil mənasında cəngavər bir şəxs olan **Seyid Abuzər** rəhbərlik edirdi. İlk döyüş Hacı Qəribin (Sədənəxaç) VI əsrə aid alban kilsəsi olan Ağkilsə ətrafında başladı. Göyçə gölünün sahilində gedən döyüşlər zamanı sayca azərbaycan türklərindən 4 dəfə çox olan ermənilərin məğlubiyyəti ilə

nəticələndi. Bu zaman Azərbaycan türkləri 1 top, 42 tüfəng və 6 at arabası qənimət götürdülər. Getdikcə güclənən türklər ermənilərə ağır zərbələr endirdi. Düşmən gərgin döyüşlərə tab gətirə bilməyərək Basarkeçər bölgəsini tərk edib Aşağı Qaranlıq (indi bu kənd Martuni rayonunun mərkəzidir) kəndinə toplaşmışdılar. Alçalı kəndində də qanlı vuruşmalar gedirdi. Ermənilərə qarşı döyüşlərə rəhbərlik edən isə Hacı Nağı oğlu Mustafa idi. Neçə gün gedən döyüşlərdə hər iki tərəf itkilər vermişdi. Bunu eşidən subatanlı Qara Əsəd də aynalı tüfəngini götürərək ona köməyə gəlmişdi. Doğrudur, döyüş zamanı Hacı Nağı oğlu Mustafa qəhrəmancasına həlak olsa da, Qara Əsədin, Mustafanın kürəkəni Əhmədin və qızı Qaratelin xüsusi fədakarlığı ilə ermənilər itki verərək geri çəkilmək məcburiyyətində qalır. Məhz yerli əhalinin dirənişi nəticəsində Göyçənin kəndləri daşnaklardan azad edilirdi. Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlığından ruhlanan **Seyid Abuzər** döyüşçülərə dedi:

«Qardaşlar, Siz adi tüfənglə təpədən-dırnağa silahlanmış erməni dizi üstə çökürmək iqtidarında olduğunuzu göstərdiniz.

Demək, bizə silahdan da əvvəl birlik lazımdır. Əgər bizim birliyimiz bu günkü kimi olsa, düşməni torpaqlarımızdan vurub çıxara bilərik!»

Həmin gün Zəd kəndində daşnak qərargahının rəhbərləri polkovnik Sulikovun qardaşları öz adamları ilə birlikdə öldürüldülər. Bu döyüşlər vaxtı erməni kəndlərinin əhalisi (ermənilər bu kəndlərə 1828-1832-ci illərdə gətirilmişdi) daşnak qoşununa qoşulub Basarkeçər bölgəsini tərk etdi. Ağbulaqlı **Dəli İsmayıl** öz xatirələrinin birində deyirdi: «**Basarkeçər kəndi uğurunda gedən döyüşlərdə bizimkilər erməniləri tamamilə üstələmişdi. Düşmən əl-qol belə açə bilmirdi. Mən onda yəqin etdim ki, gərgin döyüşlərdə erməni bizimkilərlə döyüşə bilmir. Ancaq bizdə ağız birliyi yox idi. Həmin döyüşlərdə Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşirin**

¹ Joğovurd, erməni qəzeti) № 105, 1920- ci il.

dəstəsi çox böyük hünər göstərdi».

Basarkeçər döyüşlərində Hacı Qəribli Mustafaoğlu Nəsim, Qəşəm İbrahimuşağı, ardanişlı Məşədi Hümbət, cilli Cavad, ağbulaqlı Dəli İsmayılın, zodlu Ağalar xanın, qaraimanlı Məşədi İsanın, Kor Hümbətin, yarpızlı İbad Paşaoğlunun, Qoşunəli, Oruc, Sarı Rüstəmuşağı qardaşlarının, Yekə Vəlinin dəstələri itki vermədən qəhrəmancasına döyüşdülər.

Ermənilər bu məğlubiyyətin qarşısını almaq üçün dərhal ənənəvi erməni hiyləgərliyini işə salır. Andronikin göstərişi ilə son dərəcə hiyləgər və qəddar olan mayor Vahram qərargah rəisi təyin edilir. Ermənilər dərhal hiyləyə əl atdılar – sadələvh müsəlmanları «sülhə», «barışa», «dostluğa» çağırıdılar. Ağlayıb-sızlayıb and-aman etdilər ki, ey türk qardaşlar, bizim sizinlə işimiz yoxdur. Siz bizə o qədər yaxşılıq edibsiniz ki, onu unutmaq olarmı? Vallah, başbələnlərimizi ruslar, ingilislər yoldan çıxarıb bizi sizlə düşmən ediblər. Hətta Zərgər Ağacan Səməd ağa, Məşədi İsa ilə görüşündə demişdi: «Məgər siz bilmirsiniz, bu davanı qızışdıran ruslarla ingilislərdir? Bir türk şairi yazıb ki:

Qarışdırır ingilis,
Qızışdırır ingilis.
Erməni türk ilə
Vuruşdurur ingilis!

Qardaşlar, biz qonşuyuq, axır-əvvəl sülhə gəlməliyik. Camaatı başa salın, barış quraq».

Bir çox ağsaqqallar erməni fitnəsinə aldanıb, əhalini sülhə çağırıdılar. Hətta bu çətin vəziyyəti görüb Andronik şəxsən özü şişqayalı Keçəl Tanrıverdinə dəvət edib əhalini sülhə çağırmağı məsləhət gördü. Tanrıverdi bu qaniçən cəlladın sözlərinə inanıb cəbhədə gedən döyüşçülərdən müharibəni dayandırmağı məsləhət gördü. Bu «sülh» tədbirinə Səməd ağa, Aşıq Nəcəf və başqa hörmətli adamlar da qoşuldular.

Seyid Abuzər və eləcə də dəstə başçıları hamısı narazılıq etdilər. Bildirdilər ki, bu «sülh» məsələsi erməni hiyləsindən başqa bir şey deyil. Bundan sonra dəstə başçıları öz adamları ilə cəbhədən geri çəkildilər. Hətta Səməd ağanın qan qohumu, Peterburqda ali təhsil alıb gəlmiş Ağalarxan qənimət alınmış topu da götürüb Gəncəyə gedir və orada ermənilərlə döyüş zamanı qəhrəmancasına həlak olur. Vahrama elə bu lazım idi. İlk növbədə Tanrıverdi ilə danışıb Şişqayada əhali ilə iclas keçirməyi məsləhət gördü.

Şişqaya kənd sakini, uzun illər Basarkeçər rayonunda məsul işlərdə çalışmış, son illər həmin kənddə kolxoz sədri işləmiş, dəfələrlə Respublika Ali Sovetinin deputatı olmuş **Baxış Sadıqov** öz gündəliyində yazır:

«Novruza bir gün qalmış, axşamtərəfi şişqayalıları uşaqdan-böyüyə kimi hamını Tanrıverdinin evinə topladılar. Mən daşnakların niyyətini duymuşdum.

Şər qarışanda fürsət tapıb qaçdım. Əmimgilin mal-qarası aparılmış (ermənilərin talanı nəzərdə tutulur. E.İ.) boş tövləsinin axurunda gizləndim. Burada məndən savayı bizim kəndin sakini Əhmədov Şükür və Kiçik Məzrə kəndindən Xalıqverdi adında bir nəfər də gizlənmişdi. Qərara gəldik ki, kənddən çıxıb qaçuq. Sürünə-sürünə “Sarınar”-“Qurudərə” gədiyinə doğru qaçmağa başladıq.

Uzaqdan Tanrıverdinin “ev damının” və bir neçə başqa evin yandığını gördük. Həmin məşum gecədə təkcə Şişqayadan 640 nəfər adam yandırılmış və güllələnmişdi.

Onların arasında 380 nəfər uşaq, qadın, qoca və xəstə var idi.

Həmin gecə Andronikin dəstəsi rayonun Kiçik Məzrə kəndində 90 nəfəri güllələnmiş, 2 qadın əsir götürülmüş, Hüseynqulu ağalıda (Nərmanlı) 30, Daşkənddə isə 21 adam öldürülmüş, evlər yandırılmışdır. 40 mindən artıq adam isə öz doğma yurdlarını tərk edərək Kəlbəcər-Qumlubulaq

aşırımı ilə Azərbaycana qaçmışdı.»¹

Göyçənin «saqqızı oğurlanmış» başbilənlərini Vahram ələ keçirərək (onlar 11 nəfər olub) hamısını ağır işgəncələrlə məhv etdirib.

Aşıq Nəcəfin kürəyinə qaynar samovar bağladaraq qətlə yetirmişlər.

Döyüşə atılanlar Qaraqoyunlu kəndinin uşaqlarını və qocalarını Zodun Ağ qaya və Hüseynqulu ağalının (Nərmanlının) yaylağındakı «Yal» aşırımından Kəlbəcər tərəfə keçirməli oldular. Çalmalı dağının ətəyi ilə bu aşırımdan keçərək yüzlərlə insan və minlərlə mal-qara borana düşüb qırıldı. Oradakı dərə o vaxtdan «**sümük tökülən dərə**» adlandırıldı.

Vahram yazır: «Mən Basarkeçərin tatar əhalisini heç nəyə məhəl qoymadan məhv etdim. Bəzən gülləyə də heyfim gəlirdi. Bu itlər üçün ən düzgün vasitə döyüşdən sonra yaralananların hamısını bir də məhv edirdim ki, bu yaramazlar yer üzərində qalmasın.

Mən belə də etdim: bütün qadınları, kişiləri və uşaqları yığıb quyulara doldurub başlarına daş töküüb öldürdüm.»²

Dağlıq zolağın 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İSMAYIL SULTANOVUN Gəncə qəzası rəisinin adına yazdığı «Azərbaycan» qəzetinin 17 may 1919-cu il tarixli sayında dərc olunmuş məlumatdan:

«Bu ilin aprelin 13-ündən başlayaraq Ararat Respublikasının qoşunları Göyçə rayonunun, Yeni Bəyazit qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücumu keçmişdir. Məqsəd, Göyçə gölünün şərq və şimal hissəsini burada yaşayan müsəlmanlardan təmizləməkdir.

Hal-hazırda 60.000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhali isə qırılmışdır. Bədbəxt müsəlman əhalisi, Göyçə müsəlmanlarını qırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və

bunu yerinə yetirən erməni qoşunlarının ataşları ilə rəhmsizcəsinə məhv edilir. Erməni hökumətinin və ermənilərin keçmiş qonşularına və təbəliyində olan müsəlman vətəndaşlarına qarşı belə vəhşilikləri gördükdə adam dəhşətə gəlir. Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə sağ buraxmır, ağıla gəlməz işgəncələrlə onlara zülm edir, bəzi qadınları və yeniyetmə qızları çıxmaq şərtilə, qadınları, uşuqları, qocaları və gəncləri öldürür, əhalinin malı, dövləti aqgöz erməni qoşunları tərəfindən ələ keçirilib, öz aralarında hərəbər bölüşdürülür, sağ qalan isə qoşunlar tərəfindən təqib edilir, çox az miqdarda Gəncə qəzasının beşinci sahəsinin kənarlarına axışıb gəlirlər. Qalan 17 kəndin sakinləri isə Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsinə qaçır, daha doğrusu, 7–8 kəndin sakinləri erməni qoşunları tərəfindən təqib olunan Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin qarlı zirvələrində, dərələrdə gizlənir, qarın altında qalıb kütləvi şəkildə məhv olurlar. Ararat Respublikasının məsələsi artıq həll olunub, Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hal-hazırda Yeni Bəyazit qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Söyünqulu Ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu Ağalı, B. Qaraqoyunlu, K. Qaraqoyunlu, Zərzibil, Cənəhməd, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Kiçik Məzrə, Şişqaya, Baş, Hacı Qərib və Qayanın 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün mal- dövləti başlı- başına buraxıb qaçmışlar. Bütün bu mal- dövlət hal-hazırda ermənilərə qalıb: qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar dəyərindədir».¹

Erməni faşistləri aprelin 10-dan 25-dək Göyçədə 61 kəndi dağıdıb viran qoydu, minlərlə Azərbaycan türkünə qəddarlıqla məhv etdilər.

A. Lalayan həmin hadisələrdə Azərbaycan türklərinin başına gətirilən müsibəti etiraf edərək yazır: **Kiçik Məzrə kəndində dinc əhaliyə olmazın divan tutulmuşdur. Hətta**

¹ «Vətən səsi», Tarix ləkə götürməz, 4 iyul 1990. №11.

² «(Revolusionny Vostok, №2-3 1936).

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 17 may, 1919-cu il.

yaramaz əməli ilə fəxr edən komandir olmanın oyunlardan çıxmışdır.

«Digər qəhrəman erməni» isə arvadlırı, anaları və bacıları tam soyunmağa məcbur etmiş və əvvəlcədən hazırlanmış gölməçəyə aparıb bütün camaatın qarşısında ördək kimi hərəkət etməyə məcbur etmişdir. Bu alçaq, çılpaq qadınları döymüş, saatlarla orada qalmağa məcbur etmişdir. Sonra əmr etmişdir ki, qadınlar həbs olunsun, gecə cavan qadınları və qızları yanına çağıraraq təhqir etmiş, onları keşikçilərə vermişdir.»¹

BASARKEÇƏR BÖLGƏSİNİN BU KƏNDLƏRİ 10-25 APREL 1919-CU İLDƏ DAĞIDILMIŞDIR:

Allahverdi bəy – Daşnaklar tərəfindən xarabaya çevrilib.

Altuntaxt – Yuxarı və Aşağı Altuntaxt adlı iki kənddən ibarət olub. Xarabalığı qalıb.

Ağyoxuş – 1919-cu ildə dağıdılıb. 1922-ci ildə qaçqınlar qayıdıb.

Ağkilsə – 1935-ci ildən Azad adlanıb. Aşıq Ələsgər bu kənddə doğulmuşdur. (1821-1926). Kənd 1919-cu ildə dağıdılıb.

Aşağı Zağalı – 1946-cı ildən Zovak adlanıb. 1828-1829-cu illərdə Türkiyədən və İrandan gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdir.

Aşağı Şorca – 1919-cu ildə daşnak hökumətinin göstərişi ilə kənd dağıdılıb. Bu vaxt kənddə 910 nəfər yaşayıb. 1926-cı ildə 494 nəfər öz kəndinə qayıdıb.

Babacan – 1978-ci ildə Qızılkənd adlandırılmışdır. 1919-cu ildə daşnaklar böyük qırğın törədiblər.

Basarkeçər – 1969-cu ildən Vardenis adlandırılıb. 1831-ci ilədək tam Azərbaycan türkləri yaşayıb. Türkiyənin Baqrevand

¹ Lalayan A.A. İstoriçeskie zapiski, c. 2. 101.

və Alaşkerd vilayətindən köçürülən ermənilərin hesabına 1873-cü ildə Basarkeçərdə 1296 nəfər erməni əhalisi olmuşdur.

1919-cu ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qırılmış və qovulmuşdur.

Kəsəmən – 1978-ci ildən Bahar adlandırılıb. 1919-cu ildə ermənilər kəndi alt-üst etmişdir. Görkəmli partiya və dövlət xadimi, jurnalist, şair, Qəşəm Aslanov və Səhiyyə nazirinin müavini işləmiş Sərdar Kərimov bu kənddə doğulmuşdur.

Böyük Ağa – Dağılıb, xarabaya çevrilib.

Böyük Məzrə – Alban xaç daşları olub. Ermənilər bu abidələri erməni abidəsi kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Lakin buradakı XII-XIII və XV-XVII əsrlərdən qalan oğuz qəbristanlıqlarındakı daşüstü yazılar, Alban kilsəsinin qalıqları bunu təkzib edir. Z.Korkodyanın məlumatına görə kənddə 1916-cı ildə 1792 nəfər yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Kənd 1918-1920-ci illərdə daşnaklar tərəfindən dağıdılıb. Daşnak hökuməti yığıldıqdan sonra 572 nəfər doğma kəndinə qayıtmış və gələndə görmüşlər ki, Türkiyədən gətirilmiş 564 nəfər erməni yaşayır.

Buğda təpə – XX əsrin əvvəllərində ləğv olunub.

Buzxana – Dağıdılıb.

Qayabaşı – 1919-cu ildə daşnaklar dağıdıb.

Qanlı – 1919-cu ilin aprelində kənd dağıdılmışdır.

Qaraiman – 1978-ci ildən Sovetkənd adlanıb. 1919-cu ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb. 1922-ci ildə 1079 nəfər əhalidən cəmi 478 nəfər geri qayıdıb.

Qoşabulaq – 1919-cu ilin aprelində 800 nəfər əhalisi olan Qoşabulaq talan edilmişdir. 1922-ci ildə salamat qalıb kəndə qayıdan əhali 387 nəfər olub.

Qızılvəng – 1978-ci ildən Makenis adlanıb. 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gətirilmiş ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir. 1948-ci ildə azərbaycanlı əhali zorla Azərbaycana köçürülmüş və kənd tam erməniləşdirilmişdir. **Məşhur Aşıq Alı bu kənddə doğulmuşdur. (1801-1911).**

Qırxbulaq – Bu kənd X əsrdə salınıb. 1830-cu ilədək ancaq Azərbaycan türkləri yaşayıb. 1830-cu ildə Türkiyənin Bəyazid vilayətindən gətirilən ermənilər burada yerləşdirildikdən sonra bura qarışıq kənd olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində türklər sıxışdırılıb çıxarılmış və kənd erməniləşdirilmişdir. Kəndin adını ermənilər 1946-cı ildə Akunk qoymuşlar.

Daşkeyti – Ölü kənd.

Daşkənd – 1919-cu ilin aprelində Daşkənd ermənilər tərəfindən işğal edilmiş, əhalisi dağlarla Azərbaycana aşmışdır.

Dərə – 1919-cu ildə daşnaklar tərəfindən dağıdılıb.

Böyük Qaraqoyunlu – 1935-ci ildən Əzizli adlanıb. 1919-cu ilin 18 aprelində daşnaklar tərəfindən dağıdılıb, yandırılıb.

Zərzibil – 1935-ci ildən Zərkənd adlanıb. 1919-cu ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qızılxaraba olub.

Zod – 1919-cu ildə dağıdılıb. 1922-ci ildə qaçqın əhalinin bir qismi geri qayıdıb.

İnəkdağı – 1919-cu ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Yarpızlı – 1967-ci ildən Leavan adlanıb. 1918-1920-ci illərdə Andronikin quldur dəstələri Yarpızlıyı yerlə-yeksan etmişlər. Daşnak hakimiyyətindən sonra əhalinin bir hissəsi (336 nəfər) öz doğma kəndlərinə qayıtmışdır. Lakin bu zaman kəndə ermənilər yerləşdirilmişdi. 1948-ci ildə azərbaycanlı əhali güclə Azərbaycana köçürülmüş, kənd tam erməniləşdirilmişdir.

Yuxarı Zağalı – 1978-ci ildən Axbradzor adlanıb.

1918-ci ildə daşnaklar tərəfindən dağıdılmışdır. 1920-ci ildə Muşdan gətirilmiş ermənilər yerləşdirildikdən sonra qarışıq kəndə çevrilmişdir.

Yuxarı Şorca – 1919-cu ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Karvansara – Səməd ağanın dərəsində kiçik kənd olub. Sonra xarabalığa çevrilib.

Kefli – (yaxud **Qırxbulaq**) 1919-cu ilin aprelində Andronikin qoşunu kəndi dağıtmışdır. Çox az qismdə adam qaçıb canını qurtara bilmişdir. O vaxdan kənd xarabaya

çevrilmişdir.

Kərkibaş – 1967-ci ildən Şəfəq adlanıb. 1919-cu ildə ermənilər dağıtmışdır.

Kiçik Qaraqoyunlu – 1919-cu ilin aprelində daşnaklar kəndi dağıtmışdır. 1920-ci ildən sonra qaçqınlardan bir qismi doğma kəndə qayıtmışdır. Sonralar kənd ləğv edilmişdir.

Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) – 1919-cu ilin 13 aprelində kənddə əsil soyqırımı həyata keçirilmişdir. 2000 nəfər əhalisi olan bu kənd darmadağın edilmişdir. Ermənilər əhalini böyük işgəncələrlə məhv etmişlər. Sağ qalan camaat sonradan doğma kəndə toplaşmışdır.

Gödəkbulaq (Qarcaxbyur-1946) – Qarışıq kənd. Qədim türk kəndi. 1828-29-cu illərdə Türkiyədən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilib. 1886-cı ildə kənddə 26 nəfər türk olub. Sonralar sırf erməni kəndinə çevrilib.

Göysu – Bağlı, bağatlı kənd. 1897-ci ildə kənddə 187 nəfər əhali olub. 1919-cu ildə daşnaklar kəndi dağıdıb və talayıblar. Əhalinin çox hissəsi qırılıb. Camaat 1922-ci ildə doğma kəndə qayıdıb. 1979-cu ildə Göysuda 531 nəfər azərbaycan türkü yaşamışdır.

Göyçə – Ölü kənd.

Göytəpə – Qoşabulaq kəndinin 2 km şərqində xarabalığı qalıb.

Güney – Hacıqərib (Sədənəxaç –1935-ci ilə qədər). Göyçənin ən qədim kəndlərindən biri. 1886-cı ildə 214 nəfər əhalisi olub. 1919-cu ildə kəndin camaatı daşnaklara qarşı mərdliklə vuruşub. Lakin güclü silaha və nizami orduya qarşı vuruşmaq çətin olmuş, onlar kəndi tərk etməli olmuşlar. 1922-ci ildə əhalinin bir hissəsi qaçqınlıqdan geri qayıtmışdır.

Canəhməd – 1968-ci ildən Günəşli adlanıb. 1919-cu ilin 13-20 aprelində daşnaklar kəndi dağıtmış, var-dövlətini talayıb, əhalisinin yarısından çoxunu məhv etmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində canəhmədlilər yenidən kəndə qayıtmışlar.

Nərimanlı (Hüseynquluəğalı) – 1919-cu ilin aprelində

Andronikin qoşunu kənddə 30 evi darmadağın etmiş, var-dövlətini mənimsemiş, 1200-dən artıq əhalinin yarısından çoxunu vəhşicəsinə məhv etmişdir. Daşnak hakimiyyəti ləğv olunduqdan sonra sağ qalan əhali geri qayıtmışdır.

Pəmbək – 1919-cu ildə kənd dağıdılmışdır. Qaçqınların bir qismi 1922-ci ildə kəndə qayıtmışdır.

Sarıyaqub – 1919-cu ildə Andronikin quldur dəstəsi kəndi dağıtmışdır. Qaçqınların bir hissəsi sonradan öz doğma torpaqlarına qayıtmışdır. XV əsrin sonu –XVI əsrin əvvəlində yaşamış böyük Miskin Abdal bu kənddə doğulmuşdur.

Seyidlər – Nərimanlı kəndinin yaxınlığında olub. Ölü kənddir.

Subatan – 1919-cu ilin aprelində daşnaklar tərəfindən dağıdılıb. 1922-ci ildə qaçqınlardan 208 nəfər geri qayıtmışdır.

Taçul qışlağı – Ölü kənddir.

Həsənlı – Ölü kənd. (Zod kəndinin yaxınlığında olub).

Çaxırlı (Qızılbulaq) – 1978-ci ildən Sovetakert adlanıb. 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmiş və qarışıq kəndə çevrilmişdir. 1919-cu ildə 1653 nəfər azərbaycanlı əhalisi olan bu kənd Andronik tərəfindən dağıdılmışdır. Kəndə yenidən erməni gətirilmişdir. Qaçqınlar geri qayıdanda qarışıq yaşamalı olmuşlar.

Şişqaya – 1919-cu ilin 13 aprel günü Şişqaya Sulikovun qoşunu tərəfindən iclas adı ilə evlərə doldurulub yandırılmışdır. 640 nəfər qəddarcasına həlak olmuşdur. Daşnak faşizmi himayədarlarına arxalanaraq türk əhalisini Zəngəzurdə, Qarabağda, Göyçədə, Gəncədə, Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Dəvəçidə, Xaçmazda amansızcasına qırıb məhv edir və eyni çevikliklə də dünyaya yayırdılar ki, bizi xristian olduğumuzə görə türklər qırırlar. Belə bir həyasızlığə göz yummaq olmazdı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının gənc suvari ordusu, piyada və topçu alayları 1919-cu ilin sentyabrın 25-də Qubadlı, Zəngilan və Laçın bölgələrindən hücumə keçərək, son dərəcə ağır döyüşlər nəticəsində Zəngəzur qəzasını general Njdenin

başçılıq etdiyi vəhşi erməni quldurlarından təmizlədi.

Bir neçə gün ərzində Müsavat ordusu Göyçə gölü sahillərini və Basarkeçər ovalığını götürdü. Cəmi 15 gündən sonra Azərbaycan əsgəri Göyçə gölündəki hərbi gəmiləri ələ keçirib, gölün tən ortasından dövlət sərhədimizi təmin etdilər. Bundan sonra Dilicanı, Qazağı və Qırmızı körpünü ələ keçirdilər. Ordumuzun İrəvan şəhərinə müəyyən olmuş 25 oktyabr hücumu təxirə salındı.

Çünki Denikin ordusu Dərbəndə soxulmuşdu!

Lakin erməni fitnəkarlığı ara vermədən davam edirdi. İrəvan şəhərində və ətraf bölgələrdə müsəlmanlar amansızlıqla məhv edilirdi. Daşnak birləşmələrinin ac canavar kimi müsəlman qanına susaması İrəvan Müsəlman Milli Şurasını Avropa və Amerikanın böyük dövlətlərinə müraciət yazmağa vadar etdi.

İRƏVAN MÜSƏLMAN MİLLİ ŞURASI AMERİKA VƏ AVROPANIN BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİNİN NƏZƏR VƏ DİQQƏTLƏRİNƏ

1919-cu ilin noyabrından gec olmayaraq

İndiki dövrdə, Ermənistan Respublikası adı ilə yaranmış dövlətin dəhşətli hakimiyyəti altında yaşayan və Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil edən müsəlmanların vəziyyəti haqqında və müsəlmanların hansı məhv olma şəraitində və hansı ağır əsarət altında yaşadığını Sizə qısa olaraq bildirir və böyük dövlətlərdən kömək istəmək məcburiyyətindəyik. Erməni silahlı və quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda kəndlərdə və hətta erməni dövlətinin paytaxtı İrəvanda ac canavarlar kimi müsəlmanların üstünə düşüb, hər gecə üç-dörd müsəlman evi basqına, qarətə və qətlə məruz qalır. Öz işinin dalınca və ticarətə gedən müsəlmanların bütün var-yoxu əlindən alınır. Yollarda yüzlərlə müsəlman bu qaydada qarət edilir. Müsəlman kəndlərinin əkinlərini ya biçib aparır, ya da mal-qaranı salıb məhv edirlər. Müsəlmanların bağlarında ağaclar qırılır, kəsilir və müsəlman evləri, dükənlər qarət edilir, dağıdılır. Müsəlman küçədə, bazarda, qarət edilir və pulu əlindən alınır. Müdafiəsiz müsəlmanlara milis hissələrdə qulaq asılır, hökumət idarələrində müsəlmanlar üçün heç nə etmirlər. Hökumət müsəlmanların məzlum və müdafiəsiz vəziyyətinə biganə yanaşır. Müsəlmanlar onlara qarşı edilən hüduzsuz zorakılıqlara davam gətirməyərək əmlakını atır, yaşadıkları yerləri tərk edirlər. Küçədə baxımsız qalan minlərlə yetim, dul qadın, müflisləşmiş və köməksiz kişilərin hər gün 10-15 nəfəri ölür. Hökumət minlərlə müsəlman kəndlisini öz kəndinə buraxmır və onlar evsiz-eşiksiz, ac və lüt, miskin həyat keçirir, bir çoxu xəstəliyə tutulur, köməksiz, müalicəsiz və baxımsız halda küçələrdə həlak olurlar. Əgər vəziyyət belə davam edərsə, onda Ermənistanda yaşayan

müsəlmanlar ölümə məhkum olacaq, bu, gün kimi aydındır. Buna görə Ermənistanda yaşayan bütün müsəlmanlar Sizə, Böyük Dövlətlərə müraciət edir, həqiqət, ədalət və insanpərvərlik naminə xahiş edir ki, Ermənistanda yaşayan müsəlmanların bu acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alaraq onların hüquqlarını müdafiə edin və onlara kömək əlinizi uzadın. Yalvarırıq və ümid edirik.

(Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər artışı, f. 277).

«7 gün» qəzeti, Eldəgöz O. «Güclərin zəifliyi», 26 dekabr 1992-ci il. №49.

Milli Şuranın bu müraciətini dünya xalqları və dövlətləri qulaqardına vurdular.

İRƏVANIN VƏ ƏTRAFINDAKI AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ

“Ermənistan adlı bir qara kölgə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələri kimi Göyçənin də başı üzərində dolaşmaqda idi. 1920-ci ilin yazında Tiflisdə parlament nümayəndələri Ermənistanın paytaxtını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müzakirəyə başladı. Qədim türk şəhəri **İrəvanın** Ermənistana paytaxt verilməsi parlament üzvü Həsənbəy Ağayev tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. 28 nəfər parlament üzvündən 16 nəfəri İrəvanın Ermənistan paytaxtı olmasına səs verdikdə Həsənbəy Ağayev etiraz əlaməti olaraq istefa verib parlament üzvlüyündən çıxdı. Bir neçə gündən sonra daşnaklar onu Tiflisdə qətlə yetirdilər. **1918-ci il mayın 29-da** Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan və onun ətrafındakı 9 min km² ərazini əhatə edən torpaqlarla birlikdə ermənilərə verildi. Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən ermənilərə dövlət yaratmaq üçün İrəvanla birlikdə aşağıdakı Azərbaycan torpaqları verilmişdi: **Yeni Bəyazıt qəzası** (Basarkeçər adlanan cənub-

şərq qismi istisna olmaqla), **İrəvan qəzası** (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla), **Eçmiədzin qəzası** (Sərdarabad istisna olmaqla) və **Aleksandropol qəzası** (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla). Beləliklə, yeni yaradılmış **Ermənistan Respublikası Göyçə gölü ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi. Bu məsələ ilə bağlı Batumi Konfransındakı bəzi məqamlara üz tutaq. Tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mahmudov yazır:**

AMEA-nın Tarix İnstitutu İrəvan və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsilə bağlı bir sıra yeni sənədlər və maraqlı faktlar aşkarlayıb. Həmin sənədlər sübut edir ki, erməni tərəfi Batumi danışıqları və müqavilələrinə (11 may – 04 iyun 1918-ci il) əsasən İrəvan və ətraflarındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərinə bir sıra öhdəliklər götürüb. Lakin ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri hirtərəfli qaydada pozmuş, işğalçılıq siyasətini davam etdirmişlər. Beləliklə, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə həm Batumi müqavilələrinin müvafiq maddələri, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi haqqındakı qərarına yenidən baxılmalı, həmin qərar qüvvədən salınmalı və Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ hərpa olunmalıdır. Birinci Dünya müharibəsini aparan hərbi blokların hər ikisinin, həm Antantanın (Rusiya, İngiltərə, Fransa, ABŞ), həm də Almaniya-Türkiyə blokunun üzvləri arasında ermənilərə dövlət yaratmaq barədə ümumi fikir formalaşmışdı. Rusiya, İngiltərə, Fransa və ABŞ gələcək erməni dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi

ərazisində – Şərqi Anadoluda yaradılmasına tərəfdar idilər. Yarlanmış tarixi şəraitdə Azərbaycan tərəfi, yəni **Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyasının nümayəndələri ermənilərə dövlət yaratmaq üçün hansı Azərbaycan torpaqlarının verilməsini müəyyən etmək üçün Türkiyənin vasitəçiliyi ilə erməni tərəfi ilə danışıqlara girdi. Danışıqlar Batumi konfransı (11 may – 04 iyun 1918-ci il) çərçivəsində və konfransda iştirak edən Türkiyə nümayəndə heyətinin vasitəçiliyi ilə aparıldı. Batumi danışıqlarının lap başlanğıcındaca məlum oldu ki, həqiqətən də, Osmanlı Türkiyəsi “erməni təhlükəsini” özündən uzaqlaşdırmaq üçün gələcək erməni dövlətinin Azərbaycan ərazisində yaradılması siyasətini yeridir. Batumidən yenidən qayıdan Nəsih bəy Usubbəyov çağırılan fəvqəladə iclasda iştirakçılara bildirdi ki, “Türkiyə nümayəndə heyətinin fikrinə görə, Zaqafqaziyanın tərəqqisi üçün ən başlıca təminat Zaqafqaziya xalqlarının həmrəyliyi və birliyidir ki, buna nail olmaq üçün Azərbaycan tərəfi ermənilərə müəyyən qədər ərazi güzəştə getməlidir” (Bax: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 46). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin hakim siyasi dairələrində Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılması məsələsində fikir ayrılığı vardı. Sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə “çibani kökündən təmizləmək” tərəfdarı idilər. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan tərəfi də Tələt paşa və Ənvər paşanın “çibani kökündən təmizləmək” siyasətinin əleyhinə idi və “kiçik bir erməni kantonunun” yaradılmasını təklif edirdi. Belə bir təkliflə Batumidə danışıqlar aparan Azərbaycan nümayəndələri M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə hələ 1918-ci il mayın 23-də Ənvər Paşaya xüsusi müraciətnamə göndərmişdilər. Həmin müraciətnaməni onlardan başqa Əhməd bəy (Can Baba), A.B.Səfikürdski, Ə.C.Pepinov, M.Y.Cəfərov, F.X.Xoyski, N.B.Usubbəyov və X.B.Xasməm-**

mədov da imzalamışdılar (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivi, Hariciyyə Siyasi Kısım, Dosya 2398, Gömlek 4, Vərəq 12 a.b.c.d.). Eyni təkliflə bundan bir gün əvvəl – 1918-ci il mayın 22-də Tələt paşaya və Ənvər paşaya Ə.B.Hüseynzadə və Ə.B.Ağaoğlu da müraciət etmişdilər (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivi, Hariciyyə Siyasi Kısım, Dosya 2398, Gömlek 4, Vərəq 19.). Azərbaycan tərəfi belə bir təkliflə çıxış edərkən inanırdı ki, bu güzəşt müqabilində, yəni ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına “kiçik bir kanton” yaradılacağı halda, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlarını dayandıracaq. Beləliklə, Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda – Azərbaycan ərazisində ermənilərə “kiçik bir kanton” və ya “kiçik bir dövlət” yaradılmasına tərəfdar idi və bu məsələdə Xəlil bəy və Vehib paşa ilə eyni mövqedən çıxış edirdi (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivi, Hariciyyə Siyasi Kısım, Dosya 2398, Gömlek 5, Vərəq 129-130;146; 151 a-b). Bununla da Batumidə, faktiki olaraq, ermənilərə dövlət yaratmaq üçün hansı Azərbaycan torpaqlarının verilməsi ətrafında danışıqlar aparıldı. Batumi danışıqları zamanı ermənilərin özlərinə mərkəz kimi iddia etdikləri Qars və Gümrü (Aleksandropol) artıq Osmanlı hərbi qüvvələri tərəfindən zəbt olunmuşdu və Türkiyə tərəfi bu şəhərlərdən hər hansı birinin danışıqlar mövzusu olmasına imkan vermədi. Beləliklə, İrəvan məsələsi gündəmə gətirildi. Ənvər paşa “çibani kökündən təmizləmək” planının baş tutmadığını görcək ermənilərə veriləcək torpağın Azərbaycan və Türkiyə əraziləri arasında bir ada kimi əhatəyə alınması təlimatını verdi. Beləliklə, Batumi danışıqlarında yuxarıda göstərilən məsələlərlə bağlı ilkin razılaşma əldə olunduqdan dərhal sonra, hələ Batumi müqavilələrinin bağlanmasına, yəni 1918-ci il iyunun 4-nə bir həftə qalmış, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan, onun ətrafındakı 9 min km² ərazini əhatə edən

torpaqlarla birlikdə ermənilərə verildi (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivi, Hariciyyə Siyasi Kısım, Dosya 2372, Gömlek 1, Vərəq 69.). Ermənilərə verilmiş Azərbaycan ərazisinin əhalisi cəmi 321.000 nəfər idi ki, onun da 230 min erməni, 80 min türk-müsəlman, 11 min isə digər xalqların nümayəndələri idi (Yenə orada.). Yeri gəlmişkən, ermənilərə verilmiş İrəvan və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında yaşayan 230 min erməni bu yerlərə 1828-ci ildən sonra Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı Türkiyəsi və Qacarlar İrəvanından köçürülüb gətirilmişdi¹.

1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin noyabrına qədər hakimiyyətdə olan daşnaq hökuməti azərbaycanlıların qanına susamışdı. Bu müddətdə onlar 440-dan artıq azərbaycanlı kəndini yandıraraq məhv etmiş, yüz minlərlə azərbaycanlının qaçqına çevrilməsinə səbəb olmuşdu. 1920-ci ilin əvvəllərinə kimi 220 mindən çox azərbaycanlı, daşnak siyasətinin qurbanına çevrildi. 1919-cu ilin noyabr-dekabr aylarında Türkiyəyə və İrana 250 minə qədər qaçqın axıb getmişdi. M.B.Məmmədzadə Türkiyədə 1954-cü ildə dərc olunan “Azərbaycan” dərgisinin 92-ci sayında yazırdı ki, Azərbaycan parlamenti 1920-ci il tarixli iclasında Ermənistan hüdüdlərindən Azərbaycana gəlmiş 300 mindən artıq köçkünün məsələsini müzakirə etmişdir. Daşnak hökuməti azərbaycanlıları təkcə cismani məhv etməklə kifayətlənmir, həmçinin mənəvi repressiyaya da məruz qoyurdu. Bir mənbədən oxuyuruq: təkcə Ermənistanda “Daşnaksutyun”un 30 aylıq ağalığı dövründə azərbaycanlı əhalini əlində olan torpağın 60 faizi müsadirə edilmişdir².

1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycanın Qazax qəzasının

¹ «İstoriçeskaya zapiski» Cild 2.M.1938, səh.80).

² “AVROMED MODERN AZ” internet saytı. 27 yanvar 2016. “Tarix institutu İrəvanın ermənilərə verilməsiylə bağlı maraqlı faktlar aşkarladı.”

cənub hissəsində Ermənistanın Dilican qəzası yaradılmışdır. Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanın əlində qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XI Qızıl Ordu Ermənistanı işğal edəndən 3 gün sonra, yəni 1920-ci il dekabrın 1-də Rusiyanın təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası Dilicanı, Qaraqoyunlu dərəsini və Göyçəni ermənilərə vermişdir.

1988-Cİ İL HADİSƏLƏRİ

1827-ci ildə Rus-İran müharibəsi nəticəsində İrəvan qalası alındı və xanlığın ərazisi Rusiyanın işğal zonasına çevrildi. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlandı və İrəvan xanlığının ərazisi çar tərəfindən "erməni vilayəti" adlandırıldı. 1813-1828-ci ilə qədər Azərbaycanın sahəsi təxminən 410 min kv. km olub. 1918-ci ildə Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə verilmiş İrəvan xanlığının sahəsi 9 min kv. km idi. Məhz Daşnak Ermənistanı bu sahədə hakimiyyətə gəlmişdi.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulduğu ərazinin sahəsi təxminən 114 min kv. km olub. 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Sovet İmperiyası tərəfindən işğal edildi. Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının qismən nəzarətinə verilən Zəngəzur, Göyçə, Şərur, Dərələyəz, Dilican və Gürcüstanın qismən nəzarətinə verilən Borçalı ilə birlikdə 27,5 min kv. km sahə Azərbaycandan qoparıldı. 1920-1991-ci illərdə SSRİ əsarətində olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ərazisi 86,6 min kv. km qalıb. Moskva, ümumiyyətlə, Azərbaycanın 15 mahalı (Göyçə, Dərəçiçək, Gərnibasar, Zəngibasar, Vedibasar, Dərələyəz, Sürməli, Ağbaba, Pəmbək, Sərdarabad, Zəngəzur, Şəmsəddil, Qaraqoyunlu, Dağ Borçalı, Şörəyöl) üzərində Ermənistan yaratdı. On beş mahal üzərində Ermənistan yaradan və yenə də doya bilməyən ermənilər Dağlıq Qarabağ "ovuna" çıxıblar. 1921-ci ildə buranı

Ermənistana birləşdirmək istəyənlər də buna nail ola bilmədilər. Lakin 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini həyata keçirdilər. 1929-cu ildə Naxçıvanın 9 kəndini, Meğri rayonunun kəndlərini Ermənistana birləşdirdilər. İndiki Ermənistanın yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri zaman-zaman bütövlükdə çıxarıldı, yaşayış məntəqələrinin adı dəyişdirildi, tarixi abidələr təməmilə məhv edildi, bütöv bir Azərbaycan torpağı erməni qəsbkarları tərəfindən zəbt olundu. Bu əhalinin 1 milyondan çoxu məhv edildi, qalanları isə Azərbaycan, Türkiyə, İran və Orta Asiya ölkələrində sığınacaq tapdılar. "Zavallı" ermənilərin əli ilə yaşayış məntəqələrinin adları bütövlüklə dəyişdirildi. Təkcə 1971-ci ildə Yerevanın "Ayastan" nəşriyyatının çap etdiyi İnzibati Ərazi bölgüsü kitabına baxmaq kifayətdir. Burada 600-dən yuxarı Azərbaycan türkünə məxsus yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi göstərilir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün diqqətinizi Ermənistanın şəhərlərinin indiki və keçmiş adlarına yönəltmək istərdik. Həqiqət ondadır ki, indi Ermənistan adlanan qədim türk torpaqları üzərində öz dövlətini qurmuş ermənilər bu torpağın köklü əhalisini dünyada alternativini olmayan fiziki və mənəvi soyqırımına məruz qoymuşlar. Hazırda isə Azərbaycanın dördüdə birini işğal etmişlər.

Bu gün Ermənistanda olan 30-dan artıq inzibati rayonun hamısı vaxtı ilə Azərbaycan türklərinin yaşayış məskəni olub. Hazırda həmin rayonların məcmusu Ermənistan Respublikası adlanır. Həmin rayonlar haqda qısa məlumat:

1. **Abaran -ilk adı 1935-ci ilə kimi Baş Abaran**
2. **Artaşat -1930-cu ilə kimi Böyük Qəmərli**
3. **Amasiya -Amasiya**
4. **Axuryan -1956-cı ilə kimi Arpaçay**
5. **Ararat (Dəvəli) -1956-cı ilə kimi Vedi rayonu adlanıb**
6. **Ani -1961-ci ilə kimi Ağin**

7. Araqadz -1950-ci ilə kimi Ələyaz
8. Artik -1935-ci ilə kimi Böyük Arıxvəli
9. Kamo (Bəyazid) -1830-cu ildən əvvəl Kəvər
10. Vardenis -1969-cu ilə kimi Basarkeçər
11. Vayk (Paşalı) -1988-ci ilə kimi Əzizbəyov
12. Yeğeqnazor -1957-ci ilə kimi Keşişkənd
13. Tumanyan -1969-cu ilə kimi Allahverdi
14. Noyemberyan -1937-ci ilə kimi Barana
15. Kailinino -1935-ci ilə kimi Voronsovka
16. Martuni -1926-cı ilə kimi Aşağı Qaranlıq
17. Quqark -1964-cü ilə kimi Qarakilsə
18. Spıtak -1949-cu ilə kimi Hamamlı
19. Stepanvan -1923-cü ilə kimi Calaloğlu
20. Hrazdan -1959-cu ilə kimi Axta
21. İcevan -1949-cu ilə kimi Karvansara
22. Dilican -Dilican
23. Krasnoselo -1940-cı ilə kimi Çəmbərək
24. Eçmiədzin -Vağarşabad, türk mənbələrində Üçkilsə
25. Aştarak -Əştərək
26. Talin -Talin
27. Hoktemberyan -Qurdqulu, 1935-ci ildən Armavir
28. Qafan -Qafan
29. Qoris -Gorus
30. Meqri -Meğri
31. Sisyan -1940-cı ilə kimi Qarakilsə
32. Masis (Uluxanlı) -rayon 1969-cu ilə kimi Zəngibasar
33. Abovyan -Kotayk rayonu, 1969-cu ilə kimi Ellər

Otuzuncu illərin əvvəllərində Sovet İttifaqında həyata keçirilən kollektivləşmə kompaniyası Ermənistanda geniş şəkildə alınırdı. Kollektivləşmə kompaniyası bu respublikada yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı çox ciddi, çox sərt tərzdə həyata keçirilirdi. Varlı adamların var-dövləti, mal-qarası əlindən güclə alınıb kolxoz təsərrüfatına verilir. Bir az tərəddüd edən, ləngiyən adamlar dərhal “qolçomaq” adı altında

damğalanır, xalq düşməni kimi qələmə verilir. Bu qəbilədən olan adamlar Qazaxıstana və ya Sibirə sürgün edilirdilər. Çox zaman ailə başçısı tutulduqdan sonra əmlakı müsadirə olunur, ailə üzvləri sürgünə göndərilirdi.

“Xalq düşməni” adı ilə ittiham olunan bu ailələrə sürgündən sonra da öz ata-baba ocağına dönməyə icazə verilmirdi. 1930-1937-ci illərdə Krasnoselo, Basarkeçər, Kəvər (Kamo) və (Qaranlıq) Martuni rayonlarından 200-dən artıq ailə “qolçomaq” adı ilə Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişdi. Bu ailələrin üzvlərindən çox az qismi sonralar geri qayıda bilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ailələrin 90 faizi bu ədalətsizliyin qurbanı olmuşdur. Repressiya Ermənistanın türklər yaşayan bütün məntəqələrində elə geniş şəkildə alınırdı ki, hər həftə, hər ay yük qatarları onlarla ailəni Sibir çöllərinə aparırdı. “Qardaş xalqların birliyi” şüarını dilində əzbər edən Moskva bu zavallı millətin böyük faciəsinə göz yumurdu. Hətta geniş xalq kütləsini inandırmağa çalışırdı ki, onlar “qolçomaq”dırlar və bizim ictimai quruluşun düşmənləridir. Göyçədə, Dərəçiçəkdə olduğu kimi, repressiya tədbiri Vedibasar, Qəmərli, Zəngəzur, Zəngibasar, Pəmbək, Ağbaba torpağında da soyuqqanlıqla həyata keçirilirdi. Belə bir haqsızlığı qəbul edə bilməyən kəndlilər üsyan edirdilər. Artıq əhali başa düşürdü ki, sovet xalqlarını milli birliyə çağıran, heç bir irqi ayrı-seçkiliyə yol verməyən erməni bolşevikləri öz çirkin daşnak ideyalarından əl çəkməyiblər. Vedinin Çimən, Böyük Vedi, Kiçik Vedi, Dəhnəz, Dərəçiçəyin Qayqocalı, Təkərli, Dədəqışlaq, Mixana, Göyçənin Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş, Şişqaya, Nərimanlı, Cənəhməd, Bala Qaraqoyunlu, Böyük Qaraqoyunlu, Daşkənd, Ağkilsə, Zod, Subatan, İnekdağı kəndlərindən olan onlarla igid adamlar Ermənistan hökumətinin ədalətsizliyinə qarşı tufəng götürüb dağlara çəkilməmişdilər. M.Ə. Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə 1930-cu ildə Türkiyədə nəşr olunan “Odlu yurd” məcmuəsi “Vedibasar və Naxçıvan üsyanları davam edir” başlıqlı məqalədə yazırdı: “Üsyan bir tərəfdən İrəvana və Göyçə gölüne, digər tərəfdən

Ordubad və Zəngəzurə sirayət etmişdir. Zəngəzur, Ordubad, Naxçıvan, Vedibasar və Göyçə partizanları arasında rabitə mövcud olub, Qarabağ, Gəncə və Muğan partizanları ilə əlaqəyə girməyə səy edirlər. Sovet Ermənistanı Kommunistlər şurasının rəisi Sedrak Sərkisyan partizanların hücumuna məruz qalaraq öldürülmüş, sürücüsü və dostu ağır yaralanmışdır. Ermənistan Respublikası təşkil olunandan sonra erməni ideoloqları azərbaycanlı əhalinin arasında güclü təxribat toxumu səpməyə başladı. Kəsib və varlı təbəqə arasında düşmənçilik yaymaqda hətta qohum-qardaşı üz-üzə qoyurdular. Həmin dövrdə və ondan sonrakı illərdə dağlara çəkilmiş bir çox partizan dəstələri erməni hökumətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Basarkeçərin Bala Qaraqoyunlu camaatının demək olar ki, 90 faizi ailəliklə dağlara çəkilib qaçaqçılıq edirdi. Qaçaq Cəmil (qardaşları Ədil, Bəhrəm, Yarıq, Qardaşı oğlu Xasay, oğlu Pirqələm) bu dövrdə ən məşhur qaçaqlardan biri idi. Kənddən olan qaçaqlara rəhbərlik edirdi. Böyük Qaraqoyunlu kəndindən Kalvayı Miri, Sayad, təxminən 10 ailənin kişiləri, Daşkənddən İdris, Şaban, Məhəmməd, təxminən 7-8 ailənin kişiləri, Ağkilsədən Aşıq Ələsgərin qardaşı oğlu Aşıq Musa, Zoddan Məcid Bəhlul oğlu, İnkədağından Şahmalı, Qiyas, Subatandan Namaz və başqaları erməni hökumətinə tabe olurdular. Məşhur qaçaqlardan Morul Məhəmməd və Qaçaq Pirverdi də onlara qoşulmuşdu.

Pəmbək mahalı Saral kəndinin 97 yaşlı sabiq sakini Süleyman Xəlilov öz xatirəsində yazır: “Taleyin, zamanın hökmü ilə bir dəfə Məmməd Əmin Rəsulzadəni görmək, onunla söhbət etmək mənə də qismət oldu. Məmməd Əmin bəy bolşevik işğalına qarşı mübarizə aparmış qeyrətli soydaşlarımız sırasında Məmməd Qasım bəyin və Qaçaq Pirverdinin də adlarını çəkdi. Onun dediyi aşağıdakı sözlər isə hələ də qulağımdadır: “Məmməd Qasım bəy və Göyçəli Qaçaq Pirverdi əsl xalq qəhrəmanlarıdır”.

1930-cu ildə Göyçənin Ardanış kənd sakini olan Məşədi Hübət erməni millətindən olan rayon milis idarəsinin rəisini

güllə ilə vurub, oğlu və kürəkəni ilə dağlara çəkildi. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q. Arutyunov İ.V.Stalinə məktub yazaraq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqda məsələ qaldırır. İ.V.Stalin tədbir görülmək üçün məktubu M.C.Bağirova göndərir. M.C.Bağirov cavabında Azərbaycanın bu təklifə etiraz etmədiyini bildirir. Ancaq bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSR də əsasən, azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın olmuş əraziləri onun özünə qaytarılsın. Azərbaycanlıların başına açılacaq növbəti oyun “köçürülmə” adı altında irəli sürülən kütləvi sürgün aksiyası oldu. Ermənilərin belə bir təklifi İ.V.Stalinin ağına batdı. O, 1947-ci il dekabrın 23-də Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 nömrəli qərar imzaladı. Qərara əsasən, 1948-1953-cü illərdə yüz min azərbaycanlı köçürülməli idi. Həm də köçürülənlərin Kür-Araz ovalığında məskunlaşdırılması İ.V.Stalinlə A.İ. Mikoyanın birgə hazırladığı genosid siyasəti idi. Nəzərdə tutulan müddətdə Azərbaycana 150 min azərbaycanlı sürgün edildi. Onların bir çoxu dağ şəraitində yaşadıklarından isti aran zonasında dözə bilməyib məhv oldular. Bu işə heç kəsi narahat etmirdi. 1947-ci ildə Ermənistan KP Qarabağlar Rayon Partiya Komitəsinin (Qarabağlar rayonu Vedi rayonu ilə qonşu olmuşdur) birinci katibi işləmiş Talib Musayev öz xatirələrində qeyd edir ki, 1947-ci ilin noyabr ayının sonlarında Ermənistan KP MK-da raykom katiblərinin müşavirəsində xaricdən Ermənistana ermənilərin köçürülməsi məsələsi müzakirə olunurdu. MK katibi Harutyunov Mikoyanın gördüyü işlərdən xüsusi həvəslə danışdı. Sonra özünün Bağirova və Stalinə yazdığı məktubunun mətnini və Stalinin həmin məktuba dərkənarını oxudu. Məktubun məzmunu Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların 100-150 min nəfərini Kür-Araz ovalığına köçürülməsi, onların yaşadıkları yerlərə isə xaricdən gələn ermənilərin məskunlaş-

dırılmasından ibarət idi. 1948-ci ilin noyabr-dekabr aylarında azərbaycanlıların kütləvi surətdə köçürülməsi başlandı. Buna qədər isə azərbaycanlılar yaşayan Qarabağlar rayonu ləğv olunub Vədi rayonuna birləşdirilmişdi. Hər iki rayonda əhalinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etsə də, rəhbər vəzifələrdə ermənilər işləyirdi. Köçürülmə (əslində sürgün) 1953-cü ilin əvvəllərinə kimi davam etdirildi. İ.V.Stalinin ölümündən sonra bu genosid siyasəti dayandırıldı. Zorla köçürülmüş adamların bir hissəsi öz dədə-baba yurdlarına qayıtdılar. Ermənistan hökuməti xalqın geri qayıtmasına dərhal etiraz səsini qaldırdı. Geri qayıtmış 1100 ailənin evlərinin çoxu ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş, qalanları da uçurulub dağıdılmışdı. İkinci dəfə köçənlərə istədikləri yerə getmələrinə “şərait” yaradılırdı. A.İ.Mikoyanın SSRİ Ali Sovetinin sədri vəzifəsinə gəlməsi erməniləri daha da ruhlandırdı. 1965-ci ildə Ermənistan hökumətinin qərarı ilə 24 aprel tarixə genosid günü kimi daxil edildi. Erməni qırğınının 50 illiyini qeyd etmək qərara alındı. Əsrlər boyu erməniləri vahiməyə salan “İrəvan qalası”nın yerində “Yeğreni” (Genosid) abidəsi ucaldıldı. Lakin Moskva ermənilərin bu dəfəki həyasızlığının qarşısını aldı. L.İ.Brejnev millətçilik salanları cəzalandırmağı tələb etdi. Həmin dövrdə millətçi ünsürlərin bəd əməllərinin qarşısını almaq əvəzinə, onlara qol-qanad verən Krasnoselo DİŞ rəisi Qaleçyan işə ediləcəyini duyub intihar etdi. Rusiya dövlətindən üz alan və qızıqdırılan ermənilər “Qarabağ bizimdir” deyib durmuşdular. Belə bir münasibət də düşmənçiliyə səsləyirdi. Onlar nə vaxtsa Moskvanın “bir göz vurmasını” gözləyirdilər. Dünya dövlətləri arasında onlara deyən yox idi ki, siz Qarabağa gəlişiniz münasibətilə 150 illik yubiley keçirib, abidə qoydunuz. Siz İrəvana 1830-cu illərdən sonra gəlibsiziz...

QARABAĞDAKI ABİDƏ

Bütün dünya erməni yalanını, iftirasını bilsə də, ermənilər yenə öz saxtakarlıqlarını davam etdirirdilər. Dünya xalqlarının qulağını saxta soyqırım iddiası ilə doldurmaqdan vaz keçmirdilər. Əksər mənbələrdə göğstərilirdi ki, bütün fəlakətləri, soyqırımlarını ermənilər törətmişlər.

Bəzi dünya xalqları bilməsə də, ruslar şox yaxşı bilir ki, ermənilər Azərbaycan ərazisində məskunlaşdıqlarının 150 illiyinə Qarabağda abidə qoymuşlar. Ona görə də dünyanı özlərinə güldürüb 2800 ildən danışmasınlar. Göyçə mahalı Qafqazda aşiq sənətinin ta qədimdən bəri beşiyi kimi tanınmışdır. Bu sənətdə heç erməni sənətkarlarının adına belə rast gəlinmir.

GÖYÇƏDƏ AŞIQ SƏNƏTİ

Öz tarixi ənənələrini yaşadıb inkişaf etdirən xalqın saz və söz sənəti milli zəmində inkişaf edirdi. XII əsrdə Göyçədə aşılıq yeni bir məcraya daxil olaraq elin-elatın toyunda, şənliyində aparıcı musiqi sənətinə çevrilir. Göyçə aşiq mühitinin bu dövrdə yetişdirdiyi sənətkarlardan əldə səhifə məlumat yoxdur. Aşıqlar yalnız ilk bilgini XV əsrdə yaşamış dəliqardaşlı aşiq Rəhim və oğlu Heydər haqda verirlər. Daha sonra isə Miskin Abdal gəlir. Miskin Abdal aşılıq etməsə də öz qoşma, gəraylıları ilə aşiq sənətinə bağlı olmuşdur. “Heydəri” sonradan (“Məmmədsöynü”) və “Kəvəri” (“Sarı-tel”) aşiq havalarının yaradıcısı kimi tanınan Aşiq Heydər həm də gözəl şeirlər müəllifi olmuşdur. Miskin Abdal 1430-cu ildə Zərgərli (Sarıyaqub) kəndində anadan olub. İstedadlı şair, ağıllı el ağsaqqalı olmuşdur. Şah İsmayıl Xətai Göyçəyə gələrkən xüsusi fərmanla Sarıyaqub kəndinin valiliyini ona həvalə etmişdir. Miskin Abdal yaşadığı ev 1988-ci il deportasiyasına qədər Sarıyaqubda qalırdı. Ev əşyaları və Şah

İsmayılın imzaladığı fərman onun nəslinin davamçılarından birindədir. Çox təəssüflər olsun ki, Göyçə mahalı erməni işğalına məruz qalandan sonra bu ulu məmləkətin sənətkarları sağa-sola çəkilir, məkanı dəyişdirilir, adlarına qondarma şeirlər yazılır. XVI əsrdə yaşamış Şimpırlı Sevgili adlı şairənin yazdığı şeirlər diqqəti çəkir. Qız sevgilisi Mahmudun yolunu uzun illər gözləmiş, heç kəsə ərə getməmişdir. Sevgili 100 ilə qədər ömür etmişdir. Onun məzarı Babacan kəndinin Şimal-şərqindəki qəbristanlıqda son dövrlərə qədər qalırdı. Sevgili ilə Mahmud eyni kənddən-Şimpırdan olublar. Arada olan qəbilə çəkişməsindən onlar ayrı düşüblər. Mahmud yaraşlıq, gözəl səsi olan bir aşiq olub. O, sazını götürüb Osmanlıya tərəf üz tutub. Ömrünün sonuna kimi nakam məhəbbəti tərənnüm edən şeirlər qoşub, mahnılar oxuyub... Zaman keçdikcə Göyçədə aşiq sənəti Dərdli Nəsimin, Aşiq Qasım (Gözəldərəli), Zərgər Əhmədin (Kəsikbaşlı) və başqalarının simasında yeni məcraya daxil olur. XVII və XIX əsrdə xalqımızın bu ulu sənəti Ağ Aşiq Allahverdinin, şair Məmmədsöyünün, Aşiq Alının, Aşiq Musanın və Aşiq Ələsgərin şəxsində əsl intibah dövrünə çatır. Göyçə aşiq məktəbi yaranır və bütün türk dünyasında bu sənətin bayraqdarına çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Göyçə aşiq sənəti bu dövrdə Təbriz, Gəncə, Şəmkir, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Borçalı və Kəlbəcər aşiq sənəti ilə sıx təmasda inkişaf etmişdir. Xüsusilə, Tovuz və Göyçə aşiq məktəbi üzvi surətdə əlaqəli olmuşdur.

Biz Göyçə aşiq məktəbinin banilərindən bir neçəsi haqda qısa məlumat verməyi lazım bildik.

AĞ AŞIQ ALLAHVERDİ

Göyçə aşiq mühitində xüsusi mövqeyi ilə seçilən, ustad sənətkarlardan biri də Ağ Aşiq Allahverdidir. Ağ Aşığın həyatı ilə bağlı ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən məlumatlar verilmişdir. Bəzi araşdırmalara görə, Ağ Aşiq XVIII əsrin ortalarında, təxminən 1754-cü ildə Şərur mahalının Kosacan

kəndində anadan olmuşdur. Folklorşünas Z. Məhərrəmov yazır: “Basarkeçər rayonunun Qanlı kəndindən olan Aşiq Mehdi (Aşiq Mehdi 1968-ci ildə 90 yaşında vəfat etmişdir-Z.M.) söylədiyinə görə Mərənddən baş götürüb Dərələyəzə, oradan da Göyçənin Kərkibaş kəndinə pənah gətirən Ağ Aşiq burada məskunlaşmışdır. Bir əsrdən çox yaşayan Ağ Aşiq 1860-cı ildə Kərkibaşda vəfat etmişdir. Ağ Aşığın əsas tədqiqatçısı mərhum folklorşünas professor Mürsəl Həkimovdur. Ağ Aşiq bir sıra aşıqlar yetişdirmişdir. Onlardan biri də adı Osmanlıya, Təbrizə, bütün Qafqaza yayılmış böyük ustad Aşiq Alıdır. Aşığın “Ağ Aşiq və Süsənbər” dastanı məşhur olmuşdur.

(Mənbə: Hüseyn İsmayilov, “Göyçə aşıqları və el şairləri” Bakı, 2006, I cild, səh.137.)

ŞAİR MƏMMƏDHÜSEYN

XIX əsr Göyçə aşıqları və el şairləri içərisində seçilən görkəmli sənətkarlardan biri də şair Məmmədhüseynidir. Onun Göyçə ədəbi mühitinin zənginləməsində, sənətkarlıq ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsində özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Şair Məmmədhüseyn sinədəftər olub. Xalq arasında aşiq yox, şair kimi tanınmışdır. Məmmədhüseyn 1800-cü ildə Göyçə mahalının Daşkənd kəndində anadan olmuşdur. Böyük sənətkar 1884-cü ildə doğma kəndində vəfat etmişdir.

(Mənbə: Hüseyn İsmayilov, Göyçə aşıqları və el şairləri, I cild, Bakı, 2006, səh. 183.)

AŞIQ ALI

Azərbaycan aşiq sənətinin ən parlaq simalarından biri də Aşiq Alıdır. Yüksək, fitri istedadla, qeyri-adi səsə malik olan ustadlar ustadı Alı Mirzə oğlu 1801-ci ildə Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində doğulmuşdur. Aşiq Alı qoşmalarından birində deyir:

**Camalın şövqündən dilim oldu təng,
Çayda balıq olar, dəryada nəhəng.
Mahalım Göyçədi, kəndim Qızılvang,
Aşıq Alı mahallarda bir gərək.**

Aşıq Alı gənc yaşlarından aşılıq sənətinə böyük maraq göstərib. Ağ aşıq Allahverdinin yanında şeyirdlik edib. İrana, Türkiyəyə dəfələrlə səyahət edib. Ruhani təhsili alıb. Bir çox saz havaları yaradıb. Qazaxda, Şəmsəddində, Gəncədə çoxlu dostları olub. Aşıq Alı Qazaxda çoxlu toylar keçirib. Kök qohumlarından olan Qiyas bəyin oğlunun toyunu eləyərkən 14 gün Qazaxda qalıb, Qazağın ən hörmətli adamları onu qonaq dəvət ediblər. Dədə Ələsgərin ustadı Aşıq Alı olub. Aşıq Alının qoşma, gəraylı, tənris, müxəmməs, divanı və s. səpkidə deyilmiş onlarca şeiri, "Aşıq Alı və Əsmər", "Aşıq Alının Türkiyə səfəri" adlı dastanları var.

ASHIQ ƏLƏSGƏR

Dahi söz ustası, böyük el nəğməkarı Aşıq Ələsgər 1821-ci il mart ayının 22-də Novruz bayramı günü anadan olmuşdur. Atası Alməmməd əkinçiliklə məşğul olan, kənddə sayılan adamlardan biri idi. Alməmməd kişi ilhamlı şair kimi də tanınmışdır. Güclü şairlik istedadı olan Aşıq Ələsgər böyük ustad Aşıq Aliya şeyirdlik etmiş, aşılıq sənətinin sirlərini öyrənmiş, klassik və milli şeirin forma və məzmun zənginliyinə yiyələnmişdir. Aşıq Ələsgər özündən əvvəl və sonra yaşamış ustad aşıqların fəvqünə qalxmış və sənətin əlçatmaz zirvəsinə dönmüşdür. Onun qoşma, gəraylı, tənris, müxəmməs və başqa formada yazdığı şeirlər Azərbaycan poeziyasının qızıl incilərindəndir. Aşıq Ələsgər dərin biliyə, böyük zəkaya, geniş dünyagörüşünə malik bir sənətkar olmuşdur. İlahi vergisi olan Aşıq Ələsgəri işığı uca göylərdən gələn nura bənzətmək olar. Bu nur dünya boyu şəfəq salacaq. Aşıq Ələsgər aşılıq etdiyi dövrdə 12 nəfər kamil sənətkar yetişdirmişdir. Bu sənətkarlar arasında məşhur Aşıq Nəcəf

(1919-cu ildə ermənilər tərəfindən öldürülüb) və Aşıq Əsəd də olmuşdur. Aşıq Ələsgər 1926-cı ilin mart ayının 7-də vəfat etmişdir, məzarı Ağkilsə kəndinin qəbristanlığındadır.

MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT...

XX əsrin istər əvvəllərində, istərsə də ortalarında Göyçə aşıq məktəbinin yetirmələri bütün Qafqazda tanınırdı. Aşıq Məhəmməd (Qurban oğlu), alçalı Məhərrəm, şişqayalı Aydın, Şair Hacı, Şair Kazım, Aşıq Nəcəf (Daşkənd), Aşıq Ağayar, Növrəs İman, Aşıq Yunis, Aşıq Əsəd, Aşıq Müseyib, Aşıq Talıb, Aşıq Nəcəf, Aşıq Məhəmməd, Şair Bəhmən, Şair Aqil (Niftəli Qafarov), Şair Xəstə Bayraməli və b. Bu dövrdə, yəni 1872-ci ildə Kəvərdə rus dilində gimnaziya açılmış və Seyidhüseyn oğlu Mirəli burada dərs demişdir. Gimnaziyanı bitirən yüzlərlə gənc sonralar müxtəlif dövlət idarələrində çalışmışdır. Böyük hörmət və izzət sahibi olan Mirzə Məcid ağa Aşıq Ələsgərlə yaxın dost olmuş və onunla deyişmişdir. Göyçədən olan tələbələrin səsi Peterburqdan, Nəcəfdən, Səmərqənddən gəlirdi. Göyçəli ziyalılar İrəvanda və Gəncədə dövlət dəftərxanalarında işləyirdilər. **Səməd ağa** Peterburqda oxuyan bir neçə tələbənin maliyyə xərcini öz üzərinə götürmüşdü. **Hacı Əliş ağa (Zod kəndindən)** Peterburqda akademiya oxuduğu illərdə inqilabi hərəkata qoşulduğuna görə ali məktəbdən xaric edilmişdir.

Adlarını çəkdiyimiz **Mirzə Bəylər** beş dildə sərbəst danışan, dövrünün savadlı, alicənab, klassik üslubda şeirlər yazan ziyalılardan olmuşdur. Şair Hacı (Əlişəğa) gözəl qəzəllər və qoşmalar müəllifi kimi tanınmışdır. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalının Göyçədə yayılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Şişqayalı Aydın və Aqil (Niftəli Qafarov) el şairi kimi dəyərli əsərlər yaratmışlar. Şair Xəstə Bayraməli Göyçə ədəbi mühitində yazılı ədəbiyyatın nümunələrini yaradan öncül sənətkarlardandır. O, klassik şeirimizin əksər formalarında gözəl yaradıcılıq yolu keçmişdir. Son dövr aşıq sənətinin

inkişafında böyük xidməti və yeri olan Aşıq İslam Yusifov (əməkdar incəsənət xadimi), Usta Abdulla, Şair Əbülfət, Aşıq Yunis, Aşıq Müseyib Nəsimov, Aşıq Məhərrəm Hacıyev, Aşıq Qədir, Aşıq Niftəli, Aşıq Oruc Əhmədov, Aşıq İmran Həsənov (ümumdünya festivalı laureatı), Aşıq Mahmud Məmmədov (ümumdünya festivalı laureatı), Aşıq Murad Niyazlı, Aşıq Hacı Bayramov, Aşıq Ədalət Nəsimov, Aşıq Fətulla Əliyev və onlarla başqaları Göyçə aşıq məktəbini təmsil etmişlər. Yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi şeirlər yazan Hacı Əlişəğanın "Molla Nəsrəddin" jurnalına xitabən yazdığı qəzəli oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

A MOLLA ("Molla Nəsrəddin" jurnalına.)

Bir namə yazım, ver çapa salsınlar, a Molla,
İftadələrin qeydinə qalsınlar, a Molla!
Bircə gəl oyat milləti çoxdandı yatıblar,
Yatdıqca yatar bəsdı, oyansınlar, a Molla!
Bihudə dolanmaqdı ah ilə dolanmaq,
Qoyma bunları böylə dolansınlar, a Molla!
Nə vəqtə kimi vəzi nəsihət deyəcəksən,
Lazımdır onlar özləri qansınlar, a Molla!
Əcnəbi millət özünü elmə yetirdi,
Milləti çağır yanına gəlsinlər, a Molla!
Peşman da olub millətimiz millət içində,
Nə vəqtə kimi dalüdə qalsınlar, a Molla!
Bir tayifə gül tək açılıb şölələnidir,
Biz tayifə solsun və saralsınlar, a Molla!
Yox, yox, dolanım başına irşad elə, sən yaz,
Yaz, yaz, genə yaz, bəlkə utansınlar, a Molla!
İlxaz elədi xaricilər elmi fünün,
Qoy ağzını büzüb bizə gülsünlər, a Molla!
Türkdü bunlara yazma ərəb-farsi lisani,
Türkdülər yaz kim ani qansınlar, a Molla!

GÖYÇƏNİN DÖRD ƏRƏN OĞLU

MƏŞƏDİ İSA KƏRBƏLAYI MUSA OĞLU

Bütün Göyçənin fəxr etdiyi, müdrik, igid və dəyanət sahibi kimi tanınan Məşədi İsa "Çanaqlı" soyundandır. Soyun iftixarı hesab edilən Məşədi İsa 1845-ci ildə Qaraiman kəndində orta səviyyəli bir kəndli ailəsində anadan olmuşdur. O, hələ uşaq ikən cəsarəti, zirəkliyi, uşaq yaşına uyğun olmayan məntiqli və sərrast danışığı ilə tay-tuşlarından fərqlənmiş, çılğınlığı və inadkarlığı ilə ulu babası Çanaq Vəlini xatırlatmışdır. Tarixdən bəllidir ki, XIX əsrin birinci qərinasında Çarizm İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələr nəticəsində Zaqafqaziyanı, o sıradan Qərbi Azərbaycanı və Naxçıvanı işğal etdikdən sonra keçirdiyi inzibati dəyişikliklər nəticəsində bu xalqların tarixən mövcud olan ərazisi və sərhədləri ermənilərin xeyrinə pozuldu. 1850-ci ildə İrəvan quberniyası yaradılarkən keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisi, qədimdən oğuzların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisi, Ulu Göyçə bu quberniyaya tabe edildi. Yeni inzibati bölgüyə görə Göyçə İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazıt qəzasına tabe edildi. Hələ ermənilərin olmadığı Göyçənin Basarkeçər bölgəsində 44 kənd var idi. Bu kəndlər Məzrə kənd cəmiyyətinin starşinası tərəfindən idarə edilirdi. İgidliyini, mərdliyini, səxavətini nəzərə alan əhali onu 14 namizəd arasından Məzrə kənd icmasına starşına seçir. O, insanların inamını və etimadını qazana bildiyindən kommunistlər hakimiyyətə gələndə qədər 40 ildən artıq bir müddətdə fasiləsiz olaraq bu vəzifədə çalışmışdır. Maraqlıdır ki, xalqın tələbi ilə "qırmızı inqilabın" qələbəsindən sonra kənd sovet sədri təyin edilmiş, iyirminci illərin ortalarına-dünyasını dəyişənə qədər işləmişdir. Rəsmi dövlət adamı olmasına baxmayaraq dövrünün Qaçaq Kərəm, Dəli Alı, Qaçaq Qəmbər, Qandal Nağı, Qaçaq Süleyman, Qaçaq Murtuz kimi görkəmli kişiləri ilə dostluq edirmiş. Təbii haldır ki, imperiyanın yüksək

rütbəli məmurları yanında da onun böyük nüfuzu olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də ucqar müstəmləkə əyalətində çalışan bir türk məmuru dövlətin ən yüksək “Georgi”, habelə digər qızıl və gümüş medalları ilə təltif olunmuşdur. Dövlət arasında sədaqətli xidmətinə görə üç dəfə qızıl, iki dəfə gümüş, bir dəfə bürünc medalla təltif edilən Məşədi İsa Moskvada və Sankt-Peterburqdakı təntənəli məclislərdə, mərasimlərdə iştirak edirdi. Məşədi İsa 1912-ci ilin imperator III Aleksandrın abidəsinin açılışı münasibəti ilə Moskvada keçirilən və 1913-cü ildə romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə Sankt-Peterburqda keçirilən təntənələrə dəvət olunmuşdur. Sonuncu mərasimdə iştirak edərkən bürüncdən hazırlanmış xatirə döş nişanı ilə təltif edilmişdir. Həmin vaxt car II Nikolayın qafqazlı qonaqlarla çəkdirdiyi şəkil Ermitajda saxlanılır. Qartal baxışlı Məşədi İsa onların arasında çara daha yaxın məsafədə dayanmışdır. Cəllad Andronik Uzunyanın başçılıq etdiyi daşnak ordusu Azərbaycan türklərini qırıb, məhv edir, qovub əzəli torpaqlarından çıxarırdı. Şişqayanı yandırıb dağıtdıqdan sonra vəhşi qoşun Zoda soxulur. Qaniçən erməni sərkərdəsi Sulikov əhalidən atları üçün min pud arpa, qoşun üçün bir o qədər buğda və başqa ərzaq tələb etdi. Səməd ağa dövlət nümayəndəsi kimi Məşədi İsanı çağırırdı. Erməni əsgərlərini evlərdə yerləşdirdilər. Həmin gecə evlərdəki əsgərlər məhv edildi. Bu səhər Sulikov da öldürüldü. Ermənilər üçün bu hadisə milli matəmə çevrildi. Göyçə darmadağın edildi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra camaat öz yerinə qayıtdı. Məşədi İsa kənd soveti sədri işlədi. Lakin kommunist cildinə girmiş daşnak ermənilər xəyanət toru quraraq Qaraimandan iki satqını silahlayıb onların əli ilə Məşədi İsanı aradan götürdülər. Türk xalqının böyük oğlu Məşədi İsa 1924-cü ildə 79 yaşında qətlə yetirilmişdir.

Yazıçı Eldar İsmayıl Məşədi İsanın həyatından bəhs edən “Zülmətdə parlayan qılınc” adlı tarixi sənədli roman yazmışdır.

SƏMƏD AĞA

Ulu Göyçə torpağının yetişdirdiyi qabil şəxsiyyətlərdən biri də zodlu Səməd ağadır. Öz xeyirxahlığı, humanistliyi, səxavəti, vətənpərvərliyi ilə ad-san qazanmış Səməd ağa Vəli ağa oğlu 1868-ci ildə Göyçənin ən böyük yaşayış məntəqələrindən biri olan Zod kəndində dünyaya gəlmişdir. Atası Vəli ağadan təsərrüfat sahəsini dərinləndirən Səməd ağa halal zəhmətə üstünlük vermişdir. Zod kəndinin əkin və otlaq sahəsi üçün əlverişli geniş torpağı vardı. Böyük Məzrənin şərqindən başlamış Kəlbəcərin Dəmirçi damı kəndinə qədər uzanan torpaq sahəsi Səməd ağanın ixtiyarında olmuşdur. Eyni zamanda ağanın Dərə kəndinin ərazisində də torpaq sahəsi var idi. Gərgin zəhməti və əliaçıqlığı ilə az vaxtda geniş şöhrət qazanan Səməd ağa bayram günlərində, dini mərasimlərdə kasıblara, imkanı olmayanlara təmənnəsiz köməklik göstərirdi. Yüksək mədəniyyətə malik bir şəxs olan Səməd ağa xalqın maariflənməsinə daim maraqlı göstərirdi, istedadlı və bacarıqlı uşaqların Avropanın böyük şəhərlərində təhsil almasına şərait yaradırdı və maddi köməklik edirdi. Avropanın qabaqcıl təhsil ocaqlarında təhsil alan və beş dili mükəmməl bilən Mirzə Bəylərin və Mirzə Əsgərin təşəbbüsü ilə 1885-ci ildə Zod kəndində məktəb açır və məktəbin xərclərini öz üzərinə götürür. Səməd Ağa dərin biliyə və savada malik olan Mirzə Bəylərin və Hacı Əliş ağanın vasitəçiliyi ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Göyçədə yayılmasına geniş imkan yaradırdı. Azərbaycan xalqının igid oğlu Abbasqulu bəy Şadlinski Səməd ağanın bacısı oğlu idi. Daşnakların irticası ilə bağlı baş verən hadisələr zamanı Abbasqulu bəylə mütəmadi görüşür, ermənilərin işğalçılıq planına qarşı hazırlıq aparırdı. Məşhur daşnak sərkərdəsi Sulikovun Zodda məhv edilməsi birbaşa Səməd ağanın gördüyü tədbirlərin nəticəsi idi. 1919-cu ildə Göyçənin dağıdılması ilə bağlı olaraq bu böyük şəxsiyyətin ürəyi tab gətirmir, əbədi susur.

CİĞAL HƏSƏN

Cığal Həsən 1873-cü ildə Göyçə mahalının Toxluca kəndində anadan olmuşdur. Hündür boylu, enli döş, mütənasib qamətli, pəhlivan cüssəli, son dərəcə çevik bir adam olan Cığal Həsən 1905-1918-ci illər arasında baş verən erməni-azərbaycanlı iğtişaşlarında mərdliklə vuruşmuşdur. Çar üsuli-idarəsi tərəfindən həmişə təqib olunan Cığal Həsən Kəvər (Nor-Bayazet) və Qazaxda Şəkərin qalasına salınsa da, böyük qoçaqlıq və mərdlik hesabına qaçıb çıxmışdır. 1916-cı ildə qudası Məşədi Məmmədlə birlikdə İrana keçmiş və bir il orada yaşamışdır. Qayıdıb doğma Göyçəyə gəlmiş, 1918-ci ildə Andronikin başçılıq etdiyi nizami ordu Göyçəyə soxularkən Cığal Həsənlə Topal Orucun dəstəsi “Darlığın körpüsündə” gedən Polad döyüşlərində dəniz güneyindəki Cıvıxlı, Təkağac, Şahdağ, Darama, Basarkeçər döyüşlərində böyük şücaət göstərmişdir. Cığal Həsən 1918-ci ildə gedən ağır döyüşlərdə həlak olmuşdur. Məzarı Toxluca kəndinin şimalında, “Gəncə yolu”nun kənarındakı qəbristanlıqdadır.

MƏŞƏDİ HÜMBƏT

Məşədi Hümbət İsgəndər oğlu Mehdiyev 1873-cü ildə Göyçə mahalının Ardaniş kəndində anadan olmuşdur. Məşədi Hümbətin 3 oğlu, 3 qızı olub. Erməni işğalçılarına qarşı ardıcıl mübarizə aparən mərd mübarizələrdən biri olmuşdur. 1918-ci ildə daşnak birləşmələrinin törətdikləri qanlı qırğınlar zamanı Məşədi Hümbət öz dəstəsi ilə düşməni böyük sayda tələfata uğratmışdır. 1930-cu ildə milliyyətə erməni olan rayonun millis rəisini güllə ilə vurub, qaçaq düşür. Oğlu Əli və qayını Qurban da ona qoşulurlar. Onlar Şahdağ silsiləsində, Qaraqoyunlu meşələrində, sonra isə Tovuz rayonu ərazisində dolanırlar. Məşədi Hümbət qaçaq düşəndən sonra onun ailəsi sürgün edilir. Məşədi Hümbət Əli və Qurbanla birlikdə Xınna

dərəsi ətrafında bir qədər günlərini keçirdikdən sonra İrana, yaxud Türkiyəyə keçməyə çalışsa da, buna nail ola bilmirlər. Onlar 1931-ci ildə xüsusi milis dəstələri tərəfindən Qovlar dağlarında öldürülmüşlər¹.

160 İLLİK MÜCADİLƏNİN SON NƏTİCƏSİ

Qarabağı ələ keçirmək iştahı illərdən bəri aparılan hazırlıq işləri çox böyük səbirizliklə hadisələrin başlanacağı günlərə gətirib çıxardı. Artıq fevralın 20-də gərgin günlər başladı. Çoxları gözləyirdi ki, Qarabağda baş verən hadisələrlə hər şey yekunlaşacaq. Ancaq Ermənistandakı azərbaycanlı ziyalılar bilirdi ki, hadisələrə Yerevan da qoşulacaq. Çünki Qarabağ hadisələrinə Yerevan rəhbərlik edirdi. Bu və ya digər hadisələr ildirim sürətilə yayılırdı. Dağlıq Qarabağda çoxlu ölüm hadisəsi olduğu danışılırdı. Ancaq rəsmi məlumatlara görə, sonralar iki nəfər azərbaycanlının öldürüldüyü və bir neçə nəfərin yaralandığı aşkar edildi. Artıq bu günlərdə Ermənistan televiziya və radiosu bütün verilişlərini məhz Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlayırdı. Demək olar ki, siyasi və iqtisadi məsələlər təmənilə unudulmuşdu. Eşitdik ki, Bakıda da nümayişlər keçirilmişdir.

Bu nümayiş “Azərbaycan torpağı verilməyəcəkdir” şüarı altında keçmişdi. Bundan sonra Yerevanda uzunmüddətli nümayişlər başlandı. Nümayiş çox qəzəblə və ehtirasla Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini tələb edirdi. Bu tələb mütləq yerinə yetirilməyincə zavod və fabriklərin işləməyəcəyi də bildirilirdi. Əmək kollektivlərindən işçilər nümayişə çox vaxt güclə aparılırdı. Hər kəs nümayişdən boyun qaçırdığı təqdirdə ona əmək haqqı yazılmayacağı bildirilirdi. Eyni zamanda həmin adam millətin təəssübünü çəkməməkdə və qeyrətsizlikdə təqsirləndirilirdi. Hətta məktəbliləri də zorla

¹ Eldar İ., Hüseyn İ. “Göyçənin qisası qalır”,

nümayişə getməyə sövq edirdilər. Nümayiş planlı şəkildə elə təşkil edilmişdi ki, avtobuslar, taksilər yalnız bu işə xidmət edirdilər. Nümayiş iştirakçılarını şəhərin mərkəzinə aparıb qaytarırdılar.

Nümayiş vaxtı adamlarda elə güclü emosiya və ehtiras yaranmışdı ki, onlar milliyyətindən asılı olmayaraq rast gəldikləri hər adamdən nümayişə getməyi tələb edirdilər. Artıq Ermənistanda nümayişlər başlayan dəqiqədən azərbaycanlılara qarşı münasibət təməmilə dəyişmişdi.

Gözə görünən azərbaycanlıni açıq-aşkar təhqir etməkdən çəkinmirdilər. Vurur, itələyir, söyür, “Ermənistandan rədd ol” deyə üstünə hücumə keçirdilər. Buna isə heç bir inzibati işçi fikir vermirdi. “Kim sənə nə eləyib, yalan danışma”-deyə başlarından rədd edirdilər. Azərbaycanlılar mat-məəttəl qalmışdılar. Bilmirdilər neyləsinlər. Birdən-birə bu nə idi? Hamı öz işində-gücündə... Hamı əməklə məşğul ikən bu hoqqanı kim çıxardı? Hələ nümayişin gücünü təsdiq edirmiş kimi iki milis nəfəri gəlib azərbaycanlı kəndlərində guya göyərçin vurmaqla məşğul olur, əslində isə silahını nümayiş etdirirdi. Bir vertolyot isə fevralın 21-dən 25-dək hər gün azərbaycanlı kəndlərinin üstündə fır-fır fırlanırdı. Bunlar əhalini təşvişə salmaqdan, yekəxanalıq iddiasında olmaqdan başqa nə ola bilərdi?! Ancaq bunlara baxmayaraq televiziyada, radioda və mətbuatda nümayişlərin çox “ağıllıca” keçdiyi iddia olunurdu. Heç bir kəsin mənəviyyatına toxunulmadığı bildirilirdi. Ancaq bir şey unudulurdu:

Bəs qonşu azərbaycan xalqının torpağını istəmək (özü də belə təkəbbürlə) görəsən, bu xalqın mənəviyyatına toxunmurdu? Yoxsa azərbaycanlılar Z. Balayanın dediyi kimi, öz xeyrini, şərini anlamağa da qadir deyillər? Əgər belədirsə, “biz kimə neyləyirik” fəlsəfəsi ilə yatmış bir xalqın başına hər oyunu açmağa nə var?!

Fevralın üçüncü ongünlüyü hər iki respublikanın xalqları üçün olduqca ağır keçirdi. Xüsusilə, Yerevandakı nümayiş

günləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün ən dözülməz, çətin anlar idi. Bir tərəfdən “Qarabağ bizimdir” çağırışını eşidib dözə bilməmək, digər tərəfdən törədilən sıxıntılar və nəhayət “sizə kim neyləyir” fəlsəfəsi... Bu tədbirlər çox ustalıqla həyata keçirilirdi. Daxilən odla-alovla qarşılaşan azərbaycanlılar, zahirən yalandan “şayiə yayanlar” adı ilə damğalanırdılar. M. F. Axundov adına Yerevandakı orta məktəbin binasına od vurulub tez də keçirilmişdi. Ancaq şayiə yayılmışdı ki, guya məktəbin direktoru Adil Süleymanov özü məktəbə qəsdən od vurmuşdur. Tez-tez dəstə-dəstə gənclər məktəbin həyətinə toplaşib azərbaycanlı şagirdlərə sataşırdılar. Erməni dilində “Qarabağ merna” (Qarabağ bizimdir) deyə onları təhqir edib, hövsələdən çıxarmağa çalışırdılar. Bir dəfə də belə edərəkən Axundov məktəbinin oğlan və qızları birlikdə Azərbaycan dilində “Qarabağ bizimdir”-deyə cəsarətlə cavab vermiş və döyüşə hazır olanlarla döş-döşə gəlmişdilər. Bu günlərdə Yerevandakı müsəlman məscidində də od vurulmuşdu. Qanı götürməyən iki azərbaycanlı oğlan əllərindəki bıçaqla od vuranların üstünə atılmışdı. Lakin yanğın tez söndürülüb, yanan yerlər düzəldilib rənglənmişdi. Şəhərin küçələrinə azərbaycanlıların çıxması olduqca çətinləşmişdi. Hər addım-başı müxtəlif hadisələrlə üzləşməli olurdular. Hətta panel daşıyan maşını bir neçə adam çevirmək istərkən xilas etmişdilər. Yəni də nümayişin çox mədəni keçdiyi iftixarla qeyd edilirdi. Gündən-günə hər şey çətinləşirdi. Azərbaycana gediş-gəliş kəsilirdi. Yollarda təhlükə artırdı. Hətta yazılan məktublar ünvanına təsadüfən çatırdı. Xüsusilə, yuxarı təşkilatların ünvanına göndərilən məktublar aradan çıxarılırdı. Fevralın 24-də Ermənistan televiziyası ilə çıxış edən I Vazgen erməni xalqını təməmilə itiləyib, məqsədə nail olmağa səslədi. Xaricdən çoxlu məktub aldığıni, onların da havadarlığını döndə-dönə xatırladı. Erməni xalqının tarixdə həmişə qeyrətli, qorxmaz xalq olduğunu söylədi. Necə olur olsun, Qarabağ bizim olmalıdır- dedi. Bu çıxışın səhərisi nümayiş daha da

gücləndi. Şayiələr də baş alıb mənzilinə sığışmırdı. Artıq azərbaycanlı əhali mağazalara çıxmağa, iş dalınca getməyə çətinlik çəkirdi. Təsəvvür edin, nə qədər evə qapılıb qalmaq olar... Nümayiş iştirakçılarına hər cür qayğı göstərilirdi. Onlara ayaq üstə su və yemək paylanırdı. Hər şey düşsünülmüş, ölçülüb-bişilmiş qaydada həyata keçirilirdi. Hətta ssenari elə tərtib edilmişdi ki, su paylayan hər gün suyunu, limonad paylayan limonadını, peçeniye paylayan isə peçenyəsini paylayırdı. Hamı üzünü Moskvaya tutub haıqq-ədalət gözləyirdi. Nəhayət, fevralın 26-da M.S.Qorbaçovun Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə, xalqlarına müraciətini hamı böyük maraqla dinlədi. Müraciətdə hər iki xalq ağıla, kamala çağırılırdı. Əslində, Sövet dövlətinin başçısı ermənilərə “Dur!” deməliyi. Ondan ötrü ki, ermənilər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün ayağa qalxmışdılar. “Dur” deyilmədi, çünki ssenarinin müəllifi rus dövlətinin başçıları idi. Artıq 1987-ci ildə millətçilik çağırışları gündən güclənir, getdikcə açıq şəkil alırdı. Qarabağın Azərbaycandan qoparılması üçün aparılan iş daha da dəyişirdi. Bütün törədiləcək təxribatların planı hazırlanırdı. Xaricdə və SSRİ-də olan ermənilər bütövlükdə gələcək hadisələrə hazırlanırdı. Hər bir erməninin bu işdə yüksək səviyyədə iştirakı təbliğ olunurdu. Xüsusilə, mətbuat, radio və televiziya işçilərinin çevikliyinə böyük diqqət yetirilirdi. “Daşnak” partiyası daha fəal mövqedə dayanır, bütün sahələrdə Azərbaycana endiriləcək zərbələrin kompleks planını yayırdı. Moskvadakı qəzet, jurnal və televiziya işçiləri “Qarabağ hadisələri”ndə ermənilərin mövqeyini müdafiə etməyə cəlb olunurdu. Ermənistanın zavod və fabriklərində mitinq mədəniyyəti öyrədilir, ermənilər gələcək döyüslərə hazırlanırdı. Ermənistan mətbuatı, radio və televiziyası öz millətçi çıxışları ilə erməni xalqını Azərbaycanlıların üzərinə hücumla səfərbər edirdi. Zavodlarda, fabriklərdə, idarə və müəssisələrdə Qarabağın Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana birləşdirilməsi

barədə əhalidən imzalar toplanırdı. Hətta belə bir həyasızlıq azərbaycanlılardan da gizlədilmir və onlardan da imza toplamağa can atırdılar. Təbii ki, onlar buna nail ola bilmirdilər. Ermənistan televiziyası azərbaycanlılar haqda əks təbliğat aparmaqdan nəinki yorulmur, gündən-günə verilişlərin sayını və təsir gücünü artırırdılar. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar bütün bu millətçi çıxışları hər gün görür və duyur, erməni millətçilərinin hər iki xalqı bəlaya sürüdükləri günün yaxınlaşdığını Moskvaya və Bakıya çatdırsalar da fikir verən tapılmırdı. Erməni millətçilərinin məsuliyyətsiz çağırışları elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, 1987-ci il iyulun 25-də keçirilən Ermənistan KP MK plenumunda K.S.Dəmirçiyən öz məruzəsində bu məsələyə xüsusi narahatçılıqla toxunmuşdu:

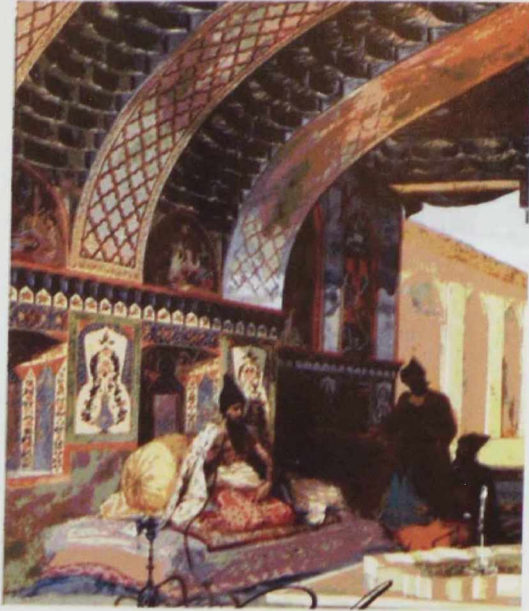
“Burjua ideologiyasına qarşı ardıcıl və hücumçu mübarizə təşkil etməklə birlikdə bundan sonra da daşnak təbliğatına qəti cavab vermək, onun hər cür təzahürlərinin insanların şüuruna təsir etməsinin qarşısını almaq və millətçilik toxumları yayan daşnak təbliğatına qarşı əks-təbliğatı gücləndirmək gərəkdir. Ayrı-ayrı adamlar öz çıxışlarında, məqalələrində həzən saxta vətənpərvərlik göstərir, milli hisslərdən alverçilik məqsədilə istifadə edirlər. Lakin vaxtında onlara cavab verilmir. İş o yerə gəlib çatır ki, günün günorta çağı kollektivlərdə yalançı, çağırılmamış mühazirəçilər peyda olur, müxtəlif məktublar üçün imzalar toplayırlar. Onlar təəccüb doğuran şübhəli nəşrlərin üzünü çıxarıb yayırlar”. Demək, qarşıdan gələn erməni xəyanətini K. S.Dəmirçiyən də təsdiq edirdi. Çox təəssüf ki, bu ocağın tüstüsünü Azərbaycan rəhbərliyi görə bilmirdi. Türkün Vətəni olan keçmiş İrəvan xanlığının ərazisi indi türkə yasaq olmuşdu... Ermənilərin məqsəd və məramı o idi ki, bu torpaqlarda bir nəfər türk qalmamalı idi!

“Türksüz Ermənistan” şüarı ilə ayağa qalxmış ermənilər Qorbaçovun təlimatı ilə hərəkət edirdilər. Respublikanın hər yanında azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik baş alıb gedirdi.

VEDİBASAR HADİSƏLƏRİ

Mayın əvvəllərində Vedibasarda vəziyyət ləğ gərginləşdi. Aydın məsələ idi ki, təlatüm dalğası yaxınlaşmaqdadır və nə vaxtsa bu qədim torpağın əsl sahiblərini bürüyəcəkdir. Açıq hiss olunurdu ki, öz avantürist hərəkətlərini cilovlamaqdan uzaq olan ermənilər qan axıtmalı olacaqlar. Nəhayət, may ayının 11-də Şirazlı hadisəsi düşünülmüş tərzdə həyata keçirildi. Yüzlərlə erməni cavanları əlindəki daş-kəsək və dəmir parçası ilə şirazlıların üstünə hücuməkdilər. İllərlə qonşuluq etmiş, duz-çörək kəsmiş ermənilər indi utanmadan azərbaycanlı evlərini daşa-kəsəyə basır, evləri dağıdır, adamları döyür və öldürürdülər. Kəndin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə tərəf irəliləyən xüsusi hazırlanmış dəstələr viranəgici zərbələr endirirdilər. Bu xəyanət torpaq iddiasına düşmüş ermənilərin başlanğıc akkordları idi. Həmin gün kəndin hörmətli adamlarından olan Ağamir Əsədovun evi "daş-dəmir yağışına" məruz qaldı. Təxminən 150- 200 adam eyni vaxtda evin üstünə daş-kəsək çırırdı. Belə bir vəziyyətdə 18 yaşlı **Dilbər** köməyə yetdi. O, evdəki qoşalüləni götürüb özünü həyəətə atmağı ilə nişan almağı bir oldu. Anası Kövsər xanım çatıb tüfəngin lüləsini bir anlığa yuxarı qaldırdı. Gurlayan tüfəng quldurların başı üzərindən ötərək qonşu evin üstündəki şifer parçalarını ermənilərin başına dağıtdı. Anasının əlindən çıxıb ikinci gülləni namərd qonşuların topuna boşaltmaq istərkən onlar artıq yoxa çıxmışdılar. Lakin artıq gec idi. Kənd alt-üst olmuş, evlər-eşiklər dağılmış, viran edilmişdi. Qasırğa kimi qəfildən qopan bu fəlakət nəticəsində Ağamirin əmisi İqbal Miryaqub oğlu Nağıyev aldığı ağır zərbədən keçinmiş, Əkbər adlı kişinin ikiaylıq uşağı ayaq altda çığnənmişdi. İqbal ağası Şidli kəndinin qəbristanlığında dəfn edən şirazlılar Türkiyənin sərhəddinə toplaşmalı oldular. İki ay yarımından artıq sərhəd məftilləri ilə döş-döşə dayanan şirazlıların nümayəndələri dəstə-dəstə mərkəzə şikayətə getdilər. Təəssüflər olsun ki, bu faciə də rəhbərliyi yerindən

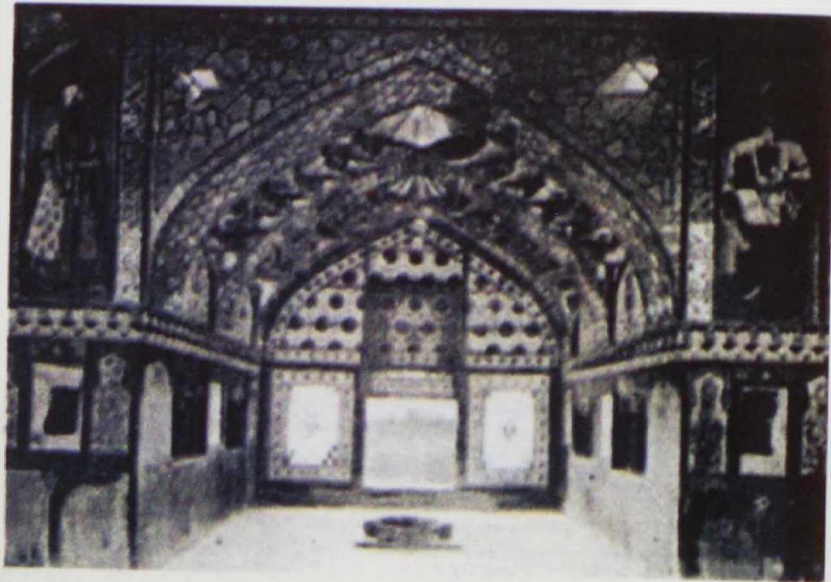

*İrəvan xanının qonaqları qəbul etdiyi otaq
(rəssam Q. Qaqarın)*

Sərdarabad qalası uğrunda döyüş səhnəsi

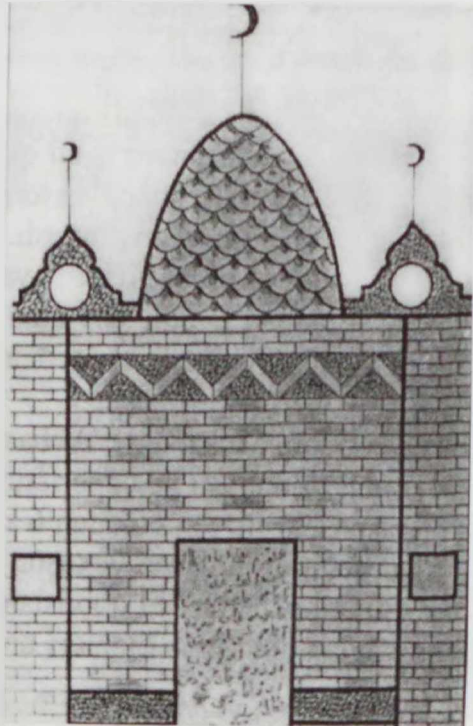
*Xan sarayı
İrəvan qalasında Xan sarayı - Sərdar sarayı*

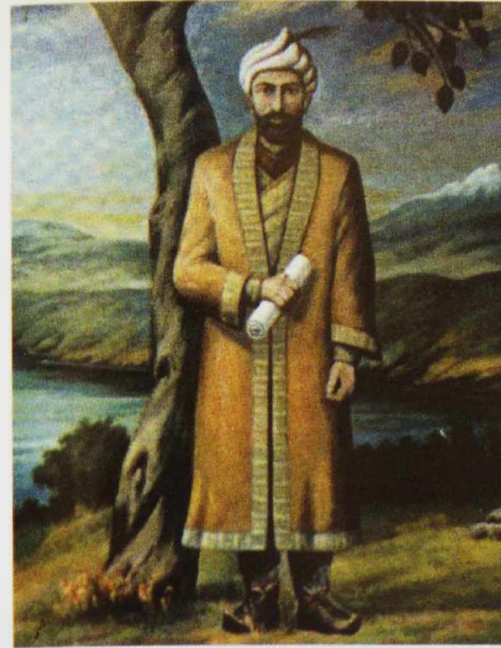
İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması

*Azərbaycan türklərinə məxsus qədim məscid.
İrəvan qalasının içərisində*

Ağbulaq kəndindəki Mirəli ağa türbəsi

Miskin Abdal

Aşıq Ali

Aşiq Ələsgər

Məşədi İsa

Səməd Ağa

Cığal Həsən

tərpətmədi. Atalar demişkən: “Əli ilə qoyan, Allahdan irəlidir”. Şirazlıların düşündüyünün əksinə olaraq Moskva hər şeyi hamıdan yaxşı bilirdi. Erməni lobbisinin hazırladığı ssenari M.S.Qorbaçovun göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Ümidini Moskvaya bağlamış, lakin Moskvanın əli ilə döyülən Şirazlı camaatı uzun müddət açıq havada qaldığına görə onlardan bir çoxu xəstələndi və yatağa düşdü.

GÖYÇƏDƏ MITİŒQLƏR

İyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası keçirilməli və bu sessiya Azərbaycan SSR Ali Sovetindən Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə keçməsi barədə “xahiş” etməli idi. Artıq səbri tükənmiş xalq mənəgənə arasında olsa da partlamağa hazır idi. Həmin gün Göyçə mahalında ermənilərin son dərəcə yaramaz hərəkətlərinə qarşı azərbaycanlılar öz etiraz səslərini qaldırmalı oldular. Krasnoselo rayonunun Şorca və Gökənd kəndlərində on min əhalinin mitinqi keçirildi. Səhərisi gün Basarkeçər rayonunun Şişqaya və Nərimanlı məntəqələrində də azərbaycanlılar mitinqlərə çıxdılar. Bu mitinqlər həm də tətil xarakteri daşıyırdı. Azərbaycanlılar heyvandarlıqda sağımı tamamilə dayandırmışdılar. Bu vaxt mitinqlərdə iyirmi min adam iştirak edir və erməni millətçilərinə, xüsusilə, respublika rəhbərliyinə qarşı qəzəblərini bildirir, bir çox tələblərlə birlikdə Göyçə mahalına muxtariyyət tələb edirdilər. İyirmi mindən artıq adamı birləşdirən bu nümayişlərin etiraz dalğası Ermənistanı lərzəyə gətirdi. Sessiyanın gedişi vaxtı nümayişlər keçirilən məntəqələrə dərhal hökumət adamları göndərildi. Xalq heç kəsə inanmır, heç kəslə razılaşmaq istəmir, yalnız mərkəzdən səlahiyyətli nümayəndə tələb edirdi. İndi ermənilər arasında belə bir şeyə yayılmışdı ki, guya Azərbaycandan Göyçəyə silah keçirilmişdir. Elə bil ki, nümayişlərin belə coşqun şəkil alması da deyilənləri təsdiq edirdi. Krasnoselo və Basarkeçər

erməniləri çox böyük təşviş və narahatçılıq keçirir, hətta imkanı olanlar ailə üzvlərini Yerevana, Sevana və başqa şəhərlərə aparırdılar. Bəs xalq nə tələb edir və nə istəyirdi? Bu sual özü-özlüyündə aydındır: haqq, ədalət! Ədalətsizliyə qarşı üsyan səsinə qaldıran xalq qəzəblə Ermənistan hökumətinə bildirirdi ki, vaxtı ilə 4 min kv. kilometrə yaxın ərazisi olan Göyçə mahalı bir quşun tay qanadı kimi qalmışdır. İndi isə Basarkeçərin Şorca kəndindən tutmuş İcevan rayonunun “Çayqarışan” (Haqqıxılı kəndi) körpüsünə qədər 150 kilometrlik ərazidə azərbaycanlılar yaşayır. Nə üçün bizim muxtariyyətimiz, sosial problemlərimiz yada düşmür, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin problemsiz “problemləri” dünyanı ağızına alır?! Nümayişdə aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdü:

-Ermənistan hökuməti Azərbaycanda torpaq iddiasına son qoysun!

-Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların təhlükəsizliyi təmin olunsun!

- Azərbaycanlı kəndlərinə qarşı yürüdülmüş iqtisadi blokada aradan götürülsün, qarşিদurmaya aparan qüvvələr ləğv edilsin!

-Göyçə mahalına muxtariyyət verilsin!

Nümayiş iştirakçılarının əllərindəki plakatlara yazılmışdı:

“Göyçə mahalına muxtariyyət”, “Torpaqdan pay olmaz”, “Qarabağ Azərbaycanın ürəyidir”, “Azərbaycan xalqına eşq olsun”, “Göyçə oğuz yurdudur” və sair.

Mitingdəki çıxışlar ermənilər üçün gözlənilməz idi. Əvvəllər müxtəlif vəzifələrdə işləmiş Cil kənd sakini Məsmə Abbasovanın, şairə Fazilə Yəhya qızının odlu nitqi sanki Göyçə gölünün ayna sularına dəyib qayalarda əks-səda verirdi:

- Göyçə oğuz yurdudur, bu torpaqda erməni yaşamamışdır. Siz minbir kələklə bu müqəddəs torpağı Ermənistan xəritəsinə qatdırmısınız. Gün gələcək ki, haqq qələbə çalacaq.

Dağlar-daşlar dindiriləcək. Onda hər qaya parçasının, hər qərib cığırın, hər əlçim torpağın dodağından qopuz sədası qopacaq, bayatılar yağışı yağacaq:

-Mən bütün övladlarımı verərəm ölümə, ancaq Qarabağın bir daşını yada vermərəm!

Müəllim Allahverdi Sadıqovun, Cəlal Yusifovun, Abbas Hacıyevin, Təvəkkül Cəmillinin, Şirin Məmmədovun (Qaraqaya) və başqalarının çıxışları erməni millətçilərinə tutarlı cavablar idi. Bir həftə davam edən nümayişlər Basarkeçər və Krasnoselodan Noyemberyana keçmişdi. Bu, Ermənistan hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Azərbaycanlıların etiraz mitinqləri bütün respublika boyunca yayılmasın deyə, dərhal hiyləyə əl atıldı. Camaatı inandırmağa çalışırdılar ki, bu işlər bir qrup ekstremistin işidir və buna tezliklə son qoyulacaqdır. Hətta bizi tez ələ almaqda mahir olan ermənilər bu vaxt Bakıdan gəlib xalqı “ağıla-kamala” çağıranların da fəaliyyətindən irişə-irişə istifadə edirdilər. Nümayiş və mitinqlər dayandırıldıqdan sonra bu işin təşkilatçıları ələltindən öyrənilib “məhşər ayağına” çəkilməli olurdu. Gətirilmiş rus əsgərləri deyirdilər ki, erməniləri sizdən qorumağa gəlmişik... Bu mitinqlər coşqun bir dağ seli kimi özünü daşa-qayaya çırpı-çırpı axıb nehrə töküldü. Yağışın kəsməsi ilə sel qurtardı. Çünki bu sel başlanğıcını bulaqların gözündən almırdı, çaylara arxalanıb, şlalələlərə söykənmişdi...

Bu dövrdə hər hadisəyə sayıə deyən Azərbaycan rəhbərliyi Göyçədə keçirilən mitinq və nümayişlərin qulağına barı “biz burdayıq” sözünüsə deyəydi. Onda xalqın əzmi bu qədər qırılmazdı. Xalqın taleyinə bu etinasızlıq noyabr hadisələrində çılpıqlığı ilə üzə çıxdı. On aya qədər davam edən bu mübarizə təkləndi, müasir silahla təchiz edilmiş və rəhbərlik tərəfindən inadla müdafiə olunan ermənilər dörd bir tərəfdən Göyçəyə hücum keçdi. Nəticədə Ermənilər tərəfindən öldürülən 217 günahsız insandan 70 nəfəri Basarkeçər və Krasnoselo əhalisi oldu. Yalnız bundan 48 nəfəri dağlarda borana düşdü. Qara

Elləzovun (Nərimanlı), gənc Şahin Əliyevin (Şişqaya) meyidi 4 aydan sonra tapıldı. Uşaq üstə ölən analardan, bu günə kimi itkin düşənlərdən danışmırıq. Tüstüsü burula-burula ərsə qalxan evlərdən, talan olan var-dövlətdən söhbət açmırıq... Zərurət nəticəsində yaranan mitinqlər vaxtında müdafiə edilsəydi, özündə mənəvi güc toplayıb namərd düşməyə qarşı xalq son nəfəsinə qədər vuruşacaqdı. Onun əzmini İrandan, Türkiyədən, Suriyadan gəlmiş yadellilər qırıb oğuz ellərinə ayaq qoya bilməyəcəkdilər. *Təəssüf ki, arxasızlıq...*

1988-Cİ İLƏ QƏDƏR ERMƏNİSTANDA OLAN AZƏRBAYCANLI YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ

BARANA (Noyemberyan rayonu)

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Debedavan
2. Yuxarı Körpülü

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

3. Ləmbəli (Baqrataşen)
4. Btqavan
5. Aşağı Körpülü (Haxtanaq)
6. Ayrım (Vağzal)

VEDİ (Ararat) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Erasx (Arazdəyən)
2. Xalisa
3. Şidli

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Şirazlı
5. Qaralar (Aralez)

6. Yengicə
7. Taytan (Vanaşen)
8. Kiçik Vedi
9. Şıxlar (Dvin)
10. Avşar
11. Çimən (Urçazor)
12. Ararat şəhəri
13. Vedi
14. Daşlı
15. Ararat vadisi
16. Armaş

ÇƏNMƏRƏK (Krasnoselo) rayonu Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Cil
2. Ardanış
3. Şorca
4. Toxluca
5. Gölkənd
6. Çaykənd
7. Əmirxeyir
8. Bəryabad
9. Yanıqrəyə (Meşəkənd)
10. Ağbulaq
11. Cıvıxlı
12. Qaraqaya

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

13. Krasnoselo
14. Orçonokidze

AMASIYA rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Oxçoğlu
2. Güllübulaq
3. Çaxmax
4. Mağaracıq
5. Əzizbəyov
6. Daşkörpülü
7. İbiş
8. Qonçalı
9. Çaybasar
10. Düzəkənd
11. Yeniyol
12. Göllü
13. Təpəkənd
14. Şurabad
15. Balıqlı
16. Öksüz
17. Güllüce
18. Ellərkənd
19. Çivinli
20. Quzukənd
21. Qarabulaq

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

22. Amasiya

ALLAHVERDİ (TUMANYAN) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Böyük Ayrım
2. Bala Ayrım
3. Yuxarı Axtala

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Allahverdi
5. Mədən qəsəbəsi
6. Şamlıq qəsəbəsi
7. Pədik kəndi
8. Aşağı Axtala qəsəbəsi (Gümüşxana)
9. Çiliya
10. Axtala yolu
11. Uzunlar
12. Qaçaqan
13. Şahverdilər

MEĞRİ rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Nüvədi
2. Aldərə
3. Vartanazor (Lek)
4. Maralzəmi

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

5. Lehvaz
6. Meğri
7. Şivanizdor
8. Aqarak

KARVANSARAY (İcevan) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Göyərçin
2. Salah
3. Mürteyil
4. Haqqıxılı
5. Alaçiq qaya
6. Ağkilsə
7. Polad

KEŞİŞKƏND (Yeğeqnadzor) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Qabaxlı
2. Ələyaz

3. Qovuşuq
4. Qızılgül
5. Qalaser
6. Gədikvəng
7. Qaraçaya

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Əməğu
9. Sallı
10. Hors
11. Ağkənd
12. Civə

QARAKİLSƏ (Sisyan) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Qızılcə kəndi
2. Sofulu
3. Murxuz
4. Qızılsəfəq
5. Ağudi
6. Urud
7. Ərəfsə
8. Comartlı

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Dəstəkert
10. Bağadi
11. Şəki

GORUS (Qoris) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Şurnuxu
2. Ağbulaq
3. Şamsız
4. Qurqala

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

5. Şahverdilər (Varatan)

VORONTSOVKA (Kalinino) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Qızıldaş
2. Sarıyol
3. Evli
4. Qızılsəfəq
5. Soyuqbulaq
6. İlməzli
7. Qaraqala
8. Qaraisa

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Kalinino
10. Novoselçov
11. Saratovka
12. Privolnı
13. Kruqloşışka
14. Medovka
15. Mixailovka
16. Petrovka

BÖYÜK QARAKİLSƏ (Quqark) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Hallavar
2. Yuxarı Kilsə
3. Mollaqişlağı
4. Gözəldərə
5. Arçut
6. Heydərəli
7. Aşağı Kilsə

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Vartana-Şaumyan
9. Kirovakan (Qara Kilsə)
10. Fioletov
11. Lermontov
12. Quqark-Yaqublu

BASARKEÇƏR (Vardenis) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Qaraqoyunlu
2. Hüseyinquluğağalı (Nərimanlı)
3. Aşağı Şorca
4. Yuxarı Şorca
5. Daşkənd
6. Sarıyaqub
7. Qayabaşı
8. Qoşabulaq
9. Zərzibil (Zərkənd)
10. Ağkilsə (Azad)
11. Zod
12. Qızılkənd
13. Pəmbək
14. Dərə
15. Şişqaya
16. Göysu
17. Bala Məzrə
18. Qaraiman
19. Kəsəmən (Bahar)
20. İnakdağı
21. Qanlı
22. Kərkibaş
23. Subatan
24. Canəhməd (Günəşli)
25. Ağyoxuş

26. Sətənəxaç (Güney)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Yuxarı Zağalı (Axperadzor)
2. Çaxırlı (Sovetakert)
3. Tüstülü (Lusaqung)
4. Böyük Məzrə
5. Qızılvang (Maxenis)

ZƏNGİBASAR (Masis) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Zəhmət (Qaçapara)
2. Dostluq (Qaraqışlaq)
3. Dəmirçi
4. Sarvanlar
5. Rəncbər

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Ararat
2. Nizami (Yuxarı Necili)
3. Sayatnova (Aşağı Necili)
4. Rəhimabad
5. Mehmandar
6. Şöllü
7. Arbat (Böyük Daştavan)
8. Zəngibasar (Masis)

PAŞALI (Əzizbəyov) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Köşbək
2. Leyliqaçan
3. Saravan
4. Axta
5. Kömür

6. Kabud
7. Gülüstan
8. Zeytə

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Karmraşen
2. Qndevaz
3. Her-her

HAMAMLI (SPİTAK) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Qursalı
2. Saralı

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Qızıldərən (Şehnavan)

CALALOĞLU (Stepenavan) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Stepenavan (Calaloğlu)
2. Puşkin (Rus kərkəri)
3. Erməni Kərkəri
4. Güləkərək
5. Kirov (Xoxal)
6. Kuybışev (Çubuqlu)
7. M. Qorki (Qara Məmməd)

QAFAN rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Gıgı
2. Kirs
3. Kurud
4. Kərd
5. Mahmudlu
6. Pəyəhan

7. Aqıban
8. Həcəti
9. Kehləşin
10. Aşağı Purulu
11. Yuxarı Purulu
12. Qovşud
13. Zeyvə
14. Müsəlləm
15. Davutbəy (Quşçulu) (Qanlızəli)
16. Yuxarı Gilətağ
17. Aşağı Gilətağ
18. Acağı
19. Şəhərcik
20. Dovrus
21. Qaradığa
22. Xələc
23. Oxtar
24. Cıbılı
25. Gödəkli
26. Aşağı Gödəkli
27. Bəydaş
28. Şabadin
29. Sıznek
30. Qaraçimən
31. Baharlı
32. Aşağı Daşbaşı
33. Aşağı Davruz
34. Yuxarı Davruz
35. Hunud
36. Novruzdar
37. Qatar
38. Atqız

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Qafan
2. Qacaran (Oxçu)
3. Sarı dərə
4. Pirimni
5. Sünük Sovxozu

AXTA (Razdan) rayonu

Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri:

1. Axundov
2. Təkərli
3. Qorçulu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Liexaçe
2. Kəklikli

QƏMƏRLİ (Artaşat) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Dəxsut

ELLƏR (Abovyan) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Göykilsə

Azərbaycanlılar yaşayan şəhərlər:

1. Yerevan
2. Kirovakan
3. Çarensavan
4. Cermuk

1828-ci ildən 1988-ci ilə kimi olan 160 illik bir müddətdə Azərbaycan türkləri erməni və rus zülmü ilə qırğınlara, sürgünlərə, köçürülmələrə məruz qalaraq ata-baba yurdları uğrunda mübarizə aparmışlar. Nəhayət, 160 ildən sonra - 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqları 100 faiz ermənilərin əlinə keçdi. Azərbaycan türkləri bir nəfər kimi dəhşətli fəlakətlə oradan çıxarıldılar.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə amansız divan tutmuş erməni millətçiləri dünya ictimaiyyətinin diqqətini əsl həqiqətdən yayındıraraq öz yaramaz əməllərini Azərbaycan xalqının ayağına yazmaqda davam edir. Əslində, “torpaq zəbt etmək” iddiası ilə özünü oda-közə çıxıran ermənilər iki yüz ildən artıqdır ki, hardasa məskunlaşmaq üçün aşıqlarını soruyurdular. Bu aşıq, nəhayət, İrəvan xanlığında, daha doğrusu indiki Ermənistan ərazisində “alçı durdu”. Bütün varlığının cövhəri məkr və hiylə ilə yoğrulmuş ermənilər əvvəllər yazıqlana-yazıqlana azərbaycanlılara sığınmaq üçün şərait istəyirdi. Amma ürəyindəki ürəyində idi: “Ayağıma yer elərəm, gör sənə neylərəm!” “Əzabkeş ermənilər” İrandan, Türkiyədən axın-axın İrəvan xanlığına topladı. Bu “əzabkeşlərin” məqsəd-məramı yerli azərbaycanlılara aydın deyildi. Bu, ona bənzəyirdi ki, ev sahibi sürünü tövbə eləyib yoluna qayıtmış “zavallı, qoca qurda” tapşırırdı... 1883-cü ildə, 1905-ci ildə və 1918-20-ci illərdə, elə qanlı faciələrə əl atıldı ki, bunun üçün erməni millətçiləri tarixlər boyu tökülən qanların bəisi kimi məsuliyyət daşıyacaqlar. 1948-1952-ci illərdə 150 min azərbaycanlı Ermənistandan sürgün edildi, nəticədə əhali arasında kütləvi qırğın törədi... Qərībədir, görəsən, bu günahsız adamların səfalətə düşməsinə və qırğına kim cavab verəcək? Əlləri qanımıza bulaşmış cəlladlar bizim susduğumuzu yəqin etdiklərindən özlərini haqlı, bizi haqsız bilib, cavabdeh olmayacaqlarına əmin olaraq, 1965-ci ildə yenidən münaqişə yaratmağa cəhd etdilər. Lakin

“durgunluq” dövrü buna yol vermədi. Nəhayət, 1988-ci ildə “əzabkeş” ermənilər yenidənqurmanın qanadları altına sığınaraq Azərbaycan xalqına qarşı mənfur daşnak siyasətinin ən qəddar variantını həyata keçirməli oldu. 1988-ci ilin fevralından noyabr ayına qədər Ermənistandakı azərbaycanlılar çox böyük amansızlıqlarla üzləşdi. Nəhayət, azərbaycanlılar sonuncu nəfərə qədər min illər yaşadığı torpaqları zülümlə tərk etdilər. Beləliklə, son 100 ildə indiki Ermənistan ərazisindən 2,5 milyon azərbaycanlının qəddarlıqla qovulub çıxarılması prosesi başa çatdı və Azərbaycan Ermənistan boyda bir torpaq, 2 minə qədər kənd və qəsəbə, yüzlərlə abidə itirdi. 1950-ci il sürgünündən sonra dişi qana batmış yalquzaq daha da həyasızlaşaraq qalan kəndlərin adını açıq-aşkar dəyişdirir, tarixi izləri itirməyə cəhd edirdi. 1971-ci ilin mayında buraxılmış Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü” kitabında 500-dən yuxarı azərbaycanlı kəndinin adlarının dəyişdirilməsi haqqında geniş məlumat vardır. Çox böyük ustalıqla təşkil olunmuş qətləli siyasəti nəticəsində Ermənistandan çıxarılarəkən 217 nəfərdən artıq azərbaycanlı həlak olmuşdur. Bunlardan 20 nəfər yandırılmış, 35 nəfər müxtəlif işğəncələrlə öldürülmüşdür. Basarkeçər və Krasnoselo rayonundan olan 70 nəfər uşaq, qadın və qoca dağlarda borana düşüb, yaxud qurda-quşa rast gəlib məhv olmuşdur. 18 nəfər güllə yarasından, 48 nəfər ağır döyülməkdən ölmüşdür. 10 nəfərə yaxın adamın meyidi tapılmamışdır. Bunların arasında başı kəsilənlər, maşınları təqib olunmaqla qəzaya uğrayanlar da vardır. Min nəfərdən artıq azərbaycanlı yaralanmış, onun böyük bir qismi şikəst olmuş, yaxud sağalmaz xəstəliyə tutulmuşdur. 220 min azərbaycanlı didərgin kimi sonu görünməyən səfalətə düşər olmuşdür. Erməni millətçilərinin törətdikləri qanlı cinayət nəticəsində azərbaycanlılar 6 min kv. kilometrədən çox sahəni tərk etmişdir ki, bunun da təkcə 2 min kv. kilometri (sonuncu yaşayış ərazisi) Göyçə-Qaraqoyunlu ərazisinə aiddir. Bu ərazilər 1988-ci ilin dekabr ayına kimi azərbaycanlılara

məxsus olmuşdur. Azərbaycanlılar Ermənistanda 171 bütöv kənd, 89 qarışıq yaşayış məntəqəsi qoyub çıxmışlar. Minlərlə arı ailəsi, kolxoz və sovxozlarda olan 450 mindən artıq davar, 50 min baş qaramal heç bir əsası olmadan erməni quldurlarının əlinə keçmişdir. Minlərlə ailə var-yoxundan çıxmış, mülkü talan olunmuş, mal-qarası zorla əlindən alınmışdır.

FAKTLAR VƏ RƏQƏMLƏR

- 2 nəfər xəstəxanada həkimlər tərəfindən öldürülüb.**
- 3 nəfər tibbi yardım göstərilmədiyindən keçinib.**
- 77 nəfər işğəncə ilə öldürülüb.**
- 11 nəfəri diri-diri, 4 nəfəri isə öldürülərək yandırmışlar.**
- Bundan 13 nəfəri yalnız Quqark rayonunun Vartana kənd sakinləridir.**
- 2 nəfərin ağır işğəncədən sonra başı kəsilib.**
- 1 nəfəri asıblar.**
- 3 nəfəri suda boğmuşlar.**
- 7 nəfər maşının altında qoyulmuşdur.**
- 16 nəfər odlu silahla öldürülüb.**
- 49 nəfər qaça-qaçda dağlarda donub.**
- 8 nəfər oğurlanıb öldürülüb.**
- 1 nəfər elektrik cərəyanı ilə öldürülüb.**
- 22 nəfər nəqliyyatla və başqa işğəncələrlə qətlə yetirilib.**
- 10 nəfər, o cümlədən bir hamilə qadın əsəb sarsıntısı nəticəsində infarktdan ölüb.**
- Cəmi 217 nəfər öldürülmüş, onlardan 57-si qadın, 5-i körpə uşaq, 18-i isə müxtəlif yaşlı yeniyetmələr olub.**
- Qırğın Ermənistanın 19 rayonu və 11 şəhərində törədilmişdir.**
- Rayonlar arasında ən çox adam Quqark, Göyçə və Zəngibasar bölgəsində qətlə yetirilmişdir.**
- 170-dək kolxozçunun əmlakı bütövlükdə ermənilərə qalmışdır.**

**20 mindən artıq ev talan edilmişdir.
400-dən artıq köç maşını qarət edilmişdir.**

Öz maddi və mənəvi dünyasından olmuş Qərbi Azərbaycanlıları narahat edən məsələlərdən biri qəbristanlıqların və tarixi abidələrin dağılmasıdır. Qəbirlər dağıdılır, qranit baş daşları oğurlanır, abidələrə “xaç yamağı” vurulur. Bu qədər torpaq işğal edən, amansızlıqla insanlar məhv edən ermənilər dünyaya böhtanları, hiylələri ilə ayaq açır, türklər biz xristianları qırdı, - deyər, haray-həşir salırlar. Çünki onların bu hiyləsini doğru kimi qəbul edən böyük dövlətlər var... Ermənistan ərazisindəki bütün yaşayış məntəqələrinin 90 faizinin əvvəlki adı azərbaycanlı adı olmuşdur. Minlərlə yer-yurd, dağ-daş, dərə adları da min illər boyu azərbaycanca səslənmiş və bu gün ermənilər vaxtı ilə türklər verən adını işlədirlər. Tarixi həqiqəti öz canında, çöhrəsində yaşadacaq o yerlər, o yurdlar. Öz əzəli və əbədi sahibləri gələcə kimi gözləyəcək...

Qabrielyanın yalan və iftiralılarına cavab olaraq bu kitabı qələmə aldıq. Gabrielyanlara ən tutarlı bir cavabla-rus politoloqu Mozest Kalerovun yazısı ilə yazımıza nöqtə qoymaq istədik.

2015-ci ilin yanvar ayında rus əsgəri Gümrüdə bir erməni ailəsini qırandan sonra ruslarla ermənilər arasında gərginlik yarandı. Ermənilər ruslar əleyhinə mitinqlərə çıxıb ağır sözlər işlədirdilər. Bu zaman rus politoloqları ermənilərə tutarlı cavablar verdilər. Onlardan birini oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

RUS POLITOLOQ MOZEST KALEROV:

“Ermənilər unutmamalıdır ki, əgər Rusiya olmasaydı, onları öz qonşularından heç kəs qorumazdı. Belə bir açıqlama ilə “Requum” İnformasiya Agentliyinin baş redaktoru, daima Kremlə və ermənilərə yaxınlığı ilə seçilən **Mozest Kalerov** çıxış edib. O, Ermənistanda Rusiyaya qarşı olan mitinqlərə sadəcə tarixi xatırlatmaqla cavab verib. 18-ci əsrdəki böyük rus döyüşçüləri ilə məğlubların sayəsində onlar artıq dövlət və paytaxta sahibdirlər. Onlar Suriya çöllərində yaşaya-yaşaya üzüm yarpaqlarına qiymə doldurub bükə bilməzlər. Bunun əvəzində isə çörək bişirmək üçün yanacaq kimi istifadə edilən dəvə peyini bol idi. Deputat Jirnovski havayı yerdən ermənilərə deməmişdi ki, rus qazı ermənilərin xoşuna gəlmirsə, qoy onda onlar gedib peyin yandırsınlar. 70-ci illərdə ermənilər İrəvanın keçmişini silmək üçün Sərdar sarayını dağıtdılar. Bir xalqın tarixini ədəbiyyat nümunələri ilə müəyyən edirlər. Amma ermənilərdə bu, sadəcə olaraq yoxdur. Öz mətbəxlərini isə tamamilə türk və azərbaycanlılardan götürərək, hətta adlarını belə dəyişməyərək **lülə kabab, basdırma, bozbaş, dolma, düşbərə, kabab, piti kimi eyni saxlayıblar. Tarixi sənədlərdən də göründüyü kimi, İrəvanın sadəcə 500 yaşı var və o, 1918-ci ildə məhz Rusiyanın köməyi ilə Ermənistanın paytaxtı olub. Ona qədər isə həmin ərazi İrəvan xanlığının mərkəzi idi. Tarix isə hələ də heç bir erməni imperiyası tanımır. Və əgər 1918-ci ilə qədər Rastovda erməni dövləti olubsa, o zaman onun hara itməsindən tarixçilər indiyə qədər niyə baş çıxara bilmirlər?**

Onlar 19-cu əsrdə meydana çıxan Xaçatur Abovyana qədər heç bir yazıçıya da sahib olmayıblar. Yüz illər ərzində xalqı idarə edənlər onun başına soxurlar ki, biz ən qədim və ağıllı xalqıq. Amma özləri Ermənistandan qaçaraq sərhədlərini isə ruslardan qorumağı xahiş ediblər. Rusiyada isə əlyazmalar yandır. Onu ermənilərə daima xatırlatmaq lazımdır ki, bir

daha dünyanı özlərinə güldürməsinlər”.¹

Son beş yüz ildə Azərbaycan, təqribən 20 dəfə parçalama siyasətinin qurbanı olmuş və bu faciələri yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu faciələrin xronologiyası belədir:

1534-cü il Azərbaycanın cənub və qərb bölgəsi olan Mosul, Kərkük, Ərbil, Süleymaniyə şəhərləri Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında yaşanan savaş zamanı Osmanlı tərkibinə keçmiş və 1926-cı ildə Türkiyə ilə İngiltərə arasında imzalanan “5 iyun müqaviləsi” nəticəsində İngiltərənin himayəsinə verilmişdir.

1736-cı il Gəncə bəylərbəyi Cavad Xan Ziyad oğlu Nadirin Muğanda şah elan edilməsinin əleyhinə çıxdığı üçün Nadir Şah Borçalını Qazax vilayəti ilə birlikdə Gəncə bəylərbəyliyindən ayıraraq Kartli-Kaxeti çarlığına bağışlamış, daha sonra isə 1801-ci ildə Rusya ilə Gürcüstan arasında imzalanmış Georgiyevski müqaviləsi nəticəsində Gürcüstan və Borçalı Rusya torpaqlarına qatılmışdır.

1813-1828-ci illərdə "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələri nəticəsində Dərbənd daxil olmaqla Azərbaycanın Arazdan şimalda 140 min km² hissəsi Rusyanın, Azərbaycanın cənub hissəsi isə Fars İmperatorluğunun tabeliyinə keçmişdir..

1840-ci il islahatları zamanı Azərbaycanın Rusya tərkibinə qatılan hissəsinin quberniyalara parçalanması nəticəsində ərazisi 7 min km² olan Dərbənd, Altıparın, Axtı, Doquzparın, Kaytak və digər vilayətlər Dağıstan vilayətinə birləşdirildi.

1837-ci ildə Rus işgali altındaki Azərbaycanın qərb hissəsi “Ermənistan” olaraq elan edildi.

1906-cı ildə Şərqi və Qərbi Azərbaycanın (ostanlara) ayrılması zamanı aparılan bölgədə Arazdan cənubda olan Azərbaycan torpaqları iki hissəyə - mərkəzi Təbriz olan Cənubi Azərbaycan və mərkəzi Urmiya olan Qərbi

Azərbaycan vilayətinə (ostanına) ayrıldı.

1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan hökuməti Rusyanın təzyiqlə qərar qəbul edərək, İrəvan quberniyasının böyük bir hissəsini, 9 min km² ərazini ermənilərə güzəştə getdi.

1920-ci ildə Rusya İmperatorluğu Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin müstəqilliyinə son verərək, torpaqlarını işğal etdikdən sonra 1 dekabr 1920-ci ildə Azərbaycanın Zəngzur bölgəsi, 4.505 km² ərazi - Qafan, Gorus və Sisyanı Ermənistanı verdi.

1920-ci ildə Rusya İmperiyasının təzyiqlə Naxçıvanda Ordubad, Şahbuz, Şərur bölgələrinin bir hissəsi Ermənistan torpaqlarına birləşdirildi.

1922-ci ildə Rus bolşeviklərinin təzyiqlə və erməni daşnaklarının tələsi ilə Dərələyəz ərazisi ermənilərə verildi.

1929-1930-cu illərdə Eldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. kəndlərin Ermənistanı verilməsi və bu ərazidə Mehri (Megri) vilayətinin yaradılması nəticəsində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın digər bölgələrindən ayrıldı.

1937-ci ildə Stalinin göstərişi ilə Azərbaycan türklərinin adı dəyişdirilərək azərbaycanlı adlandırıldı.

1938-ci ildə Naxçıvanın Sədərək və Kərki yaxınlığındakı ərazilər ermənilərə verildi.

1938-ci ildə Zəncan və ətraf kəndlər Şərqi Azərbaycandan ayrılaraq müstəqil vilayət (ostan) adlandırıldı.

1943-cü il Cənubi Azərbaycanda başlayan Milli Azadlıq Hərəkatından yararlanan kürdlər Marağa, Sınıqqala, Həmədan, Sənəndəc və digər bölgələrdə müstəqil kürd dövləti qurdular. Milli Azadlıq hərəkatının çöküşündən sonra isə bu ərazinin bir hissəsində kürd ostanlığı quruldu.

1952-ci ildə Gilan və ətraf kəndlər Şərqi Azərbaycandan ayrılaraq Gilan vilayətinə (ostanlığına) qatıldı.

1954-cü ildə Astaranın itirilməsi ilə Astara və kəndləri Şərqi Azərbaycandan alınaraq Gilan vilayətinə (ostanlığına) birləşdirildi.

¹ Tveet 16.01. 2015.

1980-ci ilin ortalarında Sovet rejiminin təzyiqi və israrıyla Ordubadın Kobat və Kilit kəndlərinin bir qismi Ermənistanı verildi.

1982-ci ildə Sovet rejiminin təzyiqi və israrıyla Qazağın torpaq sahələri Ermənistanı qatıldı.

1984-cü ildə idarəetmə rejiminə görə, Fars işğalı altındakı Azərbaycan torpaqları aşağıdakı kimi bölünmüşdür: Şərqi Azərbaycan (67100 km²); Qərbi Azərbaycan (43700 km²) Gilan, Zəncan, Sənəndəc, Həmədan, Tehran, Mazandaran, Kirmanşah, Xürrəməbad, Elam, Ahvaz (169200 km²).

1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından – indiki Ermənistandan 250 min Azərbaycan türkü çıxarıldı və bu gün bu qədim türk torpağında bir nəfər türk qalmamışdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa, Tarixin qara səhifəsi. Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. Bakı 1998.

Abdulla Fazili, Atropatena, er. əv. IV- VII əsr. Bakı, Elm, 1992.

Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1989, N-4.

“Azərbaycan” qəzeti, 17 may 1919.

Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanı Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.

Böyük Sovet Ensiklopediyası, birinci buraxılış.

Dədə Qorqud (elmi- ədəbi topla), B., 2002. N-1.

Evliya Djalabi. Kniqa puteşetviya, vlin. 3, M. 1983.

Faruq Sümər, “Oğuzlar” (türkmənlər) tarixləri”, İstanbul, 1980.

Əziz Ələkbərli, Qərbi Azərbaycan 1c. Bakı 2000.

Həsənov F. Qaraqoyunlu, qaraqoyunlular və mən. B., 2007.

Nəsənov Cəmil, “Ağ ləkələr”in qara kölgəsi. B., 1991.

İsmayıl E. Soyqırımını kim törədib? Ekspres qəzeti. 10- 11 dekabr 1998.

İsmayıl E. Genosidin acı nəticələri. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti. 5 yanvar 1991. N-2.

İsmayıl E. İsmayıl H. Göyçənin qisası qalır. Bakı 2011.

İsmayıl E. Səttar oğlu, Bakı, “Nurlan”, 2005.

İsmayılov H. “Miskin Abdal”, Ağrı dağı”, Bakı 2001.

Kafkasyalı Əli. Ədəbiyyatımızda erməni məsələsi. Ərzurum, 2001.

Kafkasyadan Anadoluya köçlər (Türkiyə Dəyanət Vəqfi), Ankara 1991.

Korkodyan Z., Sovet Ermənistanının əhalisi (1831- 1931) (ermənicə). İrəvan, 1932. N-1.

Mahmudov Y. Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi, Bakı, 2005.

Mahmudov Yaqub və digər müəlliflər. “İrəvan xanlığı”, Bakı, 2009.

Məmmədov İ. S. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı. İrəvan, 1985.

Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. B., 1997.

Tarix, fəlsəfə, və hüquq, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. B., 1989. N-4.

V. L. Veliçko, Qafqaz, Peterburq, 1904.

Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı 1989.

Zeynalov Ə. "İrəvan ziyalıları", Bakı 1999.

MÜNDƏRICAT

ÖN SÖZ	3
“ARXİVLƏRİ AÇDIQ... ERMƏNİLƏR TÜRKLƏRDƏN ÜZR İSTƏYƏCƏK”	5
MARDAKERT ABİDƏSİ	17
GÖYÇƏDƏ OZANLAR	57
OZAN HEYDƏR	57
YETƏR	58
İRƏVAN ƏYALƏTİNİN İCMALI	77
MƏZRƏ NAHIYƏSİ	78
KƏVƏR (KAMO) rayonu	144
GÖZƏLDƏRƏ-QARANLIQ (Martuni rayonu)	147
İRƏVAN MÜSƏLMAN MİLLİ ŞURASI	164
AMERİKA VƏ AVROPANIN BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİNİN NƏZƏR VƏ DİQQƏTLƏRİNƏ	164
İRƏVANIN VƏ ƏTRAFINDAKI AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ	165
1988-Cİ İL HADİSƏLƏRİ	170
QARABAĞDAKI ABİDƏ	177
GÖYÇƏDƏ AŞIQ SƏNƏTİ	177
AĞ AŞIQ ALLAHVERDİ	178

<i>Eldar İsmayıl, Gündüz Əhmədli</i>	
ŞAIR MƏMMƏDHÜSEYN	179
AŞIQ ALI	179
AŞIQ ƏLƏSGƏR	180
MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT	181
MƏŞƏDİ İSA KƏRBƏLAYI MUSA OĞLU	183
SƏMƏD AĞA	185
CİĞAL HƏSƏN	186
MƏŞƏDİ HÜMBƏT	186
160 İLLİK MÜCADİLƏNİN SON NƏTİCƏSİ	187
VEDİBASAR HADİSƏLƏRİ	192
GÖYÇƏDƏ MİTİNLƏR	193
1988-Cİ İLƏ QƏDƏR ERMƏNİSTANDA OLAN AZƏRBAYCANLI YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ	196
RUS POLİTOLOQ MOZEST KALEROV:	211
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	215

**ELDAR İSMAYIL
GÜNDÜZ ƏHMƏDLİ**

QƏRBİ AZƏRBAYCAN, GÖYÇƏ — ERMƏNİ İŞĞALI

